

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

VESTSJÆLLANDS AMT

Et kulturhistorisk bidrag
til fredningsplanlægningen

VESTSJÆLLANDS
AMTSMUSEUMSRÅD
1983

	Herregård med tilhørende areal		Uopdyrket overdrevsareal
	Agrar landsby		Opdyrket/bebygget overdrevsareal
	Kirkelandsby med middelalderkirke		Opdyrket/uopdyrket mose- og engstrækning
	Kirkelandsby med middelalderkirke (stationsbypræg)		Inddæmmede arealer (fjord, sø)
	Stationsby		Højryggede agre
	Nedlagt agrar kirkelandsby p.g.a. herregårdsudvidelse		Gl. vejforløb
	Nedlagt agrar kirkelandsby p.g.a. udflytning		Voldsted, ruin, skanse
	Fiskerihavn		Vandmølle (evt. spor heraf)
	Husmandsbebyggelse		Vindmølle
	Sommerhusbebyggelse		Helligkilde
	Kirke fra nyere tid		Bro
	Enkeltbygning udenfor landsby		Andet
	Enkeltbygning udenfor landsby (fredet)		Industrianlæg/-bygning

Signaturforklaringen til kommuneopslagene samt til hovedområdekortet.

VESTSJÆLLANDS AMT

Slægtshistorisk Forening
for
Vestegnen

**Et kulturhistorisk bidrag
til fredningsplanlægningen**

**VESTSJÆLLANDS
AMTSMUSEUMSRÅD
1983**

Denne publikation er udgivet af
Vestsjællands Amtsmuseumsråd i samarbejde
med Vestsjællands Amtskommune, 1983.

Forside : Steffen Holm og Gunnar Solvang

Lay out : Gunnar Solvang

Tekst : Else Asmussen, Holbæk og Omegns Museum,
(side 11-15 samt de forhistoriske af-
snit under de enkelte kommuner).

Dorte Haahr Carlsen,
(side 16-28, 44-46, 48-49, 52-53, 56-57,
60-61, 66-69, 74-75, 80-81, 88-93,
97-102).

Gunnar Solvang,
(side 29-43, 50-51, 54-55, 58-59, 62-65,
70-73, 76-79, 82-87, 94-96).

Redaktion : Henning Fischer og Kirsten Strandgaard

Tegning og

montage : Eva Klinge og Käte Jensen

Renskrift : Lis Poulsen

Foto : Else Asmussen, Dorte Haahr Carlsen og
Gunnar Solvang

Tryksted : Amtscentralen for undervisningsmidler i
Slagelse.

Oplag : 2030

Det anvendte kortmateriale er bragt med
Geodætisk Instituts tilladelse nr. A 400/76.

Enhver form for gengivelse af materiale fra publika-
tionen er tilladt med kildehenvisning.

Publikationen kan, så længe oplag haves, fås mod be-
taling af ekspeditionsgebyr ved henvendelse til:

Holbæk og Omegns Museum
Kalundborg og Omegns Museum
Odsherreds Museum
Sorø Amts Museum
samt Vestsjællands Amtsmuseumsråd

Publikationen er udsendt til amtets biblioteker, og
på Amtscentralen i Slagelse findes klassesæt til
undervisningsbrug.

Indholdsfortegnelse

	Side		Side
Signaturforklaring	2	Stenlille Kommune	84
Forord	7	Svinninge Kommune	86
Indledning	9	Tornved Kommune	88
Hovedtræk af amtets kulturhistorie - forhistorisk tid	11	Trundholm Kommune	90
Hovedtræk af amtets kulturhistorie - historisk tid	16	Tølløse Kommune	92
Hovedområder	30	Metodefremstilling	94
Eksempler fra det vestlige, kyst- nære område	32	Ordforklaring	97
Eksempler fra det centrale skov-, sø- og moseområde	36	Kildehenvisning og litteratur	101
Eksempler fra Ringsted- og Holbæk- egnens sletteområder og Lamme- fjorden	40	Anvendte forkortelser.....	102
Eksempler fra Odsherred	44	Tidstavle	102
Kommuneinddelingen	47	Omregning af flademål	102
Bjergsted Kommune	48	Amtskort	103
Dianalund Kommune	50		
Dragsholm Kommune	52		
Fuglebjerg Kommune	54		
Gørlev Kommune	56		
Hashøj Kommune	58		
Haslev Kommune	60		
Holbæk Kommune	62		
Hvidebæk Kommune	64		
Høng Kommune	66		
Jernløse Kommune	68		
Kalundborg Kommune	70		
Korsør Kommune	72		
Nykøbing-Rørvig Kommune	74		
Ringsted Kommune	76		
Skælskør Kommune	78		
Slagelse Kommune	80		
Sorø Kommune	82		

Forord

Vestsjællands Amtsmuseumsråd har med støtte fra Statens Museumsnævn og Vestsjællands Amtskommune, i et samarbejde med amtskommunens fredningsafdeling, fået udarbejdet en oversigt over amtets kulturhistorie.

Arbejdet er blevet iværksat, fordi Amtsmuseumsrådet i forbindelse med den forestående fredningsplanlægning gerne ville være med til at stille en kulturhistorisk oversigt til rådighed for såvel den folkelige, som den politiske og tekniske bearbejdning af det store felt, der hedder kulturhistorien indenfor fredningsplanlægningen.

Denne publikation er en bearbejdet udgave af et stort beskrivende materiale, som er udarbejdet for hver kommune i amtet. Grundmaterialet, fotografier og kort befinder sig på amtets kulturhistoriske museer og i fredningsafdelingen, Amtsgården i Sorø.

Selve udarbejdelsen af det beskrivende materiale og af denne publikation er et forsøgsarbejde. Forsøget har bestået i at finde frem til brugbare registreringsmetoder og et detaljeringsniveau, som samtidigt med begrænsede ressourcer alligevel giver brugbare resultater til gavn for både fredningsplanlægningen og museerne.

Forsøget har til tider været halsbrækkende svært, især har tidspresset været meget stort, men den endelige vurdering af arbejdets anvendelighed kan først foretages om nogle år, når museernes videre arbejde med enkeltegne og delemner er sat igang, når offentlighedsfasen i fredningsplanlægningen er overstået, og når den første fredningsplan foreligger.

Amtsmuseumsrådet takker Statens Museumsnævn, Fredningsstyrelsens Informationsudvalg og Vestsjællands Amtskommune for økonomisk støtte. Vi takker medarbejderne i amtskommunens tekniske forvaltning for et godt samarbejde, og Amtsmuseumsrådet takker de vestsjællændere, som så venligt har modtaget og berettet for de to medarbejdere, som Amtsmuseumsrådet har haft ansat til at udarbejde denne kulturhistoriske oversigt.

Amtsmuseumsrådet

Indledning

Med den seneste ændring af naturfredningsloven, der trådte i kraft den 1. januar 1979, er der i loven indført en række bestemmelser om fredningsplanlægning. Det betyder, at der for Vestsjællands amt skal udarbejdes en fredningsplan. Planen skal primært tilgodese varretagelsen af hensynene til landskabsbilledet, naturhistoriske interesser, kulturhistoriske elementer eller træk i kulturlandskabet, friluftslivet eller en kombination af flere af disse hensyn.

Under det hidtidige analyse- og fredningsarbejde har man hovedsageligt beskæftiget sig med planlægningsgrundlaget uden at fokusere på den nyere tids kulturhistorie. Vel nok fordi sporene er så mange, at det er en vanskelig opgave at vurdere og udvælge de elementer og de sammenhænge i nutidens kulturlandskab, som har en særlig fortællerværdi.

For at løse dette problem indledte Amtsmuseumsrådet og Vestsjællands amtskommunes fredningsafdeling i 1981 et samarbejde. Det blev hurtigt klart, at problemets løsning måtte forudsætte et grundlæggende arbejde, som hverken Amtsmuseumsrådet eller fredningsafdelingen havde personale til. Amtsmuseumsrådet bevilgede derfor et beløb, der gav mulighed for ansættelse af 2 etnologer i en 3 mdr. periode. Den 1. november 1981 tiltrådte historiker og etnolog Dorte Haahr Carlsen og etnolog Gunnar Solvang, projektet. Samtidig nedsattes en styringsgruppe bestående af museumsinspektørerne Helge Torm og Kirsten Strandgaard, Kulturhistorisk Registreringsudvalg under Amtsmuseumsrådet, samt afdelingsleder Peer Holstein og matrikeltekniker Henning Fischer, fredningsafdelingen. Gruppen, der har haft til opgave at sikre projektets relevans for både fredningsplanlægningen og for museernes almindelige arbejde, har fulgt arbejdet gennem hele perioden.

Dorte Haahr Carlens og Gunnar Solvangs opgave blev arbejdet med historisk tid, mens museumsinspektør Else Asmussen i forbindelse med sin ansættelse på Holbæk Museum indgik i arbejdet med de forhistoriske afsnit fra maj 1982.

Statens Museumsnævn har bevilget støtte

til projektet, idet man fandt, at det beskæftigede sig med problemer af generel interesse for museerne, og derfor var egnet som pilotprojekt for løsnin-gen af lignende opgaver i andre amter. På dette grundlag, og med økonomisk støtte fra amtskommunen, har der været basis for at udvide projektet til ialt 10 måneders varighed. Man må være opmærksom på, at projektet, selv efter denne forlængelse, ikke giver mulighed for videnskabelig forskning, men i det væsentlige må baseres på en opsamling og analyse af eksisterende viden, samt hurtige berejsninger af kommunerne.

For fredningsplanlægningen har projektet især betydning ved sin systematiske gennemgang af de kulturhistoriske spor indenfor nutidens administrative enheder, kommunerne, og ved sin analyse af udviklingen af det vestsjællandske kulturlandskab. Det har for fredningsplanlægningen stor betydning, at kunne fremhæve de kulturhistoriske enkeltelementer eller helheder, der kan fortælle om samfundsudviklingen og om samfundets og naturens konfliktfyldte tilpasningsproces i et fælles økologisk system.

For amtets museer har rapporten og det materiale, den er baseret på, stor betydning for det videre museumsmæssige arbejde. Museerne har hermed fået etableret et grundlag, som sætter dem i stand til hurtigere og lettere at bidrage med yderligere kulturhistoriske bemærkninger til det offentlige planlægningsarbejde, som fremover skal finde sted. Museerne har gennem projektet fået åjourførte berejsningsoptegnelser og fotografier fra deres arbejdsområder, samt begrundede karakteriseringer af kulturhistoriens erkendbare spor. Altsammen oplysninger, som også er med til at sikre en fornuftig videre dokumentation og indsamling af egnsspecifikke træk.

Når rapporten især koncentrerer sig om de sidste 200 års udvikling, så er begrundelsen, at netop forandringerne af kulturlandskabet i denne periode - fra udskiftningen og til i dag - har været større end nogen sinde tidligere i historien.

Det er i denne periode det moderne Danmark og Vestsjælland skabes, og der-

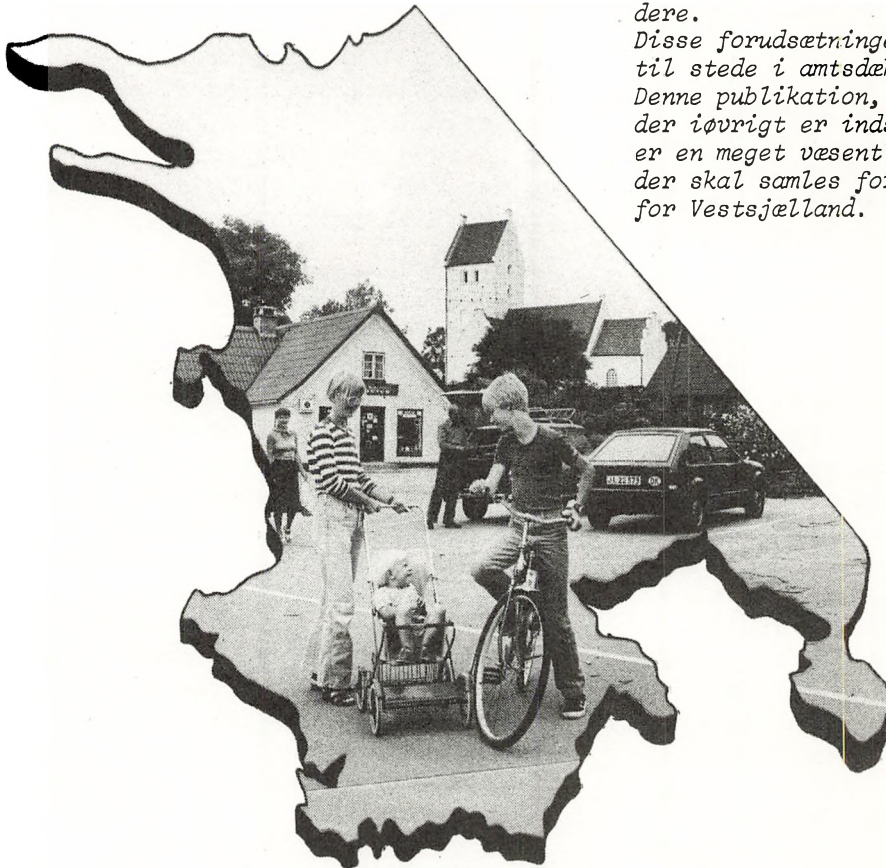
for har perioden stor betydning for forståelsen af vort kulturlandskabs udvikling. Rapporten skal ikke bruges af fredningsafdelingen eller amtets museer til at fastfryse landskabet i dets nuværende tilstand, men til gennem fredningsplanlægningen, at sikre en fortsat forbindelse til tidligere tiders samfundstyper og kulturer.

Registrering og bearbejdning af kulturhistorisk materiale er en vedvarende

proces. Denne rapport er et foreløbigt 2. trin på vejen mod en forståelse af det vestsjællandske landskab og vestsjællandsk kultur. Den første oversigt blev tilvejebragt af den projektgruppe, som Amtsmuseumsrådet nedsatte i 1978, og hvis resultater fremkom i "Fra Vestsjællands Museer", 1979. Et fremtidigt 3. trin i dette kulturhistoriske arbejde vil blive detaljerede studier af de emner og lokaliteter, som i Vestsjællands amt står overfor store ændringer.

For at kunne bevare kontinuiteten i det vestsjællandske kulturlandskab, må der planlægges. For at kunne planlægge, må man kende udbredelsen af de enkelte kulturspor og man må vide noget om sporenes kulturhistoriske værdi - deres fortælleverdi for nutidens vestsjællændere.

Disse forudsætninger har hidtil ikke været til stede i amtsdækkende og overskuelig form. Denne publikation, samt det store materiale der iøvrigt er indsamlet i forbindelse hermed, er en meget væsentlig brik i det puslespil, der skal samles for at lave en fredningsplan for Vestsjælland.

Hovedtræk af amtets kulturhistorie - forhistorisk tid

Det forhistoriske kildemateriale stammer tidsmæssigt fra den allerførste gang, mennesker kom hertil, efterhånden som isen trak sig tilbage, og til vikingetidens slutning. Det drejer sig i årstal om en periode på omkring 12.000 år, når der ikke medregnes de spredte besøg, der inden da har fundet sted mellem istiderne.

De følgende 1000 års dyrkning af landet har tilsyneladende udslettet sporene fra oldtiden, men det er i virkeligheden ikke tilfældet, da arkæologiske udgravninger, foranlediget af iagttagelser gjort ved jordens forarbejdning, kan bringe fund, der efterhånden er med til at danne billedet af datidens samfund og levevis, for dagen.

Med naturfredningsloven af 1969 er alle jordfaste fortidsminder, både til lands og til vands (jf. lovens kapt. VII § 48-53) automatisk fredet, så snart de opdages, og hermed er de ad lovmæssig vej sikret en arkæologisk undersøgelse og registrering inden udslettelse.

De arkæologiske fundgrupper, der er med til at tegne billedet, er først og fremmest bopladser, grave og offerfund. Endelig er der en stor gruppe fund, der kaldes løsfund, idet de betegner enkeltgenstande, der som regel er opsamlet, uden der er gjort iagttagelser om nogen sammenhæng med de ovenfornævnte fundgrupper.

FØRST VAR MAN JÆGERE OG FISKERE

Menneskets eksistens i oldtiden er nært knyttet til naturen. De første ca. 6000 år var erhvervet jagt, fiskeri og indsamling - man fulgte vildtets træk rundt i landet. Som følge heraf lå lejrpladserne ved datidens søer, vandløb og kystlinier. Bosættelserne har ikke permanent karakter, men var lejrpladser, jagtstationer og slagtepladser, hvor boligen kunne være af teltkonstruktion eller var små grenhytter eventuelt med gulv af barkflager (Ulkestrup Lyng i Åmosen). Enkelte bosættelsesområder er fredet i amtet - det er de klassiske fundsteder fra ældre stenalder i Mullerup Mose og ved Bromme.

Omsorgen for de døde kendes kun glimtvis fra vort område. En mand blev i ertebølletid gravsat i en barkkiste ved Korsør Nor, endvidere kendes et par grave med okkerstrøelse fra Dragsholm.

MENNESKET GRIBER IND I NATURENS GANG

Med det mildere klima, der efterhånden nåede landet, blev der bedre vækstmuligheder for træer, og ved begyndelsen af den yngre stenalder havde en tæt urskov lukket sig over landet. For at kunne klare sig måtte mennesket nu gribe ind i naturens udvikling, vel nok en af tidens største omvæltninger. Man tog kampen op mod skoven, begyndte at opdyrke landet, tæmme dyr og blev bofaste.

Fra det tidspunkt blev man tilsyneladende også mere omhyggelig med omsorgen for de døde, og med tidernes skiften følger forskellige gravformer, hvoraf de mest iøjnefaldende er de monumentale dysser, jættestuer og gravhøje. I disse gravformer afspejles allerede en stærk samfundsstruktur. Til selve gravsætningen er ofte indsamlet vældige sten, og materialet til opbygningen af en gravhøj var græstørv, der skulle skrælles af store dyrkede arealer. Alt dette forudsætter en styrende magt, der har kunnet organisere dette. Til andre tider kunne man tilsyneladende helt undvære de monumentale markeringer, og der gravsattes under flad mark, evt. på gravpladser. Selv om også mange høje for længe siden er blevet udpløjet, er det for det øvede øje dog muligt endnu at spore tomterne i forbindelse med pløjning, idet de hvert år nedbrydes yderligere. Tomterne rummer stadig værdifulde oplysninger, som det er vigtigt at få registreret. Endvidere menes det, at det var skik i oldtiden at lægge højene langs alfarvej, og således kan man indirekte få et fingerpeg om en gammel færdselsåre. Enkelte steder i amtet kan sådanne højrækker endnu ses, f.eks. ved Valbygaard.

Man troede i oldtiden på et liv efter døden. Den døde gravlagdes derfor fuldt påklædt, og manden blev ofte udrustet med våben. Det var også almindeligt at

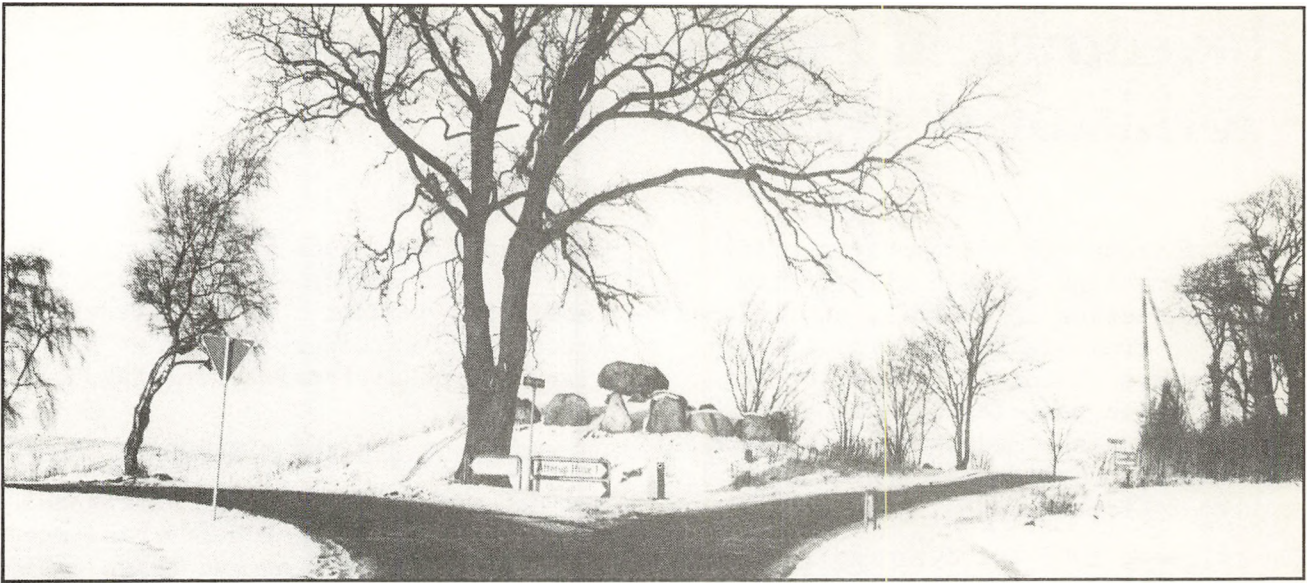

Fig. 1. Runddyssen ved Frenderupgaard øst for Herrestrup ligger stadig markant i landskabet.

medgive mad og drikke til den første tid i den nye tilværelse.

Oldtidens bondehuse blev som regel bygget af træ med grenflettede, lerklinede vægge. Dyr og mennesker boede under samme tag. Husene lå samlede i landsbyer, som vidner om et vist fællesskab og sammenhold om arbejdet med at opdyrke jorden. De almindeligste spor efter bopladser er lerkarskår, ildskørnede sten fra kogegruber og aftegninger i undergrunden af de formuldede tagbærende stolper, som var gravet dybt ned, da de skulle bære en stor vægt. I sjældnere tilfælde ses lerpladen fra arnen, samt hegnspæle om forskellige bygningsenheder, der har udgjort et samlet hele.

Med hensyn til husgrundrids markerer Vestsjælland sig meget svagt igennem hele oldtiden, og der ligger heri en stor udfordring for en planlagt undersøgelsesvirksomhed. Der kendes grave fra samme tid, så det er sikkert, at området har været beboet, men endnu er der som nævnt kun spinkle antydninger, langt fra nok til at vise generelle bosættelsesmønstre. Som følge heraf bør bosættelsesspor skænkes særlig opmærksomhed, måske endda også i fredningsmæssig henseende, hvis det af økonomiske grunde ikke er muligt at udgrave, inden det er for sent.

Den oldtidsbosættelse, der tegner sig klarest i amtet, er Trelleborg vest for Slagelse. Anlægget er enestående for Sjælland, og i det hele taget kendes med sikkerhed kun to tilsvarende anlæg: Fyrkat og Aggersborg i Jylland. Trelle-

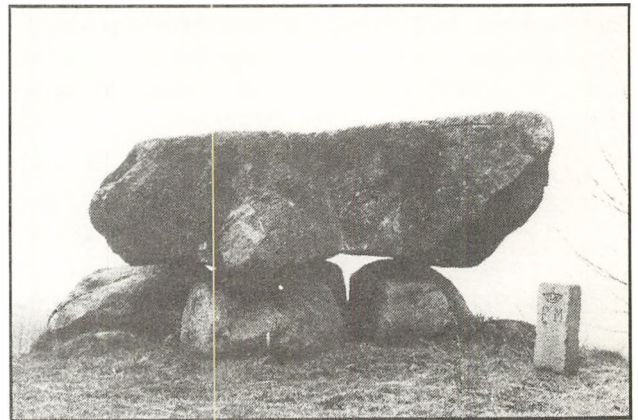

Fig. 2. Der skulle forenes mange kræfter for at få rejst stenene til et gravkammer af denne størrelse. Breddyssen ved Kirke Stillinge.

borg er et befæstet anlæg med ringvold, hvori der har været portåbninger i verdenshjørnerne. Hovedborgens område var opdelt i 4 dele af to træbelagte gader, og i hver af disse områder er en karré af 4 ens huse omkring en lukket gårdsplads. Udenfor hovedborgen en forborg med 15 huse og en gravplads, beskyttet af et ydre voldanlæg. Altsammen anlagt efter en strengt geometrisk og nøje lagt plan. Trelleborg er bygget i 980'erne på et tidspunkt, hvor rigssamlingen var begyndt for alvor, og det må antages, det var kongen, eller i hvertfald en centralmagt, der stod bag opførelsen, og at brugen efter de nyeste tolkninger har været en slags tvangsborg, hvorfra man holdt beboerne i den omkringliggende egn i ave. En anden boplad med husgrundrids, der fortjener at fremhæves, er fundet ved nyere udgravninger i Skamlebæk og stammer fra bronzealderen.

Fig. 3. Disse høje blev antagelig i sin tid anlagt langs alfarvej, hvor de har markeret sig i øjnefaldende.

Den tredje vigtige fundkategori er offerfundene, der ofte indeholder datidens pragtstykker, ofret i forbindelse med en kultisk handling - f.eks. solvognen fra Trundholm mose. Men også hverdagens redskaber eller lerkar med

mad blev ofret til gudernes ære. I nogle tilfælde er der endda spor af en mere rationel tankegang, idet man har ofret specielt fremstillede genstande, undertiden af symbolsk karakter, f.eks. økser i overstørrelse.

FREDNINGSPLANLÆGNING OG OLDTIDSFUND

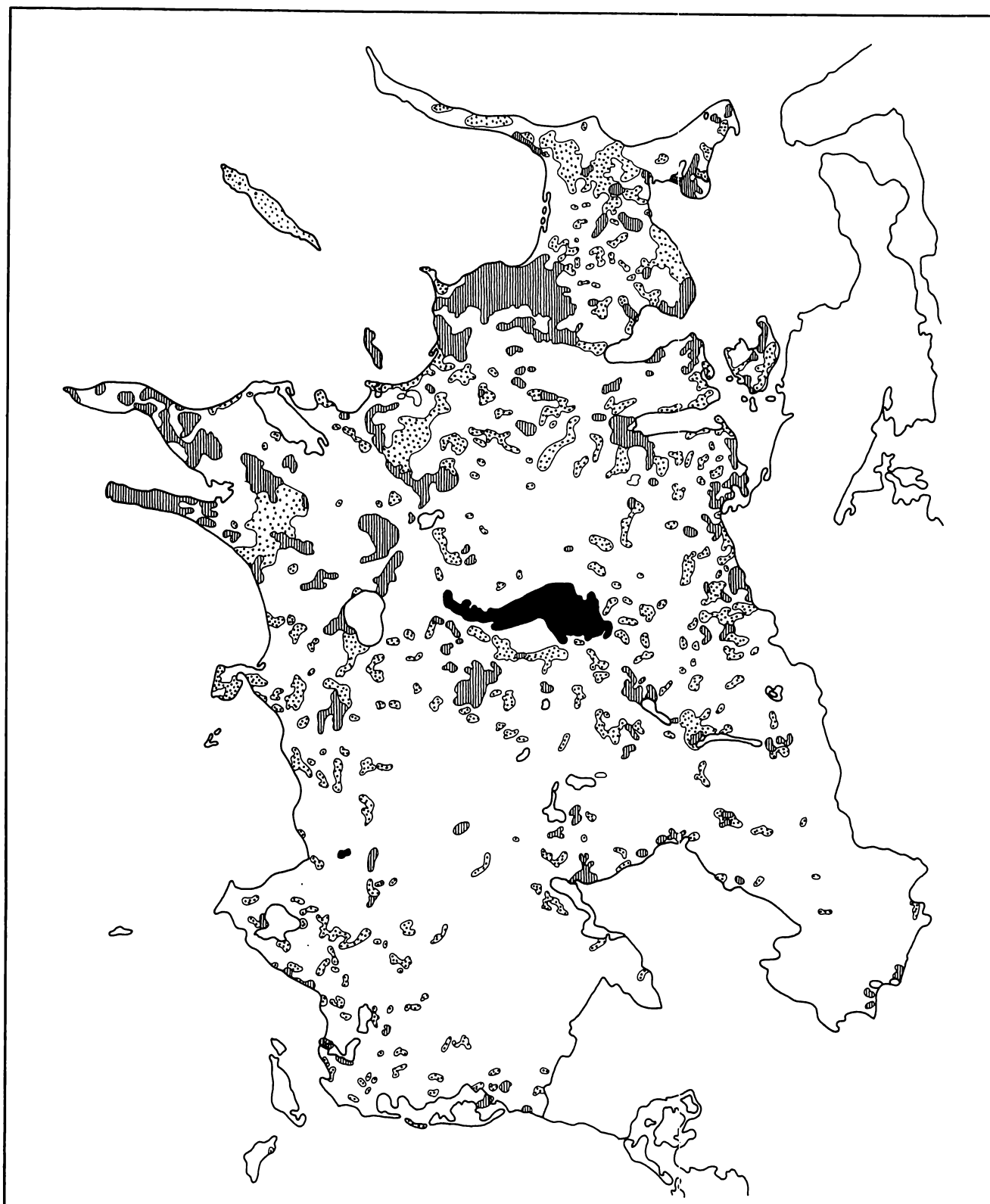
Det forhistoriske kildemateriale indtager en særstilling indenfor det kulturhistoriske, idet en registrering heraf indledtes af Nationalmuseet for 100 år siden. Optegnelserne med ledsagende fundudbredelseskort danner grundstammen i Nationalmuseets centrale arkiv, som stadig videreføres.

Det er fristende at benytte disse udbredelseskort som grundlag for fredningsplanlægning, men de bør anvendes med stor varsomhed, idet de i flere henseender kan betegnes som direkte vildledende. Kun en lille del af fundpunkterne viser afsluttede, udtømmende undersøgelser. Der er kun optaget løsfund af en vis betydning på kortet, og kriterierne for optagelse har i tidens løb varieret.

Det vil sige, at et område, der på kortet er uden fund, ikke behøver at være fundtomt. Med andre ord vil det være meget overraskende og sjældent at finde rigtig fundtomme områder her i landet, og tilsvarende viser et område med mange fundmarkeringer som nævnt ikke nødvendigvis, at alt i området er kendt, og at der haves en udtømmende viden om det. Oldtidens bebyggelse afspejles således ikke mere af de kendte fund. Faktisk er der forsvundet så mange anlæg,

Fig. 4. Trelleborg. I forbindelse med det fredede anlæg fra vikingetid er et af husene genopbygget i fuld størrelse, således som man har forestillet sig, det har set ud.

Arkæologiske interesseområder

- Område af betydning.
- Område af særlig betydning.
- Enestående område.

Kortet er udarbejdet af Morten Axboe, Holbæk Museum, på grundlag af de nu kendte fund.

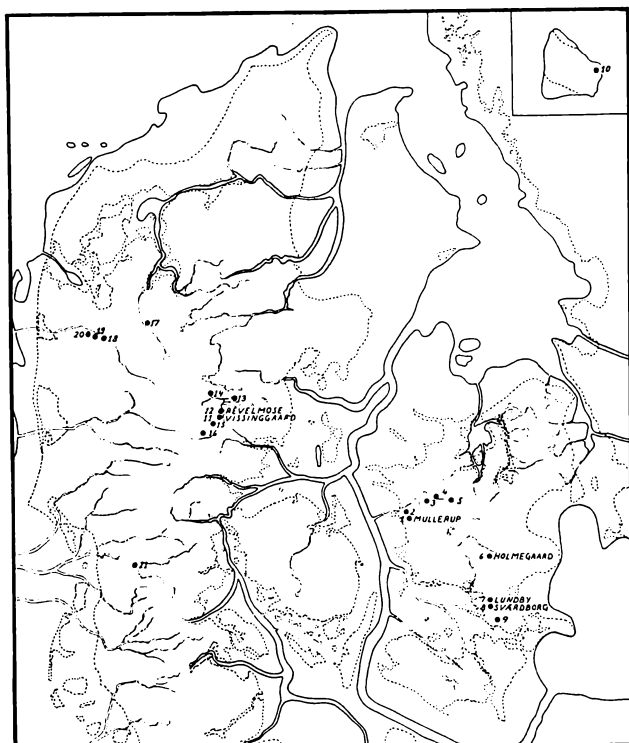

Fig. 5. Danmark 7-6000 år f.Kr. Bælterne var endnu ikke dannet, og kysten lå langt væk. Jægere fulgte vildtet langs åer og søer. Nogle af deres bopladser er afsat på kortet. (V. Nordmann).

at de, der er tilbage, ikke er repræsentative for, hvor mange og hvor tæt de i sin tid blev anlagt.

Noget der spiller ind, er jordbunden, som i hovedparten af amtet er ler. Farveforskelle, der kan afsløre anlæg, er ikke så klare at se i ler som i sand. Endvidere kan muldlaget være tykkere og derved være med til at skjule fund. Det er heller ikke uden betydning, at vi i vore dage har et moderne og effektivt mekaniseret landbrug. I gamle dage så landmanden meget mere, når han gik med sine heste i marken.

Fundmængden er også tydeligt afhængig af den arkæologiske aktivitet, der er blevet udfoldet i et område. F.eks. blev det gamle Holbæk amt underkastet en ekstra fundregistrering af Nationalmuseet i årene 1947-56 i forbindelse med udgivelse af Therkel Mathiassens bog Nordvestsjælland Oldtidsbebyggelse 1959. Derfor har dette område ved et tilfælde senere fremstået som særlig fundrigt overfor det øvrige Sjælland.

I det foregående har vi hovedsagelig beskæftiget os med fund på land, men der er noget, man ikke må glemme i forbindelse med fredningsplanlægning. Sjælland - og hele Danmark - har ikke altid set ud, som det gør i dag. Der har efter isens afsmeltning været store landhævninger og -sænkninger. F.eks. i

ældre stenalder, under maglemosekulturen, var Danmark landfast med England, Sydsverige, Nordtyskland og Polen. Bælterne var endnu ikke dannet. Det vil sige, at spor efter denne tids jægere også findes på havbunden. Særlig de bopladser, der i vore dage ligger under vand, er forsømt undersøgelsesmæssigt. Man må være opmærksom på dem ved anlægelse af marinaer og uddybning af havne og sejlrender. De er som tidligere nævnt også omfattet af naturfredningslovens beskyttelse.

Moser, der tidligere har været søer, kan rumme fund, dels fra bosættelser eller vadesteder, dels af kulturmæssig karakter med ofringer til guderne. Ved dræninger og grundvandssænkninger ændres bevaringsforholdene, og f.eks. organisk materiale som ben og træ, der kunne have givet væsentlige oplysninger, går til grunde.

Skovene har hidtil beskyttet en lang række mindre og ofte uanselige oldtidsminder bl.a. agersystemer og småhøje, men også her er man nu gået over til mekanisering med deraf følgende omfattende ødelæggelser. Samtidig har det vist sig, at antallet af anlæg i skovene er betydeligt større, end man hidtil har været klar over.

Vor viden er altså endnu på de fleste områder så sparsom, at det f.eks. er svært at sammenkæde bestemte landskabsformer med specielle fundkategorier eller påpege kontinuitet i bebyggelsen. Dertil er der udgravet for lidt.

Selv om der helt klart er ønsker om målrettede problemløsende udgravninger, skal der heller ikke lægges skjul på, at det ikke i sig selv er et mål at udgrave alt. Udgravningsmetoder forbedres og udvikles. Arkæologien er stadig et fag i rivende udvikling.

Det er vigtigt for eftertiden, at man mange år fremover kan have kæmpehøjen for øje, den høj, hvortil der knytter sig sagn, den høj, der måske har et gammelt navn, den høj, som betød noget for vore forfædre, som de har respekteret, og som der gennem årtusinder er blevet hæget om - lige til vore dage. Dette har vi en pligt til at lade bestå og leve videre, men det er klart, at det ikke er meningen at sætte udviklingen i stå.

Else Asmussen, mus.insp.,
mag.art., Holbæk Museum.

Hovedtræk af amtets kulturhistorie - historisk tid

"Det Danmark, vi kender i dag, er skabt af mennesker" skrev Knud Bidstrup i "Danmark dit og mit", og med rette. Siden jægerstenalderens slutning har menneskene ikke længere blot tilpasset sig naturen, men først og fremmest påvirket og skabt det vi nu kalder natur. Med det første agerbrug begyndte angrebet på skoven, marker blev anlagt og forudsætningen skabt for en mere fast bosættelse på ét sted, i landsbyen.

Enkelte steder i de endnu skovrige dele af Sjælland kan man stadig få en smule fornemmelse af, hvordan bebyggelsen da og ved senere rydninger skar sig ind i skoven, f.eks. ved Lorup, Sneslev Overdrev og Kværrede.

Agerbruget, og landsbyen som mere fast bosted, er træk fra forhistorisk tid, der fortsætter langt ind i historisk tid. Hvor længe de landsbyer, vi nu kender, har ligget samme sted som nu, diskuteres imidlertid netop i disse år. Meget tyder på, at de først er blevet lagt fast i årene ca. 1000-1200, mens de i den foregående periode kan have skiftet plads indenfor et afgrænset område - mange af navnene er jo ældre. Ved den endelige anlæggelse fik landsbyerne forskellig form, og kan groft opdeles i forte- og rækkebyer (se kort s.).

DET GAMLE LAND

Landsby og landbrug før udskiftningen.

Frem til landboreformerne sidst i 1700-tallet var landskabet i det østlige Danmark præget af, at næsten alle gårde og husmandshuse lå tæt samlet i landsbyerne, som man endnu kan opleve det i Reersø by, hvor udflytning aldrig er blevet gennemført, samt tildels i de stjerneudskiftede landsbyer, hvor kun få gårde er blevet udflyttet, f.eks. Fårdrup og Gerlev. I middelalderen lå gårdene omgivet af hver sin indhegnede toftejord, den jord som hver gård dyrkede for sig, mens husmandshusene ofte lå på fællesjorden, "gaden". I fortebyerne kunne gaden have form af en større fælles plads med gadekær, hvor kvæget kunne samles og derfra drives ad

den indhegnede "fægang" forbi markerne ud til græsningsarealerne. I rækkebyerne kunne der være flere mindre pladser, fælles for et antal af byens gårde.

Det en gang stort set ubebyggede land udenom landsbyerne, med de dyrkede marker nærmest byen og store uopdyrkede overdrev, moser og skove mellem byerne, kan ikke længere opleves som et samlet billede. Men stumper af dette landskab kan opleves i de fredede områder i amtet, f.eks. ved Tystrup-Bavelse søerne.

Omfanget af det dyrkede land var afhængigt af, hvor megen gødning man kunne skaffe, dvs. hvor mange kreaturer, der kunne skaffes føde til, derfor var overdrevsarealerne og engene så vigtige som foderressourcer i dette driftssystem.

De dyrkede marker var opdelt i store, indhegnede felter med samme afgrøde, men hvor hver gård dyrkede sine marker i hvert af felterne. Hver gård kunne have mange, spredtliggende marker (agre), fordi alle skulle have del i de forskellige typer af jord. De karakteristiske lange, smalle agre blev pløjet højest på midten, for at vandet bedre kunne løbe af, og gav marken, med flere agre ved siden af hinanden, et let bølget udseende. Disse svage spor af middelalderens "højryggede agre" kan endnu ses enkelte steder, f.eks. i Kongsøre Skov.

I de dyrkede marker var der mange udyrkede pletter - større og mindre trægrupper, moseområder, vandlidende pletter - som man af og til kan se det nu, efter særligt våde vintre, eller når et dræn svigter.

Udenom de dyrkede marker lå udmarken, stenede, kratbevoksede overdrevsarealer, der ikke blev gødet eller dyrket, men konstant benyttet til græsning. Netop Sjælland havde mange overdrev, ofte som store sammenhængende områder, fælles for flere landsbyer. Enkelte, aldrig opdyrkede overdrev eksisterer og vedligeholdes stadig ved græsning. Eksempler herpå er Borup Ris, Asnæs dyrehave og Vesterlyng. Foruden overdrevene var engene som nævnt vigtige, og i flere tilfælde er landsbyerne placeret

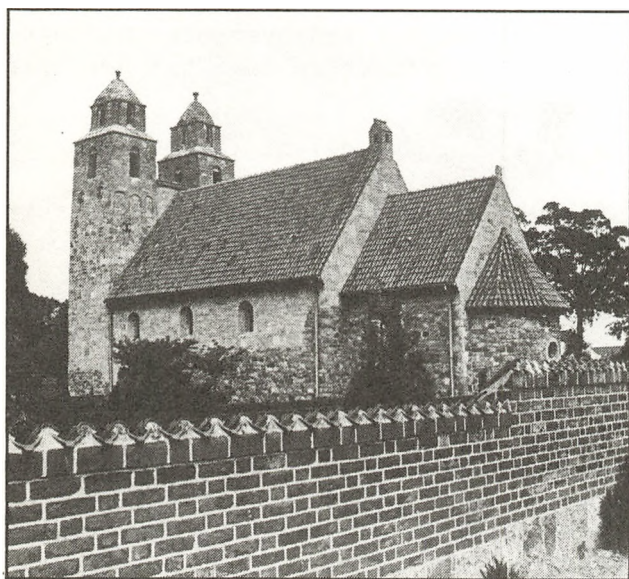

Gammelt overdrev ved Tystrup sø, øst for Dyrehaven, med store sten og spredt kratvækst,

mest tjørn. Et uopdyrket landskab, skabt ved konstant græsning.

på grænsen mellem eng og agerjord, f. eks. Gørlev, Kirke Helsinge og Vinde Helsinge.

Især i den midterste del af amtet lå store, gamle skove, som dog i løbet af middelalderen og fremefter på grund af græsning og gærdselhugst, blev stadig mere tynde og åbne. Skovene kom til at bestå af mange store, gamle træer, der gav godt med olden til svin og kvæg, men få unge træer. Denne type skov kan endnu tildels opleves ved Tystrup-Bavelse søerne.

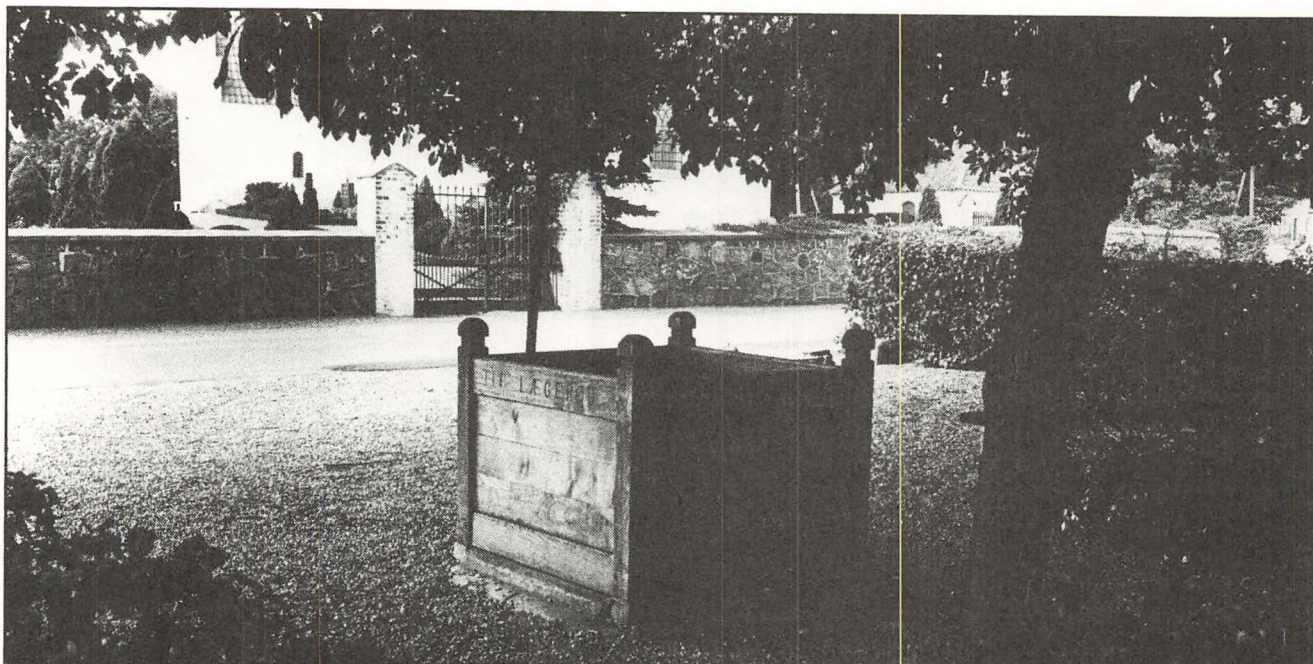

Tveje Merløse kirke, en af den mægtige Hvideslægts mange kirker, bygget 1100-1150. En stormandskirke med særlige herskabspladser i tårnet.

Kirken og landsbyen.

Langt de fleste af vore landsbykirker er fra den tidlige middelalder (ca. 1100-1250), opført som afløsere for de første kirker af træ. Kirken var nu en stærk magt (og en stor godsejer) i det danske samfund. Kirketienden blev indført og enkelte middelalderlige kirkelader, hvor tiendekornet skulle afleveres, findes endnu, f.eks. ved Sigersted og Svallerup. Hvem der har stået bag opførelsen af de enkelte kirker, ved vi normalt ikke, men i Vestsjælland har Hvideslægten, der ejede store godsmængder, stået bag opførelsen af flere kendte kirker: Tveje Merløse, Fjenneslev og rundkirken i Bjernede. Det var også Hvideslægten, der på sin jord, ca. 1150, oprettede Sorø kloster. Hvideslægten var, især gennem ærkebiskop Absalon, nært knyttet til den stærke kongemagt, som det ved samme tid lykkedes Valdemar d. Store at etablere. Ringsted St. Bendts kirke, en af landets første teglstenskirker, blev i 1170 indviet som gravkirke for Valdemarerne, som et ydre symbol på den nye, stærke kongemagt.

Helligkilderne er udtryk for den livskraftige folkelige tro, der eksisterede ved siden af den officielle kristendom, og som først den katolske, siden den protestantiske kirke måtte acceptere. Der var store midsommerkildemarkeder ved flere af dem helt op mod år 1900.

Helligkilden ved Kirkerup kirke med velbevaret brøndkarm og indskrift "Til lægebod".

1731 kunne stiftelsen i nærheden bygges for kildens indtægter.

Mange kilder rinder fortsat og en del af dem er i de senere år blevet restaureret.

Godset og bondegården.

Overgangen fra selveje til fæste er formodentlig begyndt i vikingetiden, men tog for alvor fart i middelalderen. Indtil ca. 1500 var de fleste herregårde ret små, mange lå mellem andre gårde i landsbyen og jorden blev dyrket i markfællesskab med bønderne. Herregårdenes bøndergods lå spredt og bønderne blev derfor ikke afkrævet væsentligt hoveri, men afgifter (landgilde).

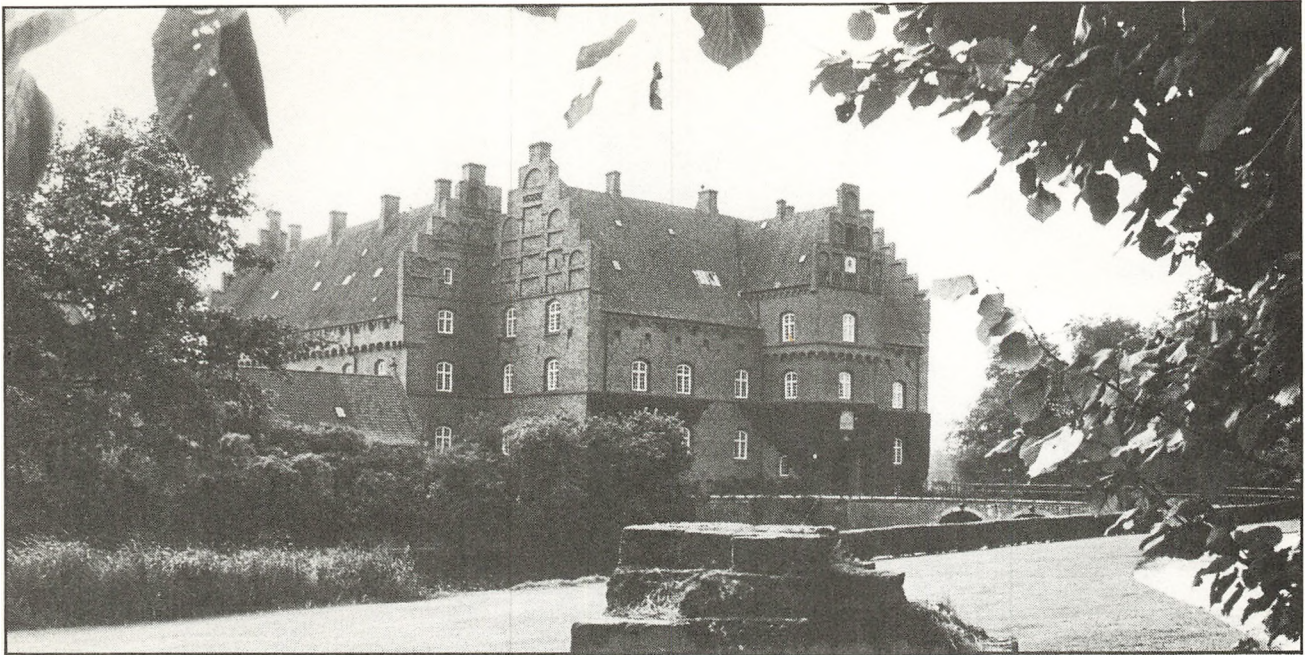
I Vestsjælland er Bjergbygård og Tølløsegård eksempler på herregårde, der er blevet liggende i landsbyen.

Til mange herregårde hørte i middelalderen et mindre, befæstet voldsted. Ved en del herregårde ligger det oprindelige voldsted stadig i nærheden, men der findes også mange voldsteder til nu forsvundne gårde - kun få af dem er undersøgt. Som Næsholm i Odsherred hører en stor del af disse små voldsteder formodentlig hjemme i den urolige tid ca. 1240-1350, da Danmark var meget tæt ved at blive splittet op i småstater. De fleste af de tilhørende småborge er derfor nok blevet ødelagt i den følgende periode, da Vald. Atterdag og Margrethe påny etablerede en stærk, central kongemagt.

Mange af de mindre herregårde forsvandt i slutningen af middelalderen eller blev til almindelige bøndergårde, mens andre udviklede sig til egentlige storgodser, der nu søgte at samle deres jord omkring sig, en tendens som kronen bidrog til at forstærke ved store krongodssalg efter 1660 og igen i 1700-tallet. Sjælland er storgodsdriftens hovedområde og godskoncentrationen gjorde det nu muligt at udlægge de store marker, der endnu i dag er så karakteristiske for "herregårdslandskabet". Herregårdsjorden blev udskilt af landsbyfællesskabet, i en del tilfælde simpelthen ved at landsbyen blev nedlagt og bøndergårdsjorden lagt til herregården.

Sjælland er den del af landet, hvor flest landsbyer er blevet nedlagt (halvdelen af de ialt ca. 264 landsbyer, der blev nedlagt 1525-1774). Som regel er der ingen synlige spor af de nedlagte byer. Det skete, at også kirkelandsbyer blev nedlagt, og f.eks. ved Gunderslevholm står kirken og en del af præstegården tilbage fra Gunderslevmagle landsby, nedlagt 1649. Samlingen af fæstebondegodset nær hovedgården gjorde det muligt at få de stærkt udvidede herregårdsmarker dyrket ved hoveripligten.

Udover dyrkningen af herregårdsjorden omfattede hoveriet også bygnings- og vejarbejder, samt ikke mindst kørsel for godset, dels til nærmeste købstad,

Gisselgård's hovedbygning er opført 1547-1575 efter Grevens Fejde. Godset blev samtidig ud-

videt til et af egnens første virkelige storgodser.

men også de upopulære "lange rejser" helt til København, rejser der nok har medvirket til den ret nære kontakt, der i Vestsjælland har været til hovedstaden. Hoveriet indebar, at bønderne måtte holde flere tjenestefolk og heste, og at en større del af jorden som følge deraf måtte benyttes til havre (hestefoder), mens mulighederne for at holde kvæg tilsvarende begrænsedes.

Herlighedsværdier, som jagt og ferskvandsfiskeri, var af stor betydning for godsejerne. Mange gamle storgodser er derfor placeret nær skove og søer, f. eks. øst for Tissø, i skovene nord for Åmosen, ved Tystrup-Bavelse søerne, langs sydkysten og langs amtets østgrænse (på begge sider af denne). Al jagt og fiskeriet, også på bøndergodset, tilhørte jordejeren, dvs. godset eller kongen. Derfor fandtes langt op i tiden ikke blot på herregårdsmarkerne, men også på bøndernes marker, småskove og grupper af træer, der ikke måtte røres af hensyn til vildtet.

Kronen som godsejer.

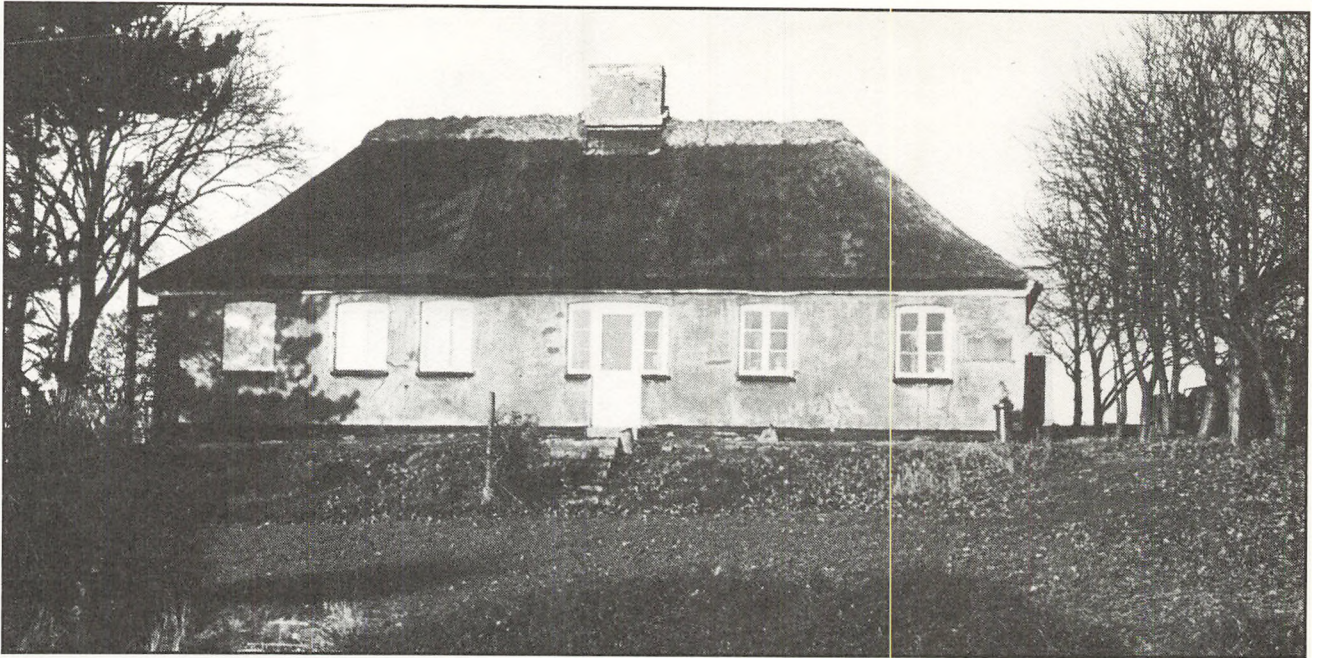
Også kronen var storgodsejer og krongodset en vigtig statsindtægt, ikke mindst efter at kronen ved reformationen i 1536 konfiskerede store godsmængder fra kirken. Ligesom adelen søgte også kronen at samle sit gods mest muligt. Det skete især i 2 perioder af omfattende mageskifter mellem kronen og andre godsejere:

1. Under den jagtglade Fr.II (1559-88) samledes store områder, der blev udlagt som vildtbaner, tidligere adelige hovedgårde blev nedlagt her og jagten forbeholdt kongen alene.

I Vestsjælland blev Odsherred, Kalundborgegnen og egnen ved Antvorskov kloster indrettet til vildtbaner, der blev afmærket med grænsepæle, som fra 1700-tallet var af granit, med kongemonogram og nummer. Især i det gamle Sorø amt er mange vildtbanepæle bevaret, men kun enkelte på deres oprindelige plads.

2. I årene 1715-20 samlede kronen gods for at kunne oprette ialt 12 nye "rytterdistrikter". I hvert af disse skulle kronens fæstebønder financiere et hvert regiment rytteri. Militærordningen blev ændret igen kort efter, men som godsadministration fortsatte rytterdistrikterne, og endnu eksisterer enkelte af de ialt 240 "rytterskoler" (eller blot den indskrifttavle, der blev sat op på dem), som Fr.IV i 1720'erne lod indrette for bønderbørnene i rytterdistrikterne. Rytterskolerne findes derfor i bestemte områder - i Vestsjællands amt i det antvorskovske distrikt omkring Slagelse og ved Haslev. Også i Odsherred, der i denne periode ikke blev et rytterdistrikt, oprettedes enkelte kongelige skoler.

I andre perioder var kronen nødt til at sælge ud af krongodset. I 1660'erne efter svenskekrigene overgik megen jord

Rytterskolen i Vedbysønder er næsten uforandret siden opførelsen i 1720'erne. På muren

den indskrifttavle som Fr. IV lod opsætte på alle de 240 skoler.

til kronens kreditorer, i Vestsjælland især rentemester Henrik Müller, der oprettede flere nye herregårde af dette krongods. Det store krongods omkring Kalundborg kom nu på borgerlige hænder og blev i 1700-tallet grundlaget for godskomplekset Lerchenborg. Hertil kom at mange af de gamle herregårde blev udvidet med krongods.

Efter store rustninger i 1760'erne måtte kronen påny sælge ud, næsten alt ryttergodset blev da solgt. Tilbage af kronens gods var i Vestsjælland kun Odsherred, der blev drevet uden herregårde og derfor næsten uden hoveri. Ca. 1850 solgtes dette gods til bønderne selv og Odsherredskovene er nu den allersidste rest af krongodset.

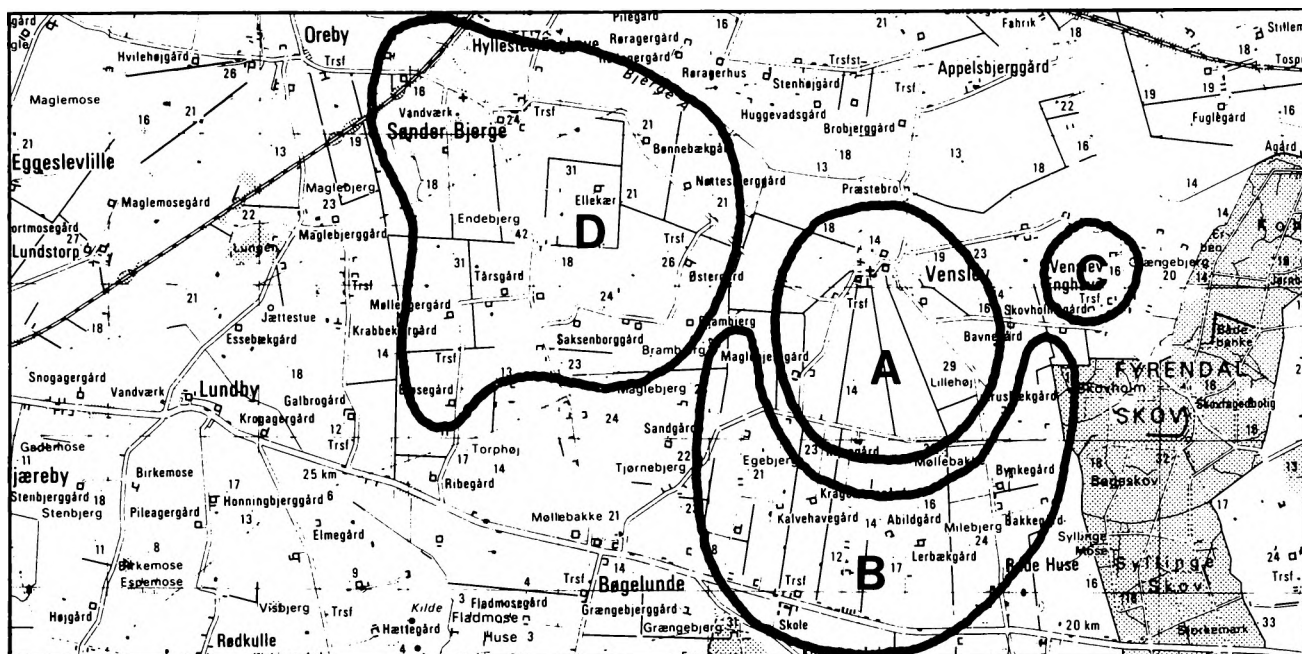
Samfærdselen.

Hovedfærdselsstrøgene gennem Vestsjælland har fra gammel tid gået i øst-vestlig retning, fra København til de middelalderlige overfartssteder Kalundborg og Korsør. Færdselsstrøgene fulgte i ældre tid ikke fastlagte hovedveje, men vekslende ruter ad vejene gennem landsbyerne, skiftende efter hvilke mål, der til enhver tid var vigtigst. "Valdemarsvejen" øst for Skjoldenæsholm er et for Sjælland ret enestående stykke bevaret middelaldervej, som har forbundet bispesædet i Roskilde med den kongelige borg Skjoldenæs (i Valsøllille sø) og derfra ført videre over kongsgården i Haraldsted til Ringsted.

Først i reformperioden i sidste del af 1700-tallet blev egentlige hovedveje, chaussées, anlagt i direkte linie fra København over købstæderne til Kalundborg og Korsør. Vejbyggeriet kan i omfang sammenlignes med nutidens motorvejsanlæg. Den fredede Tuse bro er et eksempel på de nye, elegante granitbroer, der blev bygget til hovedlandevejene. Også de mindre landeveje blev forbedret i årene ca. 1800-1850, og fik ligeledes stenbroer - Vommevad og Butterup broer er bevarede eksempler på denne type. Langs hovedvejene blev der sat et system af milepæle. Både disse pæle og nyere kilometersten kan endnu ses langs den gamle hovedvej 1.

Købstæderne og landet.

De middelalderlige købstæder i amtet, fra 1638 også Sorø, havde skarpe, formelle grænser mod omverdenen, markeret af byportene og af de særlige erhverv, der var forbeholdt købstæderne (specialiserede håndværk, handel). Samtidig var byerne dog helt afhængige af landbruget. De havde alle selv jord udenfor bygrænsen, og de måtte desuden have yderligere tilførsler af fødevarer fra det omgivende land, til eget forbrug, til forarbejdning (bl.a. til brændevin) samt til eksport. Næsten alle købstæderne oplevede alvorlige nedgangsperioder i 1600- og 1700-årene, da København favoriseredes stærkt frem for provinsbyerne.

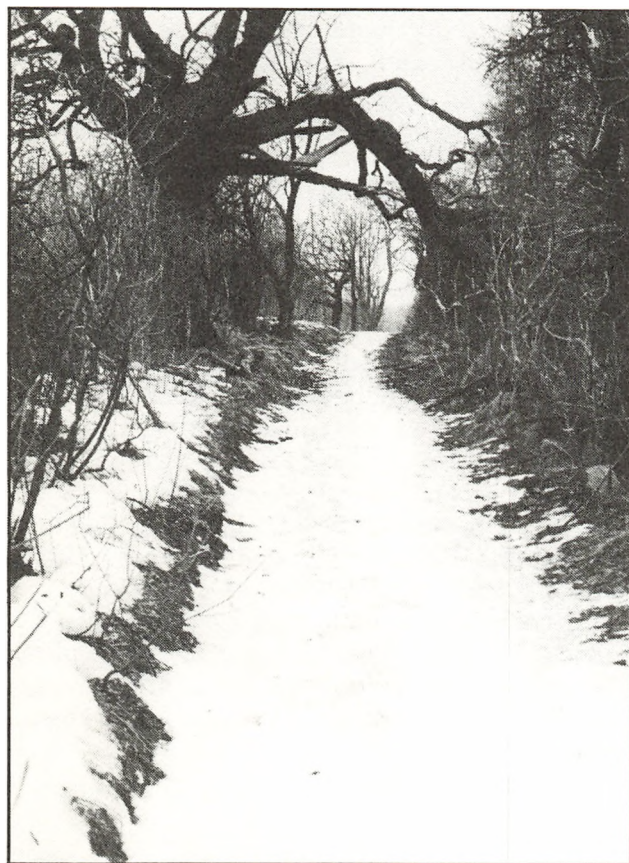
Forskellige udskiftningsformer.

A. Nærmest Venslev, stjerneudskiftning. Gården bliver i byen. B. Længst fra byen, blok-

udskiftning. Gården midt på jorden. C. Længst fra byen på dårligere jord, husmænd. D. Sdr. Bjerge er næsten i sin helhed blokudskiftet.

DET NYE LAND

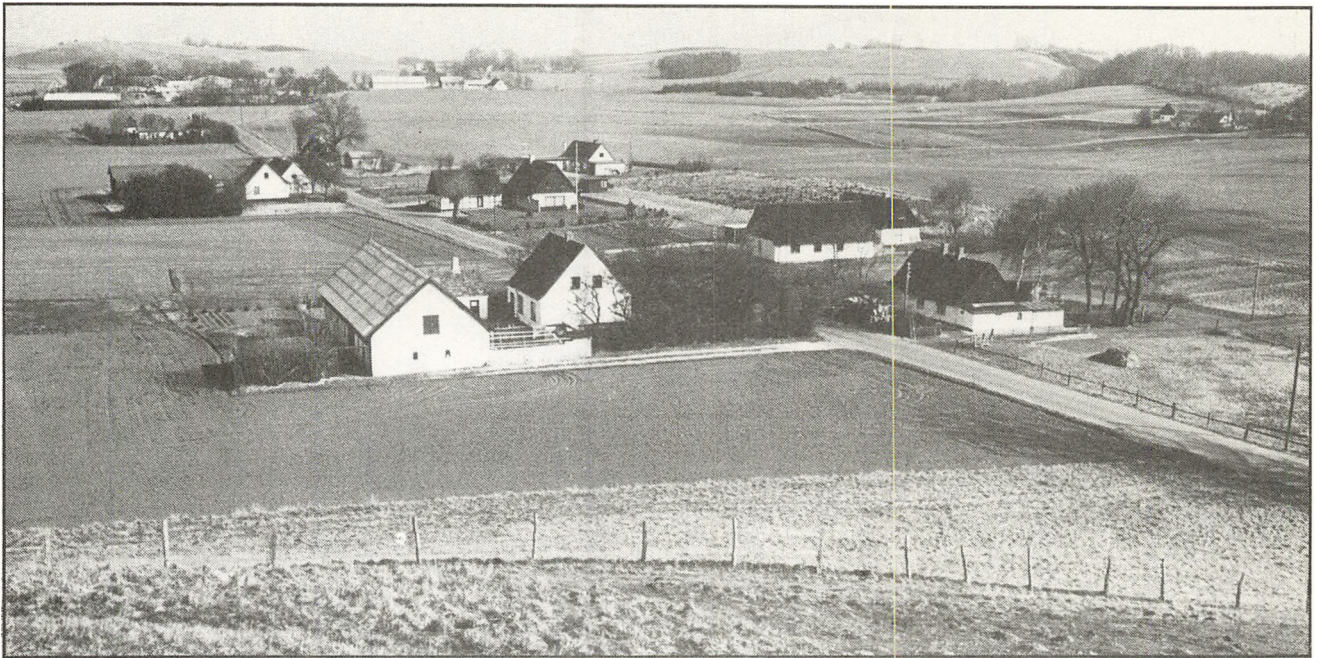
Med landboreformerne skabtes fra ca. 1770 det landskabsbillede, der i dag er så karakteristisk for Danmark, med spredtliggende gårde og huse udenfor

"Valdemarsvejen" øst for Skjoldenæsholm er en af vore meget få bevarede middelalderveje, en del af vejen fra bispesædet i Roskilde til kongsgården i Haraldsted.

landsbyerne. Næsten al jord i det åbne land er ryddet, drænet, gødet og dyrket. Der var sidst i 1700-tallet stigende konjunkturer for landbrugsvarer på verdensmarkedet, men hverken på herregårds- eller bøndergårdsmarkerne var det muligt at øge produktionen yderligere efter at storgodsdriften var blevet forstærket i 1700-tallet. Vigtigst for at øge produktionen var udskiftningsreformen, der betød ophævelse af dyrkningsfællesskabet og en helt ny jordfordeling, så jorden til den enkelte gård blev samlet, evt. på 2-3 steder (ager, eng og tørveskær). Den bedste form på de nye lodder fik man ved en blokudskiftning, men det indebar, at en del gårde måtte flytte ud fra landsbyen til uopdyrket jord i udmarken. Billigere var stjerneudskiftningen, hvor mange gårde kunne blive i landsbyen, og hvor man lettere kunne fordele dyrket og uopdyrket jord til de enkelte brug. Lodderne blev dog i en stjerneudskiftning let for lange og spidse. Løsningen blev ofte en kombination af de to udskiftningsformer. På den gode jord syd for Slagelse blev mange byer stjerneudskiftet, og her kan man derfor finde landsbyer, hvor meget af den gamle struktur er bevaret. Egnen omkring Gørlev og Høng, samt Odsherred er karakteristisk for det, som følge af blokudskiftning, udflyttede landskab.

Efter udskiftningen kunne hver gård indhegne sin jord, og mange kilometer

Eldre husmandsudstyknig fra udskiftningen, ca. 1800, ved Gurede på Tuse Næs. Nu en blan-

ding af ældre bindingsværksbygninger og nyere huse.

nye stengærder blev bygget, bl.a. af de sten, der ryddedes af de nye marker. Nogle steder, f.eks. i Odsherred og i den sydlige del af amtet, er der endnu så meget tilbage af hegn, sten- og jorddiger, at de klart kan opfattes som del af det marksystem, der blev skabt ved udskiftningen.

Som følge af udskiftningen blev også klynger af husmandsbrug et nyt træk i landskabet. Husmandsbrugene opstod fordi husmændene mistede deres gamle ret til græsning, brændsel på overdrevene og i skovene. Reformatorerne ønskede at skaffe dem jord i stedet, men den skulle jo så tages fra gårdmændene, og det blev aldrig den bedste jord. I landsbyerne blev en del huller efter de udflyttede gårde bebygget med huse til de husmænd, der ikke fik jord - undertiden blev udflyttergårdenes stuehuse liggende og blev til husmandshuse.

Også omkring herregårdene opstod klynger af husmandsbrug for at dække herregårdens behov for arbejdskraft efter gårdmandshoveriets delvise afvikling. Et eksempel på denne type husmandsbrug ses ved Vognserup. Begge typer husmandsbrug fik kun lidt jord, ca. 3 td.l.d. (1,5 ha), netop så lidt at de ikke kunne leve af det, men måtte gå på arbejde på gårdene og godserne. Trods reformatorernes gode hensigter, forringedes husmændenes vilkår da også ved reformerne.

I takt med det stigende befolkningspres

i 1800-tallet blev mange små, ofte jordløse, husmandsbrug udstykket fra bøndergårdene. Ved herregårdene opførtes fra ca. 1850 landarbejderhuse med bolig til flere familier, der udelukkende levede af daglejerarbejde på herregården, f.eks. ved Giesegård. Efter ca. 1870 benyttede herregårdene i stigende grad egne, faste folk, der boede i folkebygninger ved avlsgården. Da var gårdmandshoveriet på Sjælland overalt erstattet af en pengeafgift, det skete her ca. 1840. Endnu ca. 1900 var imidlertid mange gårde på Sjælland, og særlig i Holbæk amt, fæstegårde.

Også skovene ændrede udseende ved reformerne. Efter skovforordningen af 1805 blev de indhegnet og klart adskilt fra agerjorden - stengærdet og det lige skovbryn blev et nyt træk, og de tætte, forstmæssigt drevne skove med mange unge og få gamle træer - den højt besungne danske bøgeskov - opstod, og afløstes i årene efter 1900 af nåletræsplantninger. I egne med megen skov, f.eks. ved Sorø og Jyderup, blev skovkørsel og andet sæsonarbejde i skoven og på de nye savværker vigtigt for mange husmænd.

Binæringer.

Sjælland, og også Vestsjælland, har altid i udpræget grad været et koncentreret landbrugsområde, og binæringer ved siden af landbruget har, undtagen for

Gård i Hellestrup. Både stuehus og udlænger er nyopført omkring år 1900. Den nye tids

gård, i røde maskinstrøgne mursten, med højloftede stuer.

egentlige håndværkere, været af mindre betydning. Udover skovbruget har fiskeriet været af betydning visse steder. I 1900-tallet er det gamle kystfiskeri, her som andre steder, blevet specialiseret og afløst af egentligt erhvervsfiskeri, især fra de havne, der ca. 1900-1915 blev anlagt på Odden, på Reersø, ved Havnsø og på flere af øerne. Lodseri og nogen søfart har spillet en vis rolle for Rørvig, Mullerup havn og Bisserup havn.

DEN NYE TID

En vigtig del af reformarbejdet, udskiftningen, blev gennemført meget hurtigt, stort set i årene 1780-1800, i en periode med gode konjunkturer. I 1807 kom Danmark imidlertid på den tabende side i Napoleonskrigene, og efter krigen fulgte en landbrugskrise, der varede til ca. 1830, begivenheder der stort set standsede reformarbejdet. Synlige minder om disse krige er de nogle steder meget velbevarede skanser, f.eks. ved Stignæs, anlagt på de strategisk vigtigste steder langs kysten, samt mindesmærket på Odden kirkegård.

Efter ca. 1830 slog verdensmarkedets, og især det engelske markeds behov og muligheder igennem, og især det østdanske landbrug oplevede frem til ca. 1850/60 en voldsom produktionsstigning på grund af den intensiverede drift, og en næsten spekulationspræget kornsalgperiode, som betød et kraftigt opsving

for købstædernes storkøbmænd. I disse år fik de store købmandsgårde den dominerende plads i bybilledet. Ved Mullerup havn satte konkurrencen mellem Kallundborg og Slagelse sig i denne hektiske periode spor i form af de store kornmagasiner, hvoraf der nu kun er ét tilbage. Kornsalgsperioden bragte også velstand til bøndergårdene, mange fik omkring 1860 nye, grundmurede stuehuse.

På dette tidspunkt begyndte omlægningen til en animalsk produktion - den intensive kornavl begyndte at udpine jorden, og samtidig steg prisen på animalske produkter stærkt. Da man nogle år senere begyndte at bruge kunstgødning var en ny produktionsstigning mulig. Omlægningen til animalsk produktion blev for alvor ført igennem efter kornkrisen i 1870'erne, og blev især organiseret gennem andelsvirksomhederne.

Andelstidens landsby.

De store driftsændringer i landbruget stod i forbindelse med industrialiseringen, både herhjemme og ikke mindst i udlandet, og medførte, at en lang række helt nye funktionsbygninger dukkede op i landsbyerne: Andelsmejerierne bredte sig på ganske få år i 1880'erne over hele landet, de fleste blev hurtigt udvidet og næsten alle fik nye bygninger i 1900-tallet. Brugsforeningerne fik efter 1862, med næringsfrihedsloven, mulighed for at etablere sig på landet, og også de blev især talrige i 1880'er-

ne. I 1900-tallet kom nye andelsfunktioner til: Elværk, vandværk og frysehus.

Gårdene nøjedes fra ca. 1890 heller ikke længere med at bygge nyt stuehus, mange fik tillige nye driftsbygninger. Bindingsværksbygningerne afløstes af forskellige former for grundmur. Byggeskikken mistede det gamle egnspræg, men prægedes i stedet i nogen grad af lokale bygmestre, selvom stilpræget i almindelighed blev mere ensartet. Fra ca. 1915 er det lokale særpræg f.eks. markant på Holbækegnen, hvor Ivar Bentsen, Holbæk bygmesterskole, medvirkede til at særlig mange gårde og huse her opførtes i "Bedre Byggeskik"s stil.

Forsamlingshuse, valgmenighedskirker og missionshuse skød i 1880'erne op overalt, og blev det ydre tegn på nye organisationsformer, det nye foreningsliv.

Forud for opdelingen i grundtvigianisme og indremission, der manifesterede sig i forsamlingshuse og missionshuse, var gået en periode med religiøse vækkelsesbevægelser (med politiske undertoner) i 1820'erne og 1830'erne, især i egnen mellem Slagelse, Korsør og Skælskør, senere også omkring Tissø. I den følgende periode fremkom mange forskellige religiøse bevægelser, bl.a. mormoner og baptister. Baptisterne vedblev at have centrum i Vestsjælland, først i Nyrup, senere i Tølløse. I St. Tåstrup sogn dannedes Indre Mission i 1853, som en udløber af vækkelsesbevægelsen, men blev i 1861 omdannet til en kirkelig organisation. Grundtvigianismen blev derimod aldrig en egentlig organisation, og forsamlingshusenes opgaver og formål var da også altid langt bredere end missionshusenes.

Grundtvigianismen fik dog også sine højborge, i Vestsjælland først og fremmest omkring højskolerne Vallekilde og Ubberup samt på Gørlevkanten.

Også mange af de bevarede ældre skolebygninger er opført i årene omkring århundredskiftet, hvor de har afløst ældre skolelokaler fra tiden efter folkeskoleloven af 1814. Ved siden af folkeskolerne bidrog efter 1867 særlig i de grundtvigske egne mange friskoler, samt ikke mindst højskolerne til den bedre almene uddannelse, der var en af forudsætningerne for, at især gårdmændene på alle fronter kom til at stå stærkt.

Indremissions højskoler i Fårevejle og Haslev er oprettet lidt senere end de grundtvigske, ca. 1900.

Socialt opbrud.

1800-tallet var ikke kun økonomisk og åndeligt/politisk, men også socialt en brydningstid. Befolkningstallet steg voldsomt, stærkest ca. 1850-60. Således at der omkring 1870 var tale om et næsten katastrofalt stort befolkningsoverskud. Det medførte dels, at der netop ca. 1860/70 opførtes særlig mange fattighuse, samt de berygtede fattiggårde, der tillige var arbejdsanstalter. Mange af fattiggårdene eksisterer stadig, og har ændret funktion i takt med ændringerne i socialforsorgen: Alderdomshjem fra 1890'erne eller 1920'erne, nu ofte plejehjem; andre er blevet til husvildeboliger og mange er solgt som privatboliger. Ikke alene befolkningstilvæksten, men også husmændenes forringede kår, medførte allerede i 1840'erne stærk social uro, med en vis forbindelse til de religiøse vækkelser, især i Vestsjælland, hvor der endnu var mange fæstebønder, som nu sammen med husmændene ved store folkemøder krævede landboreformerne videreført. I 1846 dannedes Bondevennernes Selskab i Holbæk, og i 1848, endnu før den nye grundlov, blev der gennemført visse reformer for husmændene. I praksis betød det voksende befolkningspres dog, at forholdene ikke bedredes meget, og nu uddybedes også skellet mellem husmænd/daglejere og gårdmænd. Ca. 1870 var problemet så stort, at staten påny overvejede jordreformer til fordel for husmændene, men masseudvandring fra landdistrikterne, især i 1880'erne, dels til byerne (særlig København), dels til USA, betød, at da man i 1899 vedtog den første lov om statshusmandsbrug, blev problemet anskuet "omvendt". Nok skulle husmændene kunne blive på landet, men de skulle samtidig være arbejdskraftreserve for landbrugets større gårde. Jordlodderne blev tilpas små for at tilgodese dette.

Først i forbindelse med lens afløsningen i 1919 gennemførtes en lov om statshusmandsbrug, der nu kunne placeres på gode jorder, og skulle være så store, at man kunne leve af dem. Samtidig fik 1899-brugene tillægsparcer. Mens 1899-brugene blev finansieret ved statslån, og altså blev opført som den

Terslev forsamlingshus, bygget 1886 og stadig i brug. Bygget i røde sten med murede dekora-

tioner, kampestenssokkel og skifertag, den nye tids byggemåde.

enkelte husmands ejendom, opstod med 1919-loven de kendte kolonier af ens statshuse i Bedre Byggeskik-stil, som man fik i en slags statsfæste. I 1890'erne opstod også en organiseret husmandsbevægelse, på Sjælland med rod i den gamle bevægelse fra 1840'erne og med tilknytning til Høng højskole. Også det radikale venstre fik fra oprettelsen i 1905 et af sine kerneområder i Holbæk amt.

Ny jord indvindes.

Det var ikke blot overdrev og heder, der blev opdyrket i 1800-tallet. Ved siden af disse stærkt arbejdskrævende landvindinger blev der satset megen kapital på at indvinde helt nyt land, ved store inddæmningsarbejder, der i Ods herred helt ændrede landets form. Det største danske projekt var Lammefjordens inddæmning (1873-75), men forud

Statshusmandskolonien Søby, oprettet i 1923 ved udstykning af herregården Søgaard. Husene

er, som de fleste af 1920'ernes statshusmandsbrug, i Bedre Byggeskik-stil.

var fra ca. 1840 gået adskillige andre: Sidinge Fjord, Svinninge Vejle, Saltbæk Vig samt udtørringen af større søer som Bildsø og Klint Sø.

Den første industrialisering.

Vandmøllerne, der i Danmark blev taget i brug i middelalderen, kan opfattes som en form for industri, og blev da også nogle steder allerede i 1600-tallet anvendt til egentlig industriproduktion. I Vestsjælland er vandmøllerne næsten udelukkende blevet brugt af landbruget - til formaling af kornvarer, ligesom vindmøllerne. I ældre tid var vindmøllerne ret små stubmøller, men i 1800-tallet blev de større hollandske vindmøller almindelige. Langt de fleste vindmøller er dog først kommet til efter 1862, da næringsfrihedsloven også frigav møllerier. Ret hurtigt herefter blev vandmøllerne udkonkurreret af de mere stabile vindmøller. Der findes ingen fuldt bevarede vandmøller i amtet, og kun en enkelt stubmølle findes (i Holbæk), men ikke mindst i Odsherred er der mange ret velbevarede hollandske vindmøller.

Først med de store driftsomlægninger sidst i 1800-tallet blev industrialiseringen mulig, da gårdene dels fik penge til, dels behov for at købe flere varer udefra: Drænrør, teglsten, tagpap, kunstgødning, maskiner, brød, øl, tøj o.s.v. Andelsmejerierne var et vigtigt led i denne proces, men også meget af den første egentlige industri var knyttet til landbruget: Teglværker, maskinfabrikker, savværker/trævarefabrikker. I Vestsjælland opstod næsten kun den form for industri. Af særlig stor betydning blev her Gørlev Sukkerfabrik, startet i 1912.

Nogle af de gamle vandmøller kom nu til at danne grundlag for den nye industri, f.eks. "Kongens møller" ved Halleby å. Endelig fik Vestsjælland i forbindelse med jernbaneanlæg og vejbyggerier en betydelig grusindustri knyttet til de store istidsaflejringer midt i amtet og i Odsherred.

Jernbanerne, og reformperiodens nye veje, blev af meget stor betydning for den nye, omfattende landbrugseksport. I Vestsjælland bidrog jernbanerne til at forstærke virkningen af de gamle øst-vest vejforbindelser - den første bane blev Roskilde-Korsør, 1856. Dernæst Roskilde-Køge-Næstved-banen, 1870, og

Roskilde-Holbæk-Kalundborg, 1874. Først i årene 1899-1901 kom de nord-syd-gående baner, samt endnu en tværgående bane (Høng-Tølløse).

Også helt nye byer opstod i stort tal i sidste del af 1800-tallet, "stationsbyerne", som oftest sættes i forbindelse med jernbaneanlæggene. Den største af dem, Haslev, der i forvejen var en stor landsby, er da også vokset op meget hurtigt efter baneanlægget 1870, men blandt årsagerne til stationsbyernes vækst er desuden befolkningstilvæksten og landbrugets voksende behov for varer og servicefunktioner - i de nye byer trivedes tøjforretninger, boghandel, fotograf, apotek o.s.v. Aftægtsfolk blev nu ikke altid boende på gården, men blev "rentiers" og byggede villa i stationsbyen. Alt dette betød, at ret store stationsbyer kunne vokse op især i områder, der lå langt fra de gamle købstæder, f.eks. Haslev og Jyderup. Nogle landsbyer har, som Fuglebjerg, fået klart stationsbypræg og -funktioner uden, at der nogensinde har været en station.

Til den første bebyggelse i de nye byer hørte ofte en større købmandshandel (måske ligefrem i 2 etager, evt. med hjørnetårn), ofte med gæstgiveri og rejsestald, gerne tæt ved stationen, som det endnu kan ses i f.eks. Hørve, Fårevejle Stationsby, Dianalund og til dels i Haslev. For placeringen af meget af den nye industri var jernbanen af direkte betydning, f.eks. blev savværket ved den gamle Øresø vandmølle ca. 1910 flyttet til Svebølle station.

Industrialiseringen ændrede også de gamle købstæder - også de fik detailforretninger, de egentlige industrier lå her, og her opstod større bebyggelser med arbejderboliger.

Den anden industrialisering.

Først efter 1945, og især efter 1960, er Danmark for alvor blevet et industriland, også landbruget er blevet højt industrialiseret, og andelsperioden er nu afsluttet. Mekaniseringen, der begyndte i 1950'erne med traktorerne, har medført ny, voldsom afvandring fra land til by, og landsbyerne synes nu at vende tilbage til den gamle afhængighed af købstædernes service. De nye landbrugsbygninger fra århundredskiftet, der endnu ca. 1960 var fuldt anvendelige, forældes nu hastigt.

Gørlev hovedgade, bebyggelse fra årene omkring 1900. Huse i 2 etager, hjørnetårne og

store butiksruder kendetegnede stationsbyen.

Driftssammenlægninger medfører, at et stigende antal gårde står tomme, og at nye "godsmarker" opstår, når marker lægges sammen, og de gamle hegn slettes. Husmandshusene udnyttes som boliger eller fritidshuse. Landbrugsindustriens stærke koncentration medførte på ganske få år nedlæggelse af næsten alle landets andelsmejerier. Mange af dem står stadig tomme, men en hel del blev til fabrikslokaler for småvirksomheder. I 1960'erne fik Vestsjælland desuden enkelte storindustrier, f.eks.

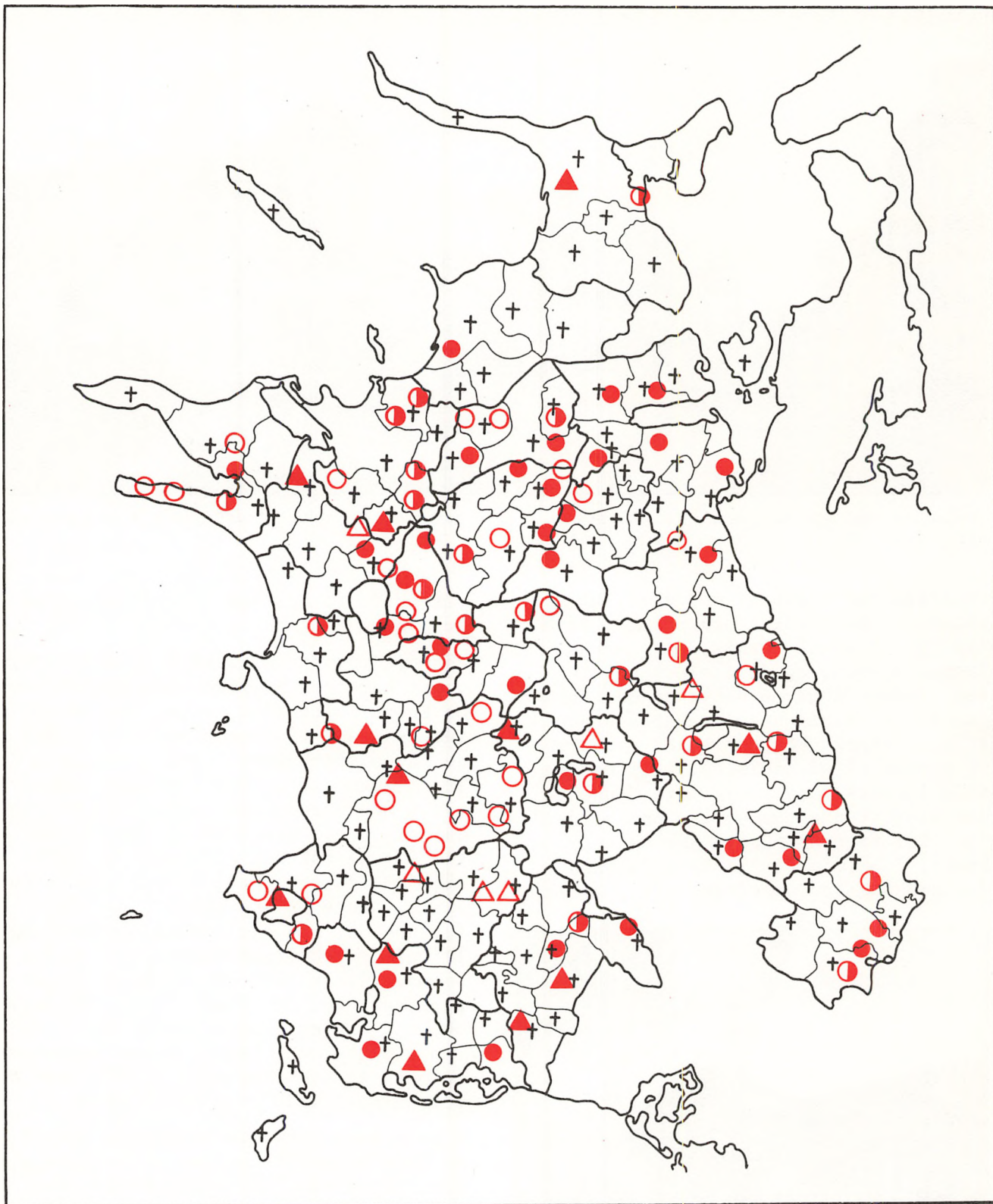
raffinaderierne, ved Kalundborg og på Stignæs.

Den nye industrialisering og stærke byvækst har også medført både øget behov og bedre muligheder for en fritidstilværelse, der tidligere var forbeholdt de få. Sommerhusområderne bredte sig især i årene 1950-70 i lyn tempo, specielt i Odsherred, men også langs Storebæltskysten. Odsherred og især egnen ved Rørvig var dog allerede før 1900 mål for den ret eksklusive, tidlige turisme. Mange lejede sig ind hos de fastboende, men her findes også eksempler på de somerpensionater og større sommervillaer, der kendetegnede denne periode. Her, og langs kysten i Sejerøbugten, findes desuden mange af de feriekolonier, der skulle sikre københavnerbørn et sommerophold; de fik især betydning i 1920'erne og 30'erne.

Træsommerhus ved Stillinge Strand. Sommerhusbyggeriets store periode falder fra 1950-80. Langs Vestsjællands kyster findes i dag store sommerhusbyer.

I 1930'erne begyndte de første egentlige sommerhusudstykningsperioder at brede sig, især på de dårlige strandjorder, der først var blevet opdyrket under 1800-tallets befolkningspres. Mange af de første sommerhuse ligger der endnu, nu ikke længere spredt i det åbne land, men i en tæt bebyggelse gemt af nåletræer langs kysten. Efterhånden er også den lidt bedre jord længere inde i landet blevet udstykket til sommerhuse. Også de almindelige boliger er nu større end før og bredte sig fra 1960'erne så stærkt, at parcelhuskvartererne i dag ofte fylder meget mere end den oprindelige landsby, de ligger ved.

Herregårde og middelalderkirker

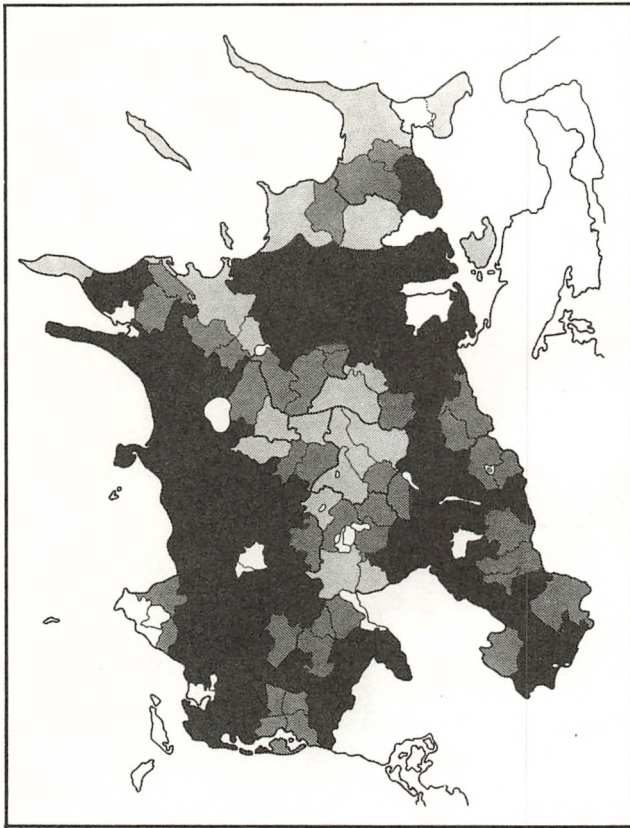
† Middelalderkirke

Herregård oprettet (som gods):

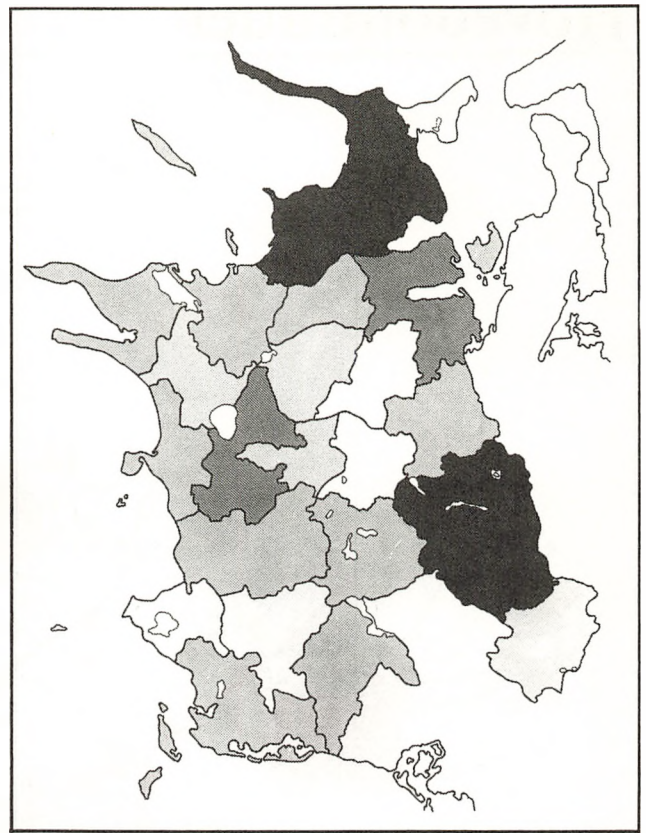
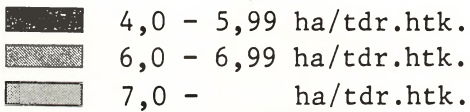
- før 1600
- ◐ 1600 - 1770
- ◑ efter 1770
- ▲ før 1600, genoprettet/udvidet 1600-1770
- △ før 1600, genoprettet/udvidet efter 1770

Kun endnu eksisterende herregårde er medtaget (herunder dog enkelte, der nu er helt udstykket).

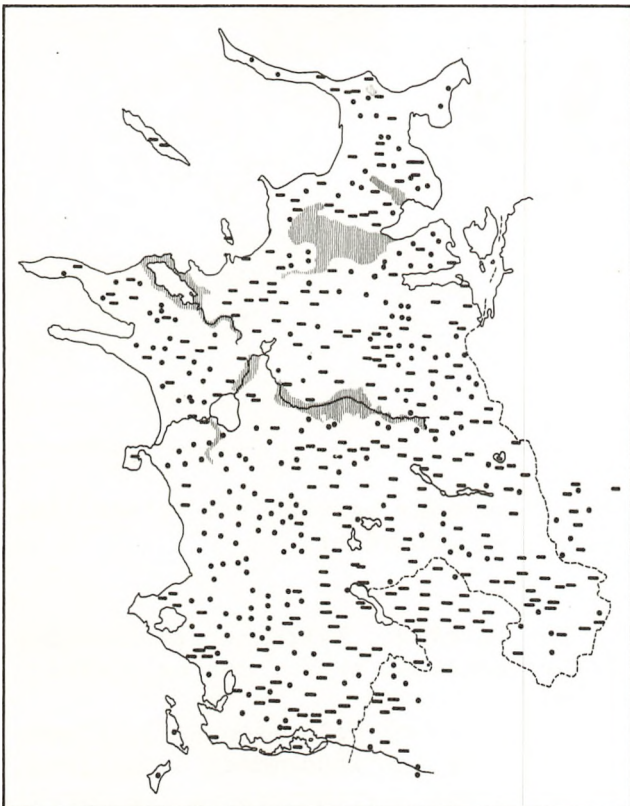
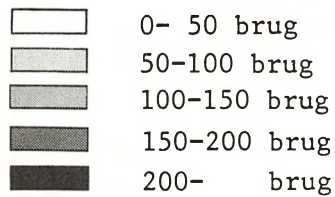
De trekantede signaturer betegner herregårde, der har eksisteret i middelalderen, men er blevet helt eller delvis nedlagt før ca. 1500, og som siden er blevet genoprettet eller meget stærkt udvidet i en senere periode.

Hartkornsansættelse på baggrund af 1844-matriklen.

Statshusmandsbrug oprettet efter 1899 og 1919 husmandslovene fra 1900-1940 (Kilde Aa. H. Kamp).

Forteby:

Det karakteristiske er, at gårdene før udskiftningen lå ret tæt samlet rundt om den fælles, ret store gadeplads, forten. Eksempler på fortebyer med en tydelig, stadig ubegyget forte er Løve, Hejninge, Kisserup, Hemmeshøj og Omø by.

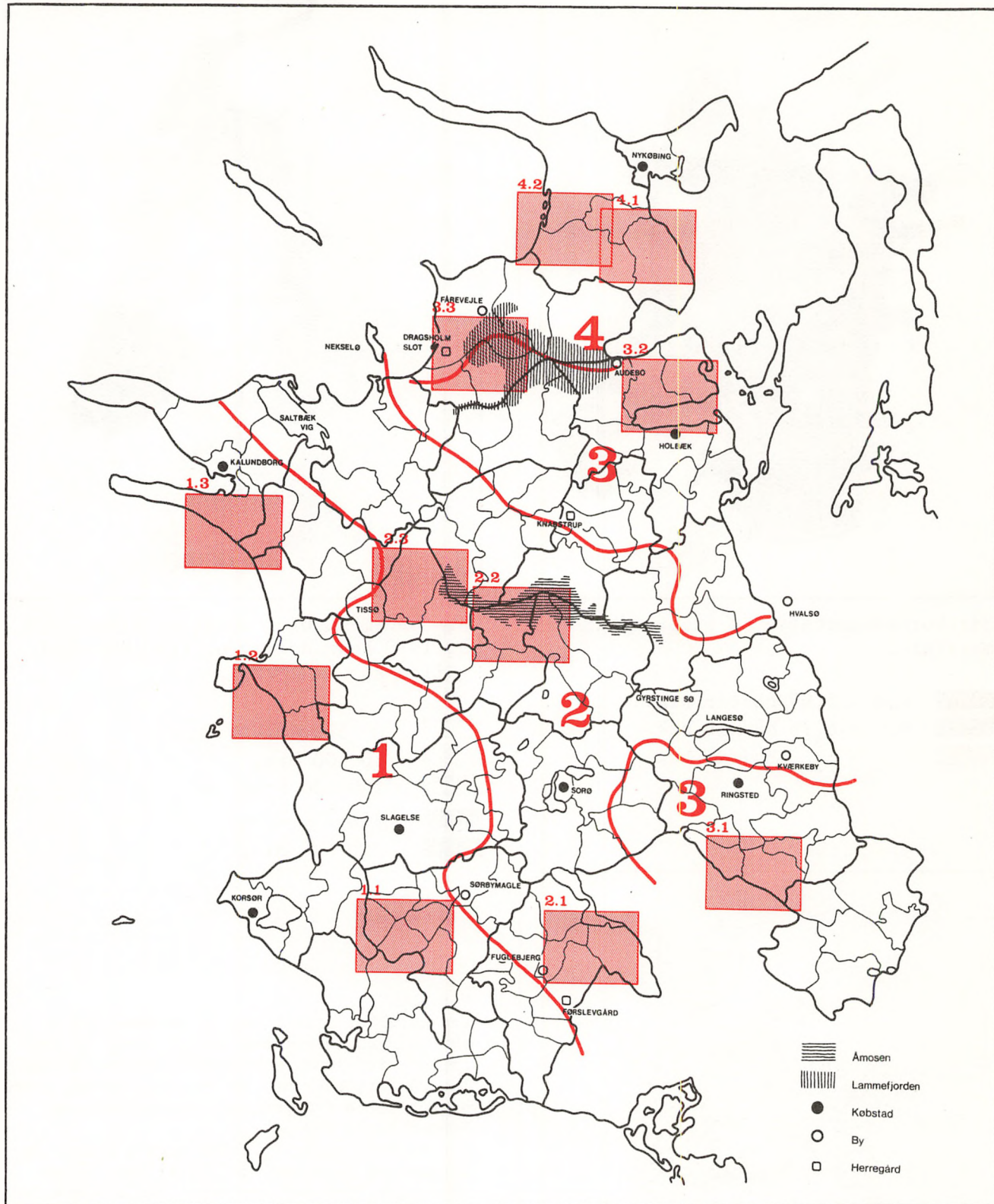
Forten er i mange tilfælde senere blevet bebygget med gadehuse og forskellige fællesbygninger, men kan som regel ses i bymønsteret.

Rækkeby (vejby):

Det karakteristiske er her, at landsbybebyggelsen følger vejforløbet og oftest har et mere åbent, uregelmæssigt præg end i fortebyerne. I vejbyerne kan findes flere mindre gadepladser, oprindeligt fælles for en gruppe af byens gårde, som det kan ses i Reersø by.

- Forteby
- Rækkeby (vejby)

Hovedområder

Kortet viser Vestsjællands Amt inddelt i fire hovedområder med udgangspunkt i de geomorfologiske forhold (naturkræfternes udformning af landjordens overflade), samt jordens hartkornsansættelse. Desuden landskabsbilledet som det tog sig ud før udskiftningen på baggrund af Videnskabernes Selskabs Kort fra 1771, samt områdernes landsbybebyggelse i hovedtræk.

Der fremkommer herved fire forskelligartede hovedområder:

1. Det vestlige, kystnære sletteområde.
2. Det centrale skov-, sø- og moseområde.
3. Ringsted- og Holbækegnens sletteområder og den inddæmmede Lammefjord.
4. Odsherred (terrænmæssigt lig omr.2).

1. Det vestlige, kystnære sletteområde udgør et bredt bælte langs Store Bælt, og støder op til hovedområde 2 mod øst. Områdeafgrænsningen strækker sig fra Saltbæk Vig over Tissø, Sørbymagle, Fuglebjerg til Førslevgård.

Ved Saltbæk Vig følger områdeafgrænsningen skellet mellem god og dårlig jord, sammenfaldende med stenalderhavets højeste kystlinie. Sydligere følger afgrænsningen kanten af en oprindelig hedeblade. I retning mod Tissø følges Åmosens nordlige smeltevandsdal. Den nuværende, og flere århundreder gamle skovlinie, danner afgrænsningen sydover, for, efter Sørbymagle, at afløses af gammel overdrevsbebyggelse på strækningen mod Førslevgård.

Hovedområdet udgør amtets største, samlede areal af bedste, ensartede landbrugsjord med højeste jordbonitering og -ydelse (hartkornsansættelse). I nord og syd findes mindre variationer i jordbundsforholdene. Der optræder kun få egentlige skovarealer i sletteområdet.

Den bymæssige bebyggelse er præget af de fire købstæder fra middelalderen: Kalundborg, Korsør, Skælskør og Slagelse, af flere stationsbyer som f.eks. Gørlev, Høng og Dalmose og af mange spredtliggende landsbyer. De fleste er oprindelige fortebyer, og adskillige indeholder synlige spor af denne oprindelige form. På Kalundborgegnen og øst for Skælskør findes områder med både forte- og rækkebyer.

2. Det centrale skov-, sø- og moseområde afgrænses mod øst af en bugtet linie fra Nekselø over Knabstrup mod Hvalsø. For størstedelen følges overgangen mellem de bakkede, sandjordsholdige arealer og det nordøst for liggende sletteområde (3) af overvejende lerjord. Den sydlige afgrænsning når Kværkeby, Langesø og Gyrstinge Sø og slettefladen omkring Ringsted.

Midterområdet har stærkt varierende terræn- og jordbundsforhold med tunnel- og smeltevandsdale, oprindelige hede- og issøsletter, hvilket bl.a. har givet anledning til en omfattende sten- og grusindustri. De dominerende jordbundstyper er sandholdige, og samlet har området amtets laveste hartkornsansættelse. Store gamle skovstrækninger findes navnligt mod syd; desuden dækkes området af mange moser og søer, hvoraf Åmosen udgør det største samlede areal.

I det udprægede skov-, sø- og moseområde omfatter den bymæssige bebyggelse en enkelt nyere købstad - Sorø. Desuden flere stationsbyer som f.eks. Dianalund, Stenlille og Jyderup, men især de mange spredtliggende landsbyer, overvejende oprindelige rækkebyer. Indenfor området findes endvidere udbredte overdrevsbebyggelser.

3. Ringsted- og Holbækegnens sletteområder og den inddæmmede Lammefjord udgør med enkelte undtagelser ret jævne flader. Holbækegnen og Lammefjorden grænser mod nord til Odsherred fra Nekselø Bugt syd om Dragsholm Slot, langs den inddæmmede Lammefjords nordlige grænse til kysten ved Avdebodæmningen. Terrænet er mindre varieret, jorden forholdsvis ens og god, ligesom hartkornsansættelsen er ret høj. Lammefjorden indeholder specielle jordtyper.

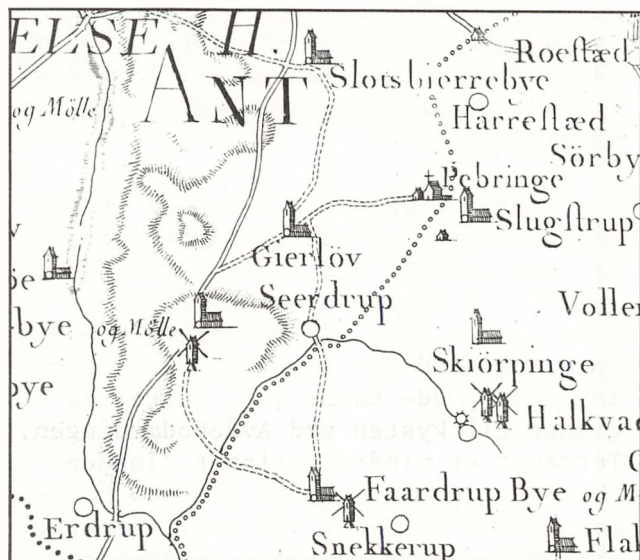
Den sydlige del - "Ringstedsletten" - breder sig fra et tværgående tunneldalstrøg med Gyrstinge Sø og Langesø som et bælte i retning mod Haslev. I sydvest når sletten Susåens brede smeltevandsdal. Den forholdsvis ensartede jordtype består af grov, sandblandet lerjord. Mod sydøst ligger mindre skove.

De to områder har hver sin købstad fra middelalderen - Holbæk og Ringsted. Der findes også her mange stationsbyer, som f.eks. Svinninge og Haslev. Ellers domineres bystrukturen af landsbyer oprindeligt anlagt som forte- eller rækkebyer. Holbækegnen har dog forholdsvis større koncentration af fortebyer, medens "Ringstedsletten" domineres af rækkebyer.

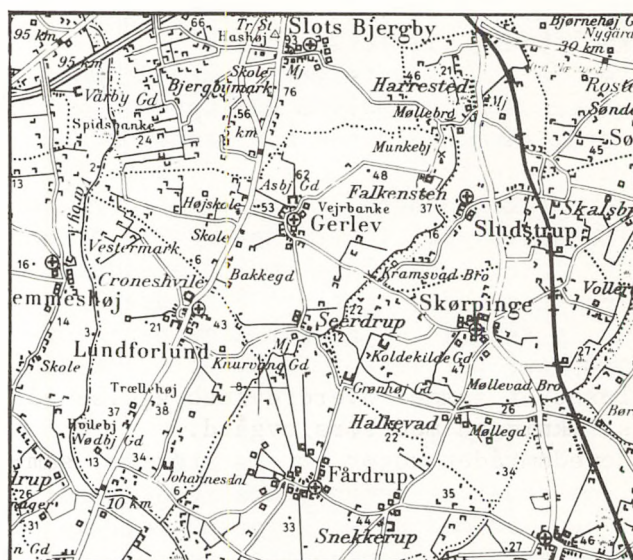
4. Odsherred omfatter et særskilt område, der geomorfologisk og jordbundsmæssigt har stor lighed med amtets centrale del (2). Jordbunden er stærkt varieret og overvejende af sand eller sandblandet type. Enkelte mindre arealer har god jord, men generelt er hartkornsansættelsen lav. Odsherred er ret skovfattig, hvilket bl.a. giver sig udslag i egnens ældre bygningskultur.

Til den bymæssige bebyggelse hører købstaden Nykøbing; stationsbyer som f.eks. Højby, Asnæs og Fårevejle, foruden et tæt net af landsbyer, der optræder i en blanding af forte- og rækkebyer.

Eksempler fra det vestlige, kystnære område

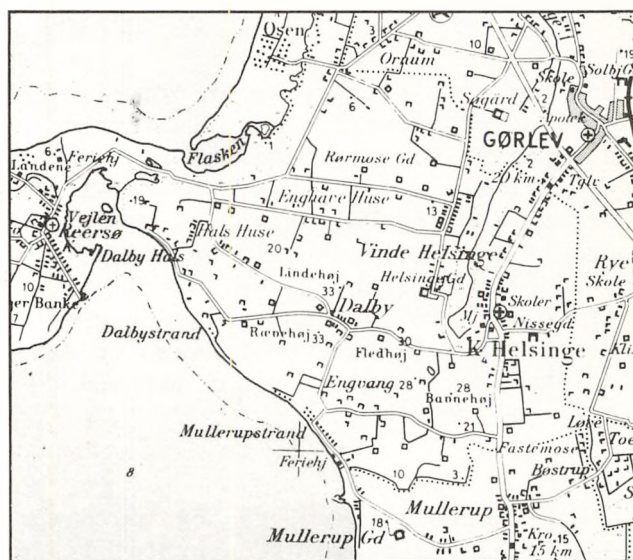
Udsnit 1.1 år 1771

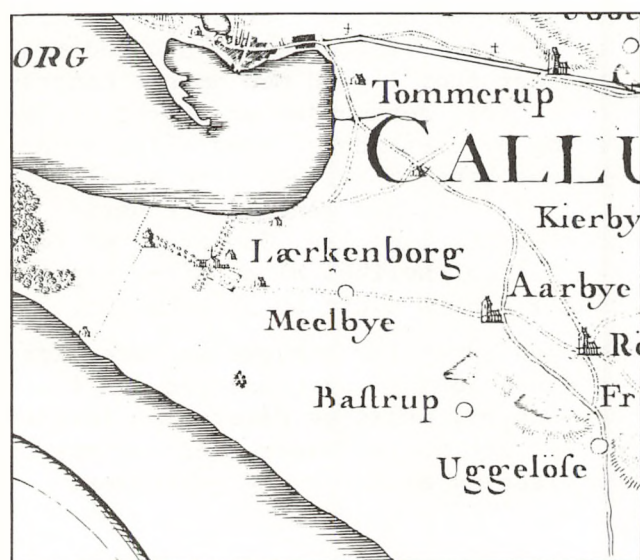
År 1977

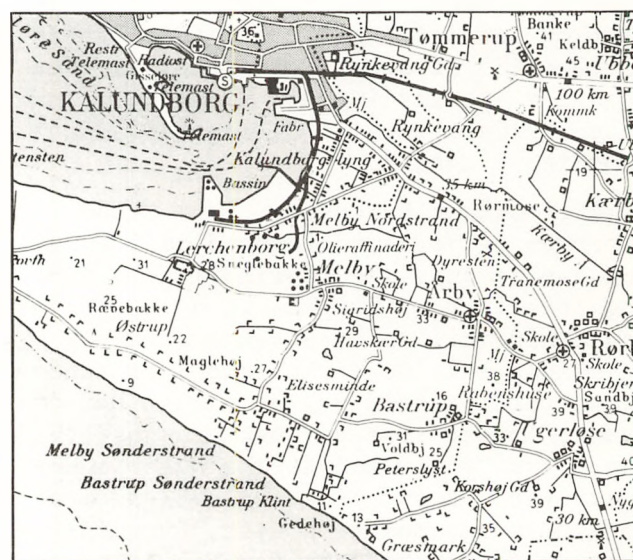
Udsnit 1.2 år 1771

År 1977

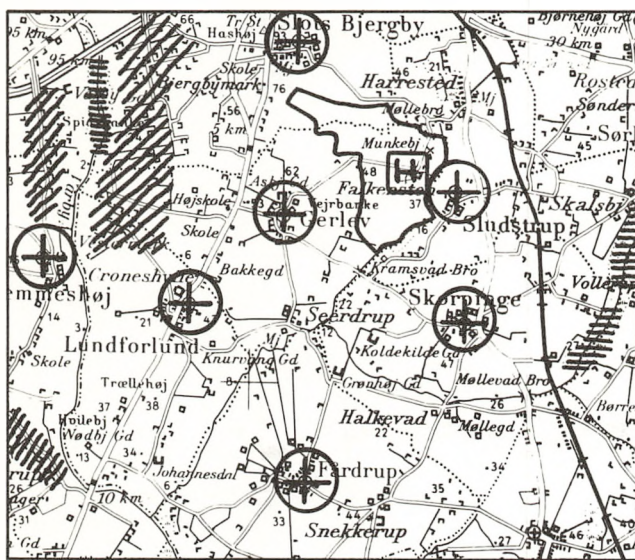
Udsnit 1.3 år 1771

År 1977

KORT BESKRIVELSE AF OMRÅDERNE

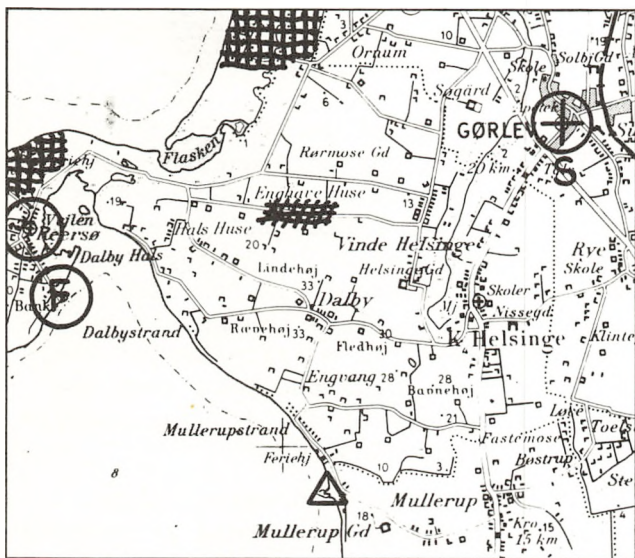
Landsbyen der ikke blev udflyttet

Områdets karakteristika 1982

Kortudsnittet viser egnen syd for Slagselse i Hashøj og Korsør kommuner. Området udgør et højtliggende plateau med fladbakket terræn af god morænelerjord, med betydeligt fald til lavere liggende flader mod Vårby Å og vest herfor. Aen har tilløb fra Harrested Å og Lindes Å, og der findes omfattende engstrækninger. Bebyggelsen præges af mange højtliggende, oprindelige fortebyer, udflyttet ved landsbyens udskiftning. Flertallet er agrare kirke-landsbyer centralt beliggende i et stjerneudskiftet ejerlav. De har bibeholdt en stor grad af den oprindelige landsbystruktur. På stærkt skrånede terræn mod Vårby Å ligger en større, ældre husmandsbebyggelse.

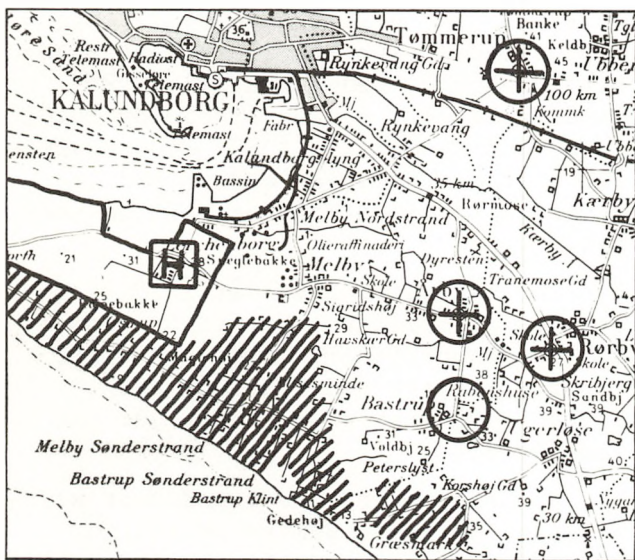
Landsbyen der blev udflyttet

Områdets karakteristika år 1982

Kystområdet ud for Gørlev og til Reersø, Gørlev Kommune. Et landbrugsområde af ovevejende lerjord på jævnt terræn med bebyggelse af gårde, hvoraf mange er udflyttet af landsbyen ved og efter udskiftningen. Atypisk for området er dog Reersø med de udflyttede gårde. Byen er et af Sjællands bedst bevarede landsbymiljøer fra før udskiftningen. Fiskerihavnen er bygget i 1914. Stationsbyen Gørlev er stærkt udbygget siden 1890'erne; fra 1912 med sukkerfabrik der præger byen. Ved Mullerup Havn ses spor fra landbrugsgets kornsalgssperiode (ca. 1830-60). Kystområdet nord for Reersø og ved Osen har større sommerhusbebyggelser.

Herregård og husmandsbrug

Områdets karakteristika år 1982

Købstaden Kalundborgs sydøstlige opland, Kalundborg og Hvidebæk kommuner. Udenfor den middelalderlige købstad breder byområdet sig med parcelhusbebyggelse og moderne storindustri - Olieraffinaderiet og Asnæsværket - der er placeret i Lerchenborgs herregårdslandskab. Syd herfor ligger flere kolonier af statshusmandsbrug udstykket fra godset i årene 1925-54, medens området Bastrup og Melby Sønderstrand er gamle husmandsbebyggelser under Lerchenborg. Tømmerup, Rørby og Årby udgør agrare kirkelandsbyer med store gårde og omfattende bebyggelse fra bl.a. andelstiden.

UDDYBNING AF HOVEDOMRÅDE 1

Vestsjællands kystnære sletteområde har siden forhistorisk tid udgjort et frugtbart landbrugsområde. Udskiftningen, som iværksattes for henved 200 år siden, præger stærkt det nutidige kulturlandskab, tidligere spor er sjældne og få. Med de seneste årtiers omfattende ændringer indenfor landbrugserhvervet - med øget mekanisering, effektivisering, nye driftsformer og tiltagende bedriftssammenlægning - er mange ældre kulturlandskabelige træk i fare for at forsvinde, specielt i dette område.

Til de væsentligste karakteristika for egnen syd for Slagelse hører den særlige bebyggelsesstruktur med de store, oprindelige fortebyer, centralt beliggende i forhold til datidens opdyrkede agerjord, på bakketop eller skråning. Medens bebyggelsen gennem århundreder har undergået forandringer, danner landsbykirkerne, og i mange tilfælde deres nære omgivelser, ramme om de synlige middelalderlige spor, der har overlevet fra den tid, hvor sognet blev fastlagt og bosætningen blev mere permanent.

Andre middelalderlige spor udgør f.eks. herregården Falkensten - på Videnskabernes Selskabs kort benævnt Pebringe. Frem til Reformationen var herregården bl.a. underlagt det nord for liggende Antvorskov Kloster. Siden blev den underlagt kronen, og fra 1717-74 udlagt som ryttergods sammen med adskillige landsbyer.

Ved fællesskabets ophævelse blev jorden i mange landsbyer på Slagelse egnen fordelt gennem såkaldt stjerneudskiftning (hovedtype). Landsbyen Gerlev blev f.eks. delvis stjerneudskiftet i 1794, hvor 3/4 af gårdene blev liggende inde i landsbyen, medens de resterende flyttedes ud på tildelte jorder.

På de stærkt skrånende overdrevarsarealer mod Vårby Å blev der afsat mange små jordlodder til husmændene i Gerlev by (Fig. 1). Efter 1850'erne ændredes bebyggelsesmønstret gradvist som følge af befolkningstilvæksten. Gårddeling blev nødvendigt, ligesom det resterende overdrevarsareal nu blev udparcelleret (Fig. 2). Hele overdrevet blev opdyrket og bebygget med husmandsbrug, som indgik i et større, samlet husmandsstrøg langs Vårby Å.

Kulturlandskabet mellem Gørlev og Reersø afspejler en anden struktur end på Slagelse egnen. Landskabet er som hel-

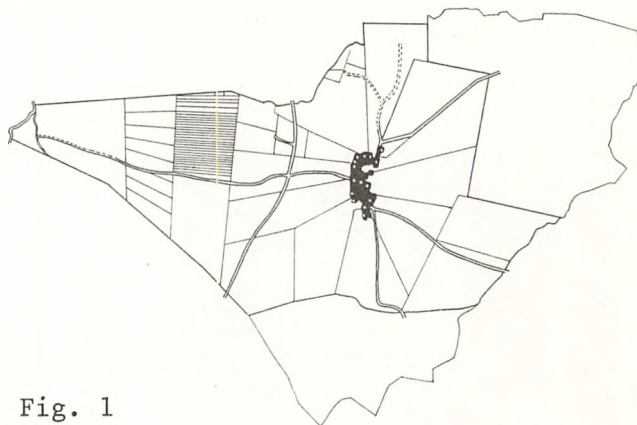

Fig. 1

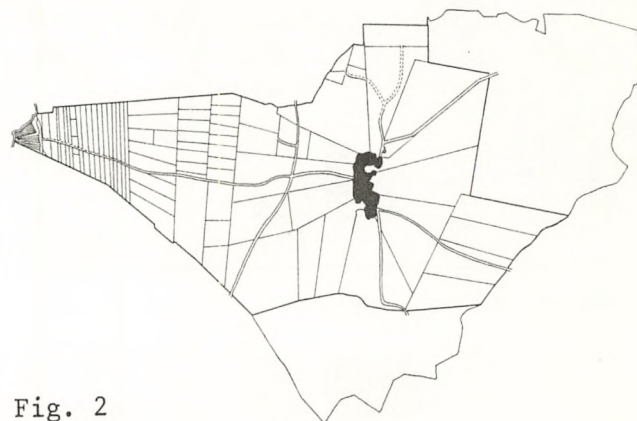

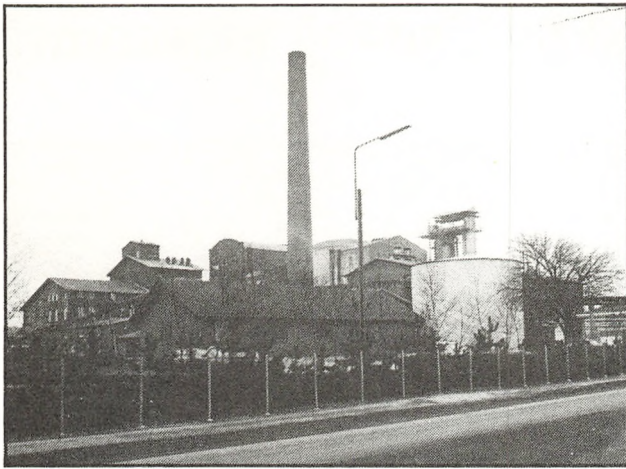
Fig. 2

hed præget af, at der i forbindelse med, og efter udskiftningen, er sket ret stor udflytning af landsbyernes gårde. Foruden mange tætliggende udflyttergårde ses husmandsbrug fortrinsvis udstykket enkeltvis fra bøndergårde i 1800'tallet. Flere husmandsbrug ligger på randen til mosearealer, f.eks. Enghave Mose, Jødeland Mose samt Rye Mose. I området er der desuden adskillige statshusmandsbrug.

Reersø By indtager en særstilling blandt landsbyerne på grund af bystruktur og bygninger bevaret fra før udskiftningstiden. De 13 gårde er tæt sammenbygget og danner en kerne. Bebyggelsen følger et uregelmæssigt, oprindeligt gadeforløb med flere åbne pladser (rækkeby). Den karakteristiske landsbystruktur er kun bibeholdt fordi jorden først omkring 1960, blev udskiftet. Gårdene havde da endnu jord liggende på indtil 14-15 forskellige steder.

Syd for landsbyen blev der i 1914 anlagt en fiskerihavn. Herfra drives en del bundgarnsfiskeri langs kysterne, foruden fiskeri med trawl og garn. Fiskerihavnen er nu sammenvokset med landsbyen.

Ved Mullerup Havn findes endnu et kornmagasin (nu kro), som et udtryk for købstædernes storhedstid under den spe-

Gørlev sukkerfabrik har siden oprettelsen i 1912 haft stor betydning for landbruget i Vestsjælland. De tilhørende roebaner afløstes fra 1960 af lastbiler.

kulationsprægede kornsalgperiode ca. 1830-60. Havnen havde bl.a. betydning for Slagelse, der senere ejede anlæget. Fra ca. 1930-60 ejedes havnen af Gørlev Sukkerfabrik.

Gørlev er eksempel på en oprindelig agrar kirkelandsby, hvis stationsbybebyggelse helt har fortrængt det agrare bypræg. Med stationens oprettelse 1898 på banestrækningen Slagelse-Værsløv, ekspanderede byen, som allerede da havde begyndende bydannelselse med handel og småindustri. En afgørende vækstperiode fulgte efter oprettelsen af sukkerfabrikken (1912-13), hvis bygninger i dag dominerer byen og det omgivne landskab. Sukkerfabrikken har i stor udstrækning præget hele Vestsjællands landbrugsland og -industri. Fra Gørlev udgik et større net af roebaner, der strakte sig fra Falkenstein til Lerchenborg. Det eksisterede frem til omkring 1960.

Statshusmandsbrug i kolonien ved Melby Sønderstrand. Hvidkalket vinkelbygning med cementstenstag opført i Bedre Byggeskik-stil i 1920'erne.

Sommerhusbebyggelserne nord for Reersø by og kysten ved Osen, der er sket på udlodder, udgør nyere kulturlandskabs-træk.

Kalundborgs nære opland mod sydøst er et område, der har gennemgået store ændringer siden begyndelsen af 1700' tallet. Byområdet strækker sig i dag til de nærmestliggende landsbyer; en enkelt - Melby - er allerede indlemmet. Havneanlæg og omfattende storindustri dominerer mod syd ved overgangen til Lerchenborgs nu arealmæssigt stærkt reducerede herregårdslandskab.

Lerchenborg oprettedes under navnet Østrupgård i 1704 ved nedlæggelse af landsbyen Østrups 8 gårde og senere jordudvidelser. Herregården indgik som del af det store gods-kompleks, der i 1755 blev stamhus under navnet Lerchenborg. Ved afståelse af jord i.h.t. lensafløsningsloven og gennem yderligere bortsalg til bl.a. Statens Jordlovsudvalg reduceredes godset betydeligt fra 1923.

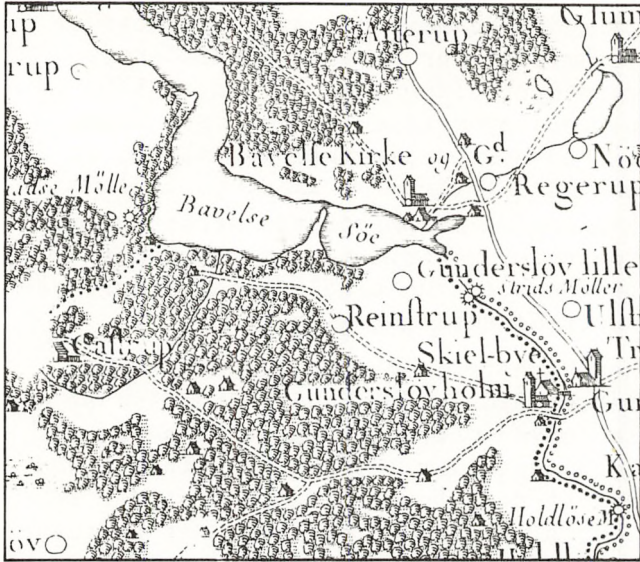
Østrup er en bebyggelse med flere kolonier af statshusmandsbrug oprettet i årene 1925-53-54 efter statshusmandsloven af 1919, på afgivet og frasolgt jord fra Lerchenborg. Arkitektonisk indeholder denne bebyggelse gode eksempler på nyere landbrugsbygninger fra forskellige perioder - flertallet er opført i Bedre Byggeskikstil.

Området ved Melby Sønderstrand og Bastrup Sønderstrand består af oprindelige små, gamle husmandsbrug, der i sin tid var underlagt Lerchenborg og oprettet i forbindelse med bøndernes hoverifrigørelse. Husmændene udgjorde herefter en vigtig arbejdskraft for godset. Få af de oprindelige bygninger har overlevet, idet brugene senere er om- og nybygget. Flere er udvidet med tilfølgjord i.h.t. den første statshusmandslov, der kom i 1899 og efter 1919 loven.

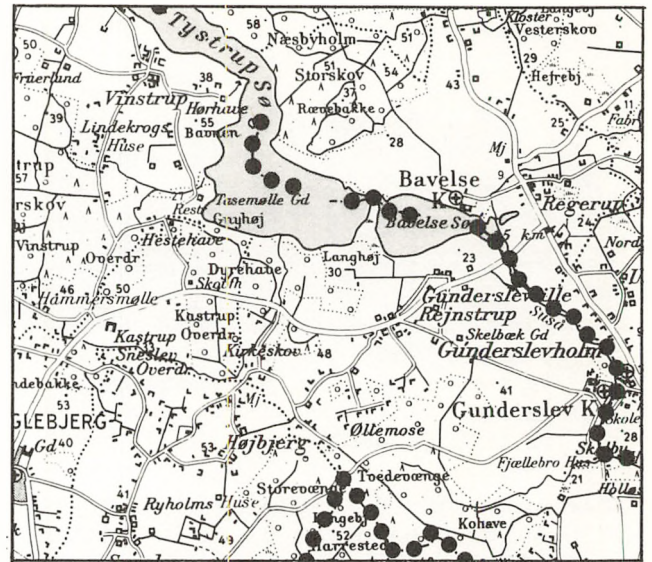
På kanten til husmandsområdet ligger landsbyen Bastrup med mange jordløse gadehuse opført i bindingsværk. Landsbyen står i kontrast til kirkelandsbyerne med store gårde og bebyggelse fra andelstidens gennembrud.

Samlet afspejler husmandsbebyggelserne syd for Lerchenborg forskellige faser af den historiske udvikling i husmandsbefolkningens tilknytning til herregårdene.

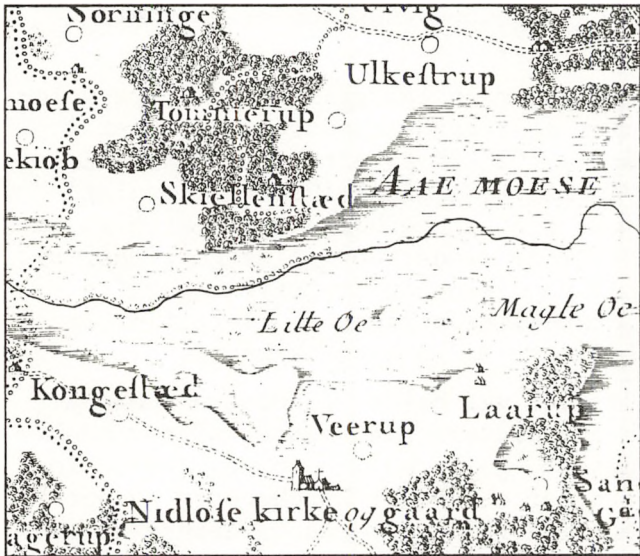
Eksempler fra det centrale skov-, sø- og moseområde

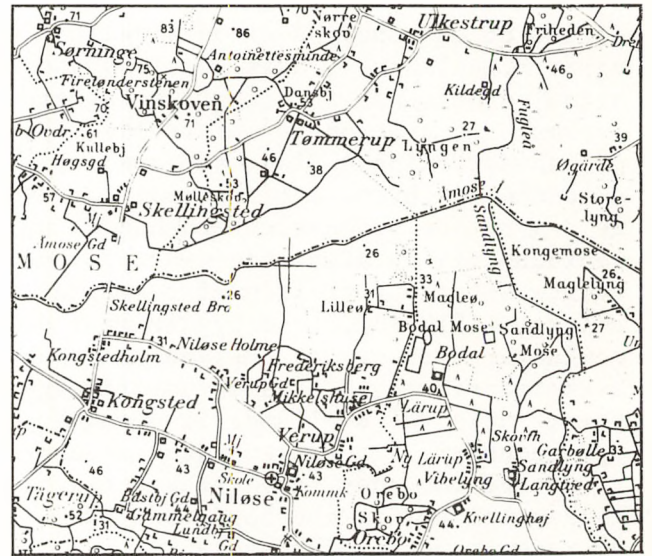
Udsnit 2.1 år 1771

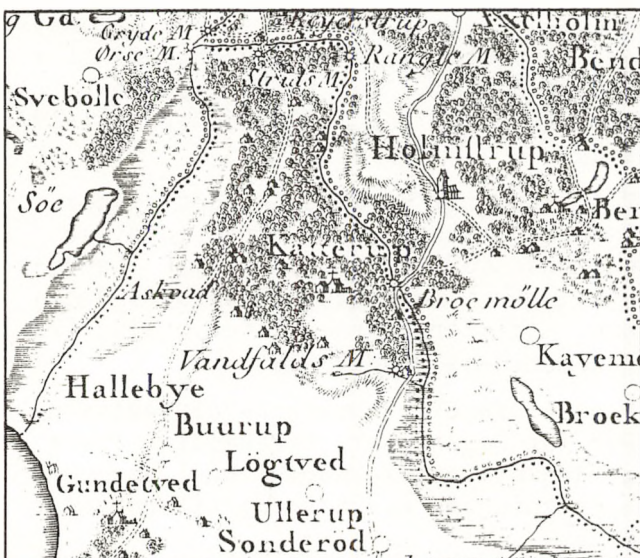
År 1977

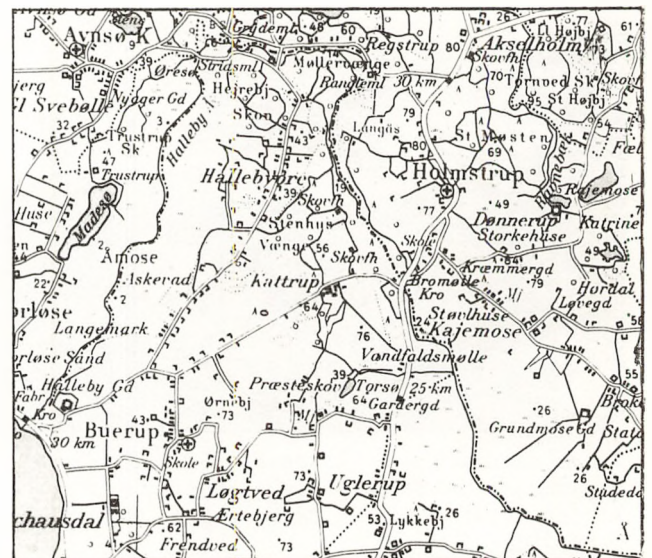
Udsnit 2.2 år 1771

År 1977

Udsnit 2.3 år 1771

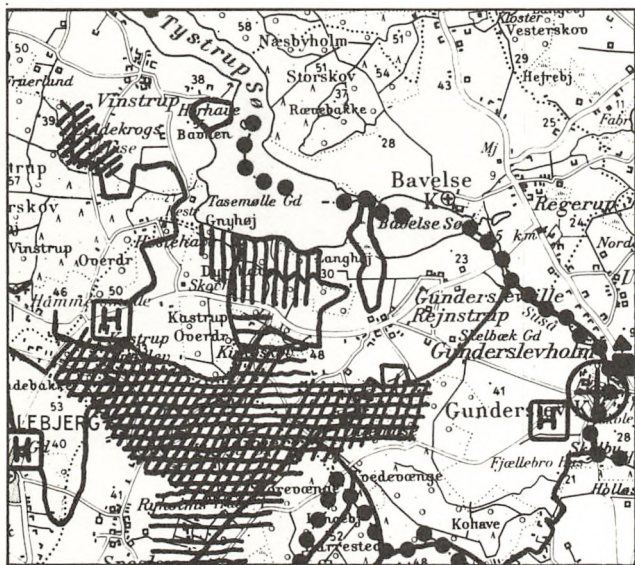
År 1977

KORT BESKRIVELSE AF OMRÅDERNE

Skov- og overdrevslandskab

Området ved Tystrup-Bavelse søerne med Susåen, i Fuglebjerg Kommune.

Landskabet omkring søerne og åen fremstår bakket med stejle skrænter mod sø-bred og åløb. Sydover antager terrænet jævner former. Overdrevslandskabet er områdets hovedkarakteristika, hvortil kommer herregårdene Kastrupgård og Gunderslevholm. Der findes store, gamle overdrevsskove, i dag forstmæssigt plejet. Forskellige uopdyrkede overdrevs-områder, samt opdyrkede, bebyggede overdrev fra tiden før og efter landbore-formerne. Overdrevsbebyggelsen udgør især husmandsbrug, overvejende oprettet efter udskiftningen, i takt med skovrydning og opdyrkning.

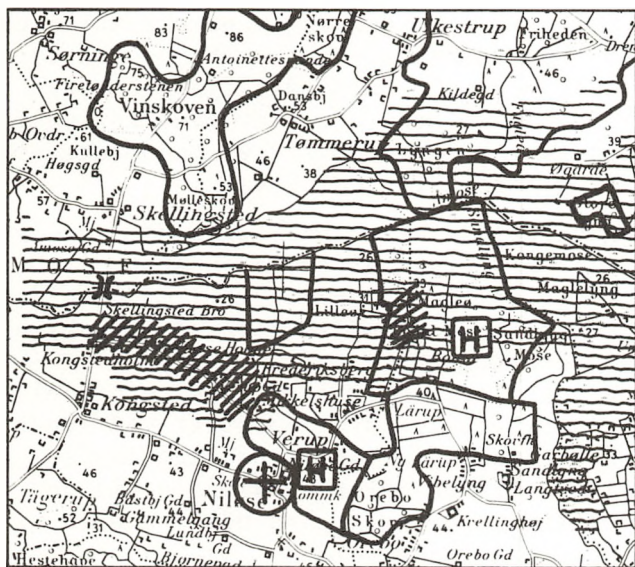

Områdets karakteristika år 1982

Åmosen med tilgrænsende omgivelser

Åmosen med tilgrænsende omgivelser i Stenlille, Dianalund, Jernløse og Tornved kommuner.

Terrænet sænker sig sydfra jævnt skrånende ud mod mosens brede smeltevandsdal med Åmose Å, der har tilløb fra Sandlyng Å og Fugleå. Det nordlige tilgrænsende område består af høje bakker, der når helt ud til moseranden. Åmosen er Sjællands største mose; den blev afvandet i 1930'erne og herefter delvist opdyrket. Skov og plantage dækker større arealer af det afvandede område. I bebyggelsesmønsteret op til mosen indgår husmandsbrug på de dårligste jorder, udflyttergårde, fortelandsbyer med store gårde samt ældre og yngre herregårde på den bedre jord.

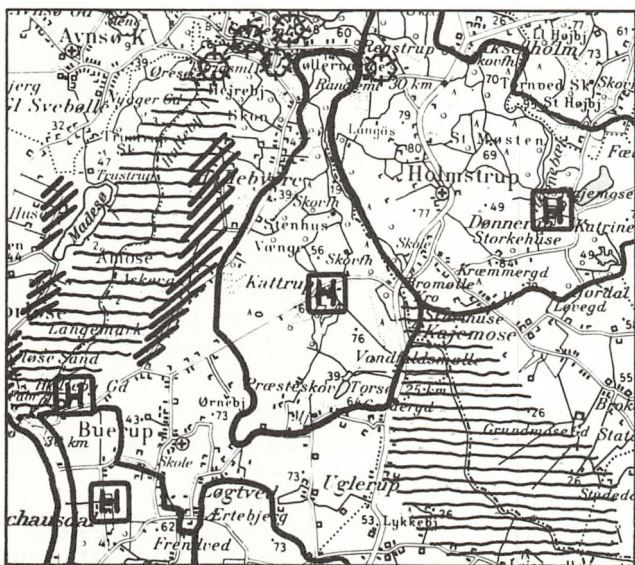
Områdets karakteristika år 1982

Herregårdsområde med ældre godsstruktur

Herregårdsområdet nord og øst for Tissø i Høng, Tornved og Hvidebæk kommuner.

Landskabet er stærkt kuperet i området omkring og mellem Halleby Å og Åmose Å, der, i løbet mod Tissø, gennemstrømmer de flade mosestrækninger - henholdsvis Store og Lille Åmose.

Kulturlandskabet domineres af store herregårde; flere oprindelige hovedgårde fra middelalderen, andre oprettet senere. Alle er i 16-1700'tallet blevet udvidet ved nedlæggelse af landsbyer, hvis jord blev lagt til hovedgårdsjorden. I herregårdslandskabet indgår gamle skove og ældre husmandsbebyggelser. Ved åerne har der ligget 5 vandmøller, hvoraf spor endnu kan ses ved dem alle.

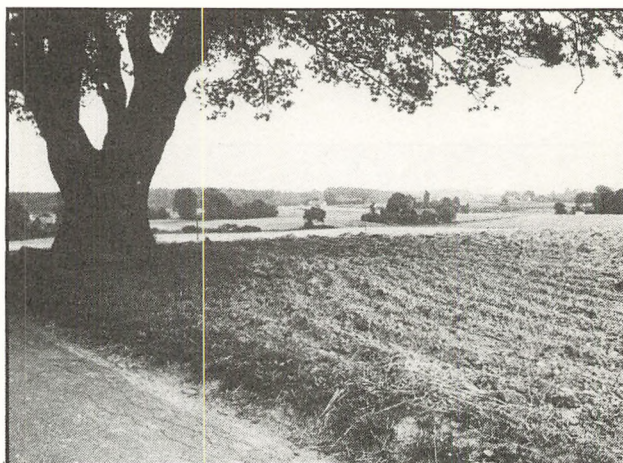
Områdets karakteristika år 1982

Det centrale skov-, sø- og moseområde strækker sig midt ned igennem amtet. Med de specielle varierede jordbundsmæssige forhold, udgør området hovedparten af amtets dårligst boniterede landbrugsarealer. Til gengæld har områdets øvrige naturressourcer gennem århundreder spillet en væsentlig rolle for befolkningens næringsliv. De mange vandmøller, som kan påvises, lagde grunden til en tidlig landlig industri. Skovbruget spiller endnu en vis rolle. På en række punkter har betydningsfulde ældre kulturhistoriske træk overlevet, fordi effektiviseringen af landbrugsdriften måske knap har været så omfattende som andre steder. Til gengæld har den stigende interesse for udnyttelsen af råstofressourcerne - som området er rigt på - skærpet faren for, at væsentlige kulturhistoriske elementer og helheder vil ødelægges eller helt forsvinde.

Iøjnefaldende karakteristika i det centrale Vestsjælland findes i det skovrige kulturlandskab syd for tunneldalstrøget med Tystrup-Bavelse søerne samt Susåen. Her ligger resterne af et tidligere mere udbredt skovland, som strakte sig midt gennem Sjælland. Af Videnskabernes Selskabs kort fremgår det, at datidens skovlinie lå flere km sydligere end dens nuværende afgrænsning.

Skoven og bebyggelsen har til stadighed undergået forandring som følge af menneskets udnyttelse af naturressourcerne, oprettelse og navnlig nedlæggelse af en række landsbyer (f.eks. Borup Ris); i flere tilfælde til fordel for hovedgårdsudvidelse (f.eks. Gunderslevholm og Kastrupgård).

Indenfor de seneste 200 år er skovarealer med åbne lysninger og skovenge groet til eller beplantet i takt med stigende forstmæssig pleje. Tilsvarende er andre overdrevsstrækninger veget for bebyggelse og opdyrkning. Tilbage af større, sammenhængende overdrevsskov kan f.eks. nævnes: Tvedvænget, Storevænget, Kastrup Overdrev, Vinstrup Overdrev og Dyrehaven. Herudover findes forskellige eksempler på overdrevsområder, der kan tjene som illustration til den historiske udvikling. Ved Borup Ris henligger åbent overdrevsareal som græsningsland, holdt nede af dyrene. Desuden findes et uopdyrket, stenbestrøet overdrev med spredtstående tjør-

Sneslev Overdrev. Det gamle træ er givetvis fra dengang agerjorden var skovklædt. I 1700-tallet veg skoven for opdyrkning og bosætning af egnens befolkningsoverskud.

nebevoksning.

I Borup Ris lå i tiden 1000-1200 en landsby med højryggede agre, 5 gårde og en vandmølle ved Pilebæk.

Rejnstrup Overdrev, dele af Højbjerg Overdrev samt Kirkeskov er eksempler på overdrevsområder med bosætning fra før udskiftningen, men yderligere bebygget efter 1770'erne. Sneslev Overdrev udgør et sent bebygget overdrev med mange små brug opført i bindingsværk.

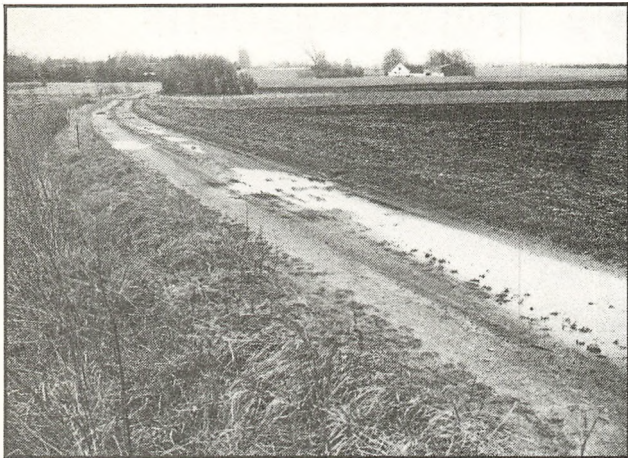
Kastrupgård er en herregård som stadig ligger omgivet af overdrevsskov og -bebyggelse. Den er oprettet i middelalderen bl.a. ved nedlæggelse af landsbyen Skov-Kastrup.

Gunderslevholm er ligeledes en middelalderlig herregård, oprettet ved landsbyen Gunderslevmagles nedlæggelse i 1649. Kirken og stuehuslængen til den oprindelige præstegård udgør eneste spor fra landsbytiden.

Mennesker har siden forhistorisk tid udnyttet Åmosens rige naturressourcer, og oldtidsfundene er talrige her. Indtil afvandingen i 1930'erne henlå mosen som et vanskeligt passabelt vådområde. Overgangsstedet ved Skellingsted er fra 1850'erne. Før da kunne åen ikke passeres mellem Bromølle og Undløse bro.

Efter vandstandssænkningen fulgte en større udnyttelse af de afvandede mosearealer i form af øget skov- og landbrugsdrift. Hertil kom en industriel udnyttelse af de store tørveforekomster, navnlig i Verup og Bodal moser under Anden Verdenskrig. Store dele af dette område er senere beplantet med birke- og nåletræsplantager.

Tidligere har befolkningen ved Åmosen gennem tilpasning og udnyttelse af dens

Kik fra den opdyrkede Åmose ind mod det højereliggende landområde ved Frederiksberg med bebyggelse af mindre gårde og husmandsbrug ved moseranden.

righoldige naturressourcer kunnet opretholde en næringskombination, hvori mosen indgik som en vigtig faktor. Nord for Åmosen skal disse udnyttelsesforhold sættes i relation til et "bagland" hvor herregårde med gammel godsstruktur spillede en væsentlig rolle i økonomisk og erhvervsmæssig henseende (Torbenfeld, n. 1377 og Kongsdal, o.ca. 1180. Syd for Åmosen indgik befolkningen ikke i en lignende ældre godsstruktur. De sent oprettede herregårde - Niløsegård (o. ca. 1700) og Bodal (o. ca. 1850) spillede her en mindre rolle.

Ved Åmosens sydlige tilgrænsning optræder en bebyggelse i nær relation til social lagdeling, tilknytning til jordbundsforhold, økologisk tilpasning og økonomisk udnyttelse af omgivelserne. Yderst i mosen ligger jordløse huse, husmandsbrug (f.eks. Lilleø og Magleø) og mindre gårde. På et sandjordsbælte fra Kongsted Holme over Niløse Holme

Herregårdslandskab med udstrakte marker ved Katstrup. Karakteristisk i sådanne omgivelser er små huse, opført til godsets tyende og landarbejdere.

til Frederiksberg ligger ældre husmandsbrug. Parallelt hermed, mellem Kongsted og Niløse, findes, på lerjord, udflyttergårde. Selve kirkelandsbyen Niløse rummer store udflyttede gårde.

Det stærkt kuperede område nordøst for Tissø er præget af de gamle herregårde, placeret i tilknytning til store herlighedsværdier i form af skove, søer, moser og enge.

Herregårdene er oprettet indenfor tre hovedperioder. Katstrup, Selchausdal og Avnsøgård er middelalderlige hovedgårde, der i henholdsvis 1600'tallet og for Avnsøgårds vedkommende i 1725 blev væsentlig udvidet ved inddragelse af bøndergårde og nedlæggelse af landsbyer.

Fra 1730 udgjorde Dønnerup en hovedgård under navnet Benzonslund, oprettet af en nedlagt landsbys jorde. Nørager, der oprettedes i 1600-tallet, blev betydeligt udvidet 1720 ved landsbynedlæggelse.

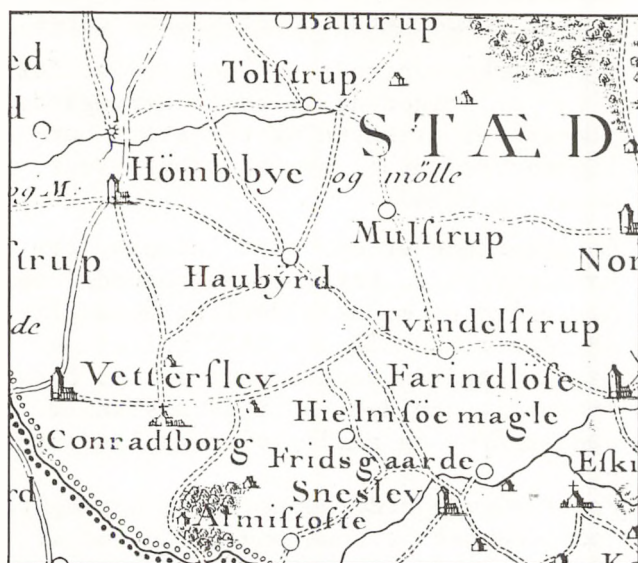
Frihedslund, Falkenhøj og Hallebygård er de yngste, o. 1790-1810. Hallebygård opstod ved sammenlægning af Store og Lille Hallebygård, placeret hvor før landsbyen Halleby lå. Byen fandtes endnu i 1809.

Herregårdsdriften præger stadig landskabet, hvori indgår mange karakteristiske træk: Sammenhængende, gamle skovarealer, navnlig mod nord. Store åbne marker, alléer, mange stengårde, der både før og efter landboreformtiden blev sat omkring hovedgårdsmarker og skove. Andre træk udgør landarbejderboligerne beliggende tæt ved herregårdene. Desuden folkebygninger fra 1800'tallets slutning i forbindelse med avlsbygningerne (Katstrup og Selchausdal).

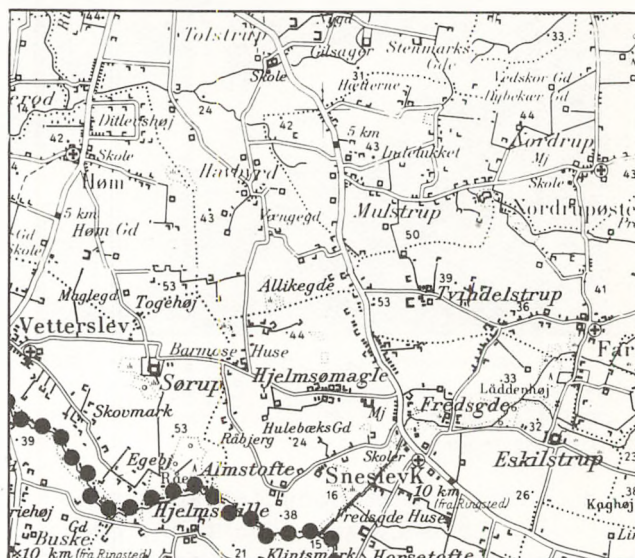
Områdets husmandsbebyggelse er stærkt tilknyttet herregårdene; husmændene rekrutteredes som arbejdskraft til gårdene. På begge sider af Lille Åmose ses gode eksempler på ældre husmandsbrug og -huse ved Hallebyore, Langemark samt mossens vestlige bred. Bebyggelsen er tildels opstået før landboreformernes tid.

Af de 5 "Kongens Møller" langs åen er Gryde og Øresø Møller fra middelalderen. De øvrige er anlagt i 1600'tallet. Alle var privilegerede indtil 1862, og hørte til hvert sit sogn.

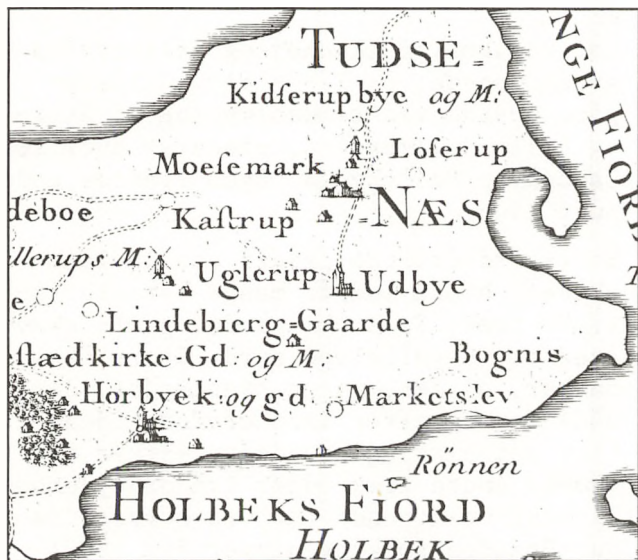
Eksempler fra Ringsted- og Holbækegnens sletteområder og Lammefjorden

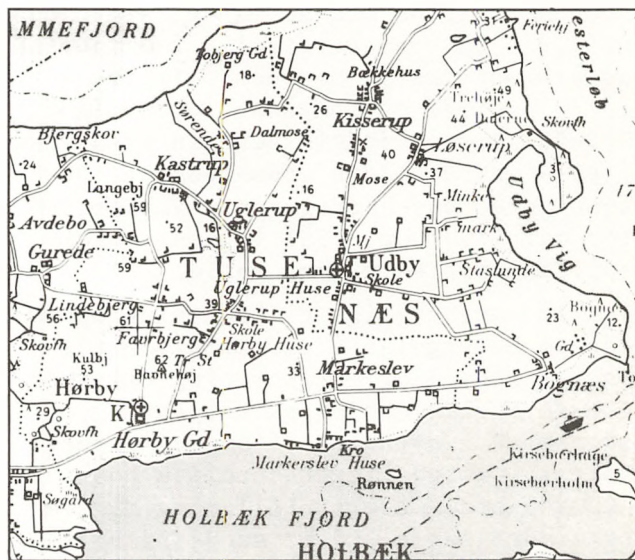
Udsnit 3.1 år 1771

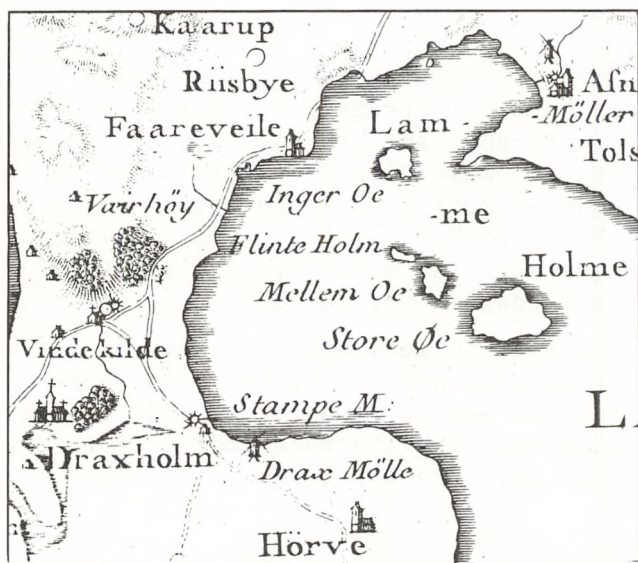
År 1977

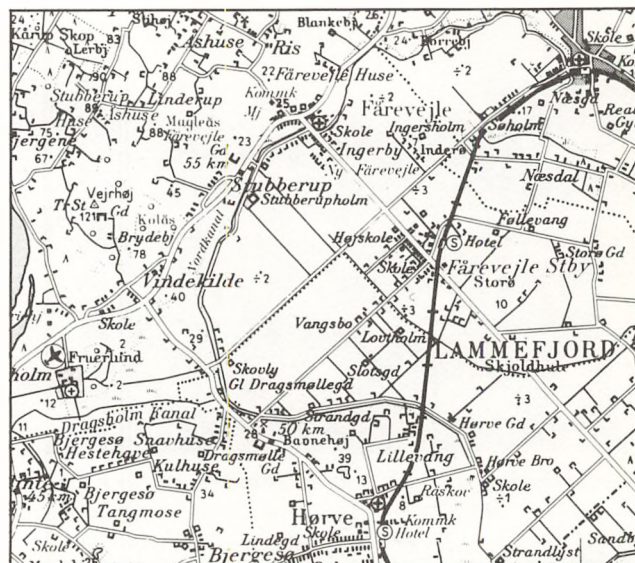
Udsnit 3.2 år 1771

År 1977

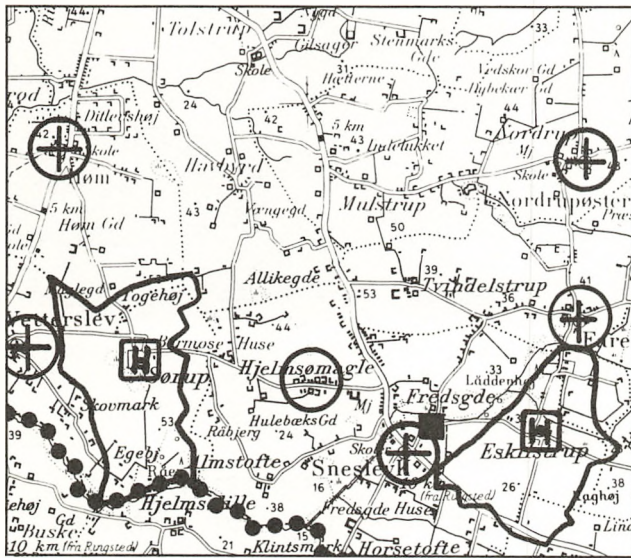

Udsnit 3.3 år 1771

År 1977

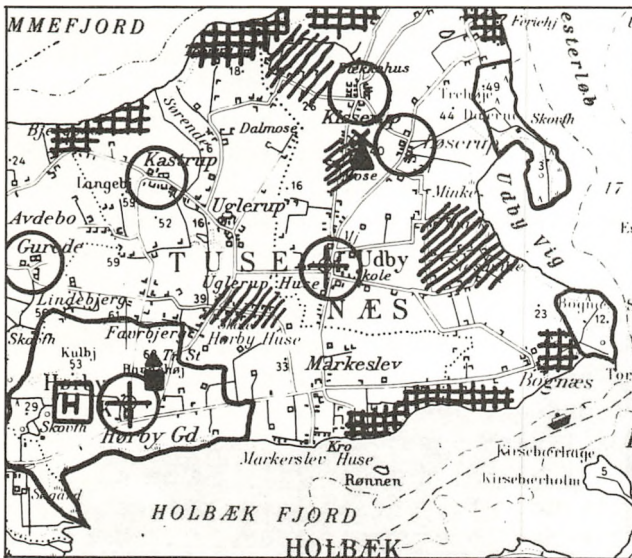
Ringstedsletten

Områdets karakteristika år 1982

Ringstedsletten er karakteristisk ved sit fladeagtige landskab med enkeltliggende udflyttergårde, husmandsbrug og samlede husmandsbebyggelser af ældre og nyere brug. De fleste af landsbyernes gårde er udflyttet i forbindelse med landboreformerne. Forskellige udskiftningsformer (stjerne-, blok- og kamudskiftning) præger stadig mange ejerlav. Og i flere landsbyer findes endnu ældre huse og udflyttede gårde. Et karakteristisk udflytterlandskab ses ved Veterslev. Gårdene ligger her på række langs vejen parallelt med Susåen med jorden ned mod den brede, lavtliggende ådal. Sørup og Eskilstrup er oprindelige herregårde fra middelalderen.

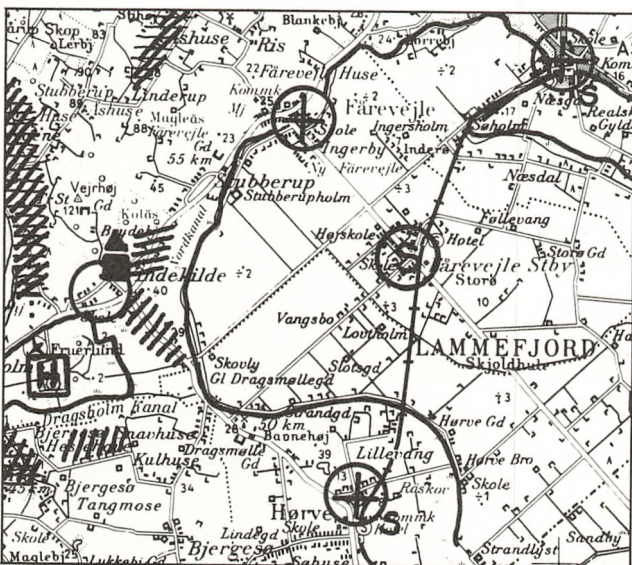
Holbæksletten

Områdets karakteristika år 1982

Tuse Næs i Holbæk Kommune er et udpræget landbrugsområde af overvejende lerblandet sandjord på jævne bakkeflader. Der findes mange spredtliggende hatformede bakker. Næsset var tidligere en isoleret afkrog. I forbindelserne til omverdenen indgik færgefart over fjordene til Holbæk og Odsherred. Områdets landsbyer, udflyttergårde, huse og husmandsbebyggelse, danner sammen med herregårdslandskabet omkring den udflyttede landsby, Hørby, en kulturlandskabsmæssig helhed, hvori indgår ældre bygningskultur. Andelstidens funktionsbygninger og Bedre Byggeskik-stil er fremtrædende i kirkelandsbyen Udby. Fjordfiskeri og sommerhusbebyggelse præger kysterne flere steder.

Lammefjorden

Områdets karakteristika år 1982

Kortudsnit af det gamle landområde der omkranser Lammefjorden i Dragsholm Kommune. Den middelalderlige borg, Dragsholm, ligger strategisk placeret på det smalle "drag". Statshusmandsbrug dominerer de tidligere herregårdsjorder. Vindekilde består af ældre husmandsbrug oprettet, da jorden fra landsbyens gårde underlagdes Dragsholm. Ved den tidligere fjord ligger kirkelandsbyerne Hørve, Fårevejle og Asnæs. Lammefjorden blev inddæmmet 1873-1943. Bebyggelsesmønster og arealanvendelse er anderledes end oppe "på land". Særlige jordbundsforhold og vandingsmuligheder er grundlag for specialafgrøder. Fårevejle Stationsby er anlagt i forbindelse med banen.

Amtets østligste landbrugsområde fremtræder med sletteagtig karakteristika, trods indbyrdes forskelligartethed fra nord til syd. Hertil kommer gennemgående bedre jordbundsforhold i forhold til det centrale strøg (skov-, sø- og moseområdet), som grænser op til Ringsted- og Holbæksletten.

Den inddæmmede Lammefjord udgør et helt anderledes kulturlandskab, skabt indenfor de seneste hundrede år.

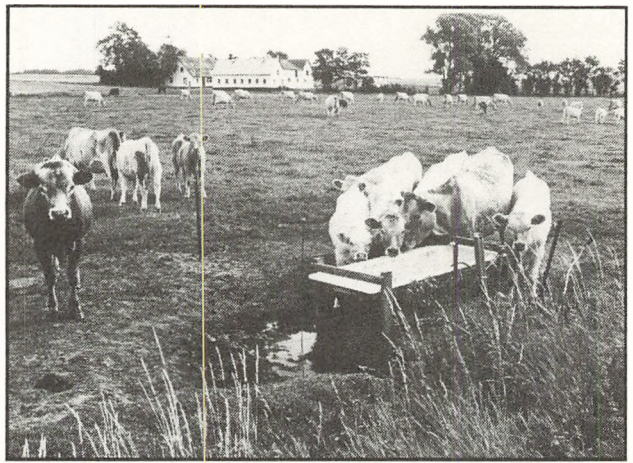
I forhold til det vestlige, kystnære sletteområde, synes de seneste årtiers påvirkning fra landbrugets effektivisering i væsentlig ringere grad at have indvirket på den østlige del - f.eks. Tuse Næs.

På Ringstedsletten dominerer udflyttergårde, enkeltliggende og samlede husmandsbebyggelser den åbne slette. Landsbyerne er forholdsvis små og de fleste gårde udflyttet. Men der findes også gammellandsbystruktur - f.eks. i Hjelmsømagle og Farendløse. Flere steder i området ses stjerneudskiftede ejerlav. Parallelt med den brede Susådal ligger karakteristisk bebyggelse af udflyttergårde fra Vetterslev. Endvidere indgår enkelte herregårde i landskabet.

På Holbækegnens sletteområde henlå Tuse Næs længe som en forholdsvis isoleret afkrog. Trafikforbindelse til omverdenen, og transport af korn, kvæg og varer foregik via gamle færgforbindelser over fjordene til Holbæk og Odsherred over færgesteder ved nordkysten og Markeslev Kro. I dag er denne havn hjemsted for fiskeri og fritidssejlere.

Landsbyerne på Tuse Næs er næsten alle forholdsvis små. Flertallet er oprindelige fortebyer, og de har bevaret en stor part af oprindelig landsbystruktur fra før udskiftningstiden (f.eks. Kisserup og Løserup). Der findes adskillige gode eksempler på udflyttede gårde. Ældre bygningskonstruktioner er endnu fremherskende i gårdanlæg, såvel i landsbyerne som i udflyttede gårde og -huse. I landsbyerne er den store, åbne forteplads bevaret, ret ubebygget med gadehuse og med gadekæret i behold. Der findes mange åbne grønninger mellem gårdene.

Både gårdene i landsbyerne og udflyttergårdene optræder med et betydeligt antal udhusbygninger opført i kampesten

Udflyttergård nær Susåen sydøst for Vetterslev. Malkekøer og kvægopdræt er oftest et karakteristisk indslag i Ringstedslettens landbrug og kulturlandskab.

indenfor perioden 1880-1910.

Et karakteristisk træk for næsset er desuden de mange kampestenssatte markdiger.

Hørby er et eksempel på den udflyttede landsby, der på nær landsbykirken og enkelte huse ved Hørbygård, helt blev nedlagt så sent som i 1800'tallet. Gården var oprindelig en ubefæstet hovedgård fra middelalderen. Den udvidedes senere med jord fra landsbyen med udstyknings af bl.a. husmandsbrug i 1700'tallet. Først meget sent udskiftedes hovedgårdsjorden af fællesskabet. Landsbyen forsvandt gradvist i forbindelse med udflytningen; sidst præstegården som brændte. Den genopførtes ved fjorden i 1848, og er et fint eksempel på landbebyggelse fra 1850'erne. Et landarbejderhus udflyttedes ca. 1865 til nord for Bognæs, hvor det genopførtes med kampestens undergavle. Det blev senere fattighus, og var kommunehus indtil 1982.

I kirkelandsbyen Udby ligger endnu flere udflyttede gårde i bindingsværk. Her findes også gode eksempler på andelstidens funktionsbygninger (forsamlingshus, andelsmejeri, korn- og foderstofforretning). Flere af bygningerne, foruden forretninger og beboelseshuse, er opført i Bedre Byggeskik-stil fra perioden efter 1915.

Husmandsbebyggelsen ved Mosemark er fra før udskiftningstiden, hvor her tillige lå en vindmølle (se kortet). Senere udvidedes husmandsbebyggelsen; møllen blev fornyet og i forbindelse med den opførtes et landbageri (1856). Bebyggelsen med mølle og bageri findes endnu. Andre karakteristiske husmandsbebyggelser med ældre brug er at finde

Landsbyen Kisserup på Tuse Næs. Oprindelig en forteby, der endnu har bevaret stor åben for-teplads med gadekær omkranset af gamle gårde og gadehuse.

ved Staslunde og Minkemark (her også nyere brug), ved Uglerup Huse samt nordvest for Kisserup.

Ved kysterne omkring Tuse Næs ligger sommerhusbebyggelser, som udgør nyere træk i kulturlandskabet.

I det sydlige Odsherred omkranser gammelt landområde nord og syd for Dragsholm Slot det vestlige af den inddæmmede Lammefjord. Området har siden 1870'erne helt skiftet udseende; det udgør i dag et af de kontrastrigeste kulturlandskaber på Sjælland.

Dragsholm Slot er et markant levn fra middelalderen, hvor det tilhørte Roskilde bispestol og var hovedsæde i det len, der omfattede hele Odsherred. Med sin strategiske beliggenhed beherskede borgen hele herredet.

Ved Reformationen blev Dragsholm og dermed en stor del af Odsherred kron-

Udsigt over Lammefjorden set fra det højtliggende Borrebjerg i retning mod Asnæs. Man ser "det gamle land" (til venstre), Landkanalen og den opdyrkede fjordbund.

gods. Dragsholm Slot med den sydlige del af herredet blev efter 1660 et privat storgods. Først ca. 1850 blev bønderne på det resterende krongods selvejere. I 1920'erne og -30'erne udstykkedes størsteparten af Dragsholm til statshusmandsbrug, bl.a. i henhold til lensafløsningsloven.

Vindekilde er eksempel på ældre husmandsbebyggelse, oprettet da landsbyens gårde (ca. 1645) blev nedlagt, og jorden underlagt hovedgårdsjorden.

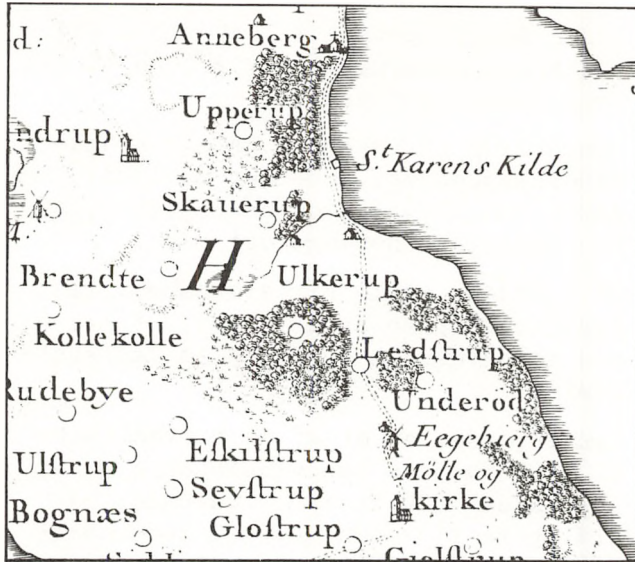
Af områdets gamle kirkelandsbyer lå Hørve tidligere et stykke fra fjorden, medens Fårevejle og Asnæs lå ved kystlinien.

Lammefjorden er et af de betydeligste af 1800'tallets landvindingsprojekter. I alt blev 5600 ha land indvundet på tidligere fjordbund ud til Audebodæmningen (o. 1873-74). Et omfattende kanalafvandingsystem udmunder ved Audebo, hvor pumpestationen ligger, og ved Dragsmølle i Nekselø Bugten.

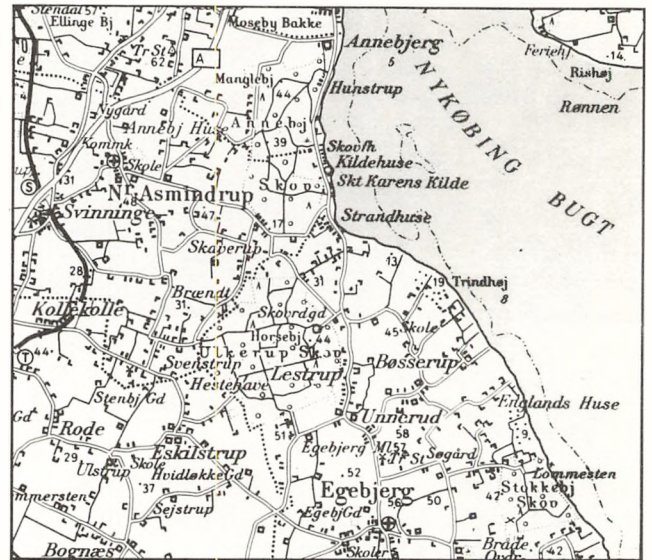
Udparcellering og bebyggelse på fjorden går tilbage til ca. 1880. Der er tale om regulerede udstykninger i regelmæssige, rektangulære parceller og lige veje. Jordbundskvaliteten er ret afvekslende, men har mange steder dannet grundlag for ret store, velstående brug. Andre steder ligger små brug på dårlig jord, og områder er tilplantet. Gunstige jordbundsforhold og specielle vandingsmuligheder via kanalsystemet har i løbet af 1900'tallet medført stærk specialisering i grøntsagsproduktion i stedet for det tidligere blandede landbrug. Produkterne afsættes bl.a. til Grøntsagscentralen i Fårevejle Stationsby.

Stationsbyen opstod i forbindelse med anlæggelsen af Odsherredsbanen (o. 1899). Byen er et typisk eksempel på, hvorledes jernbanestationen kan skabe udvikling. Da banen åbnedes, lå stationen helt øde - der var overhovedet ingen bebyggelse på stedet.

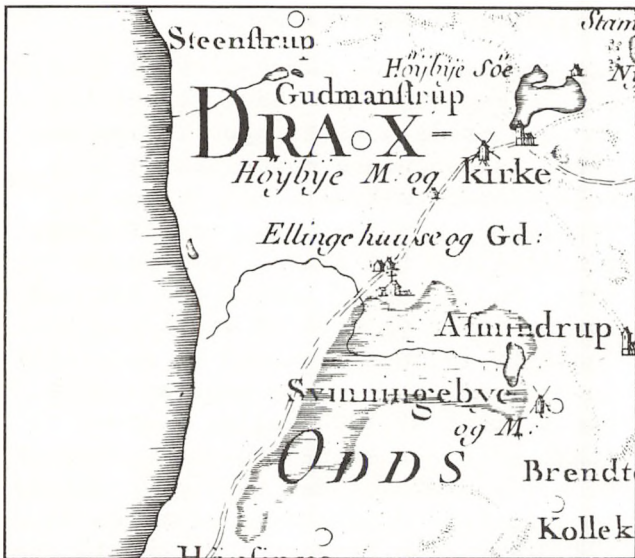
Eksempler fra Odsherred

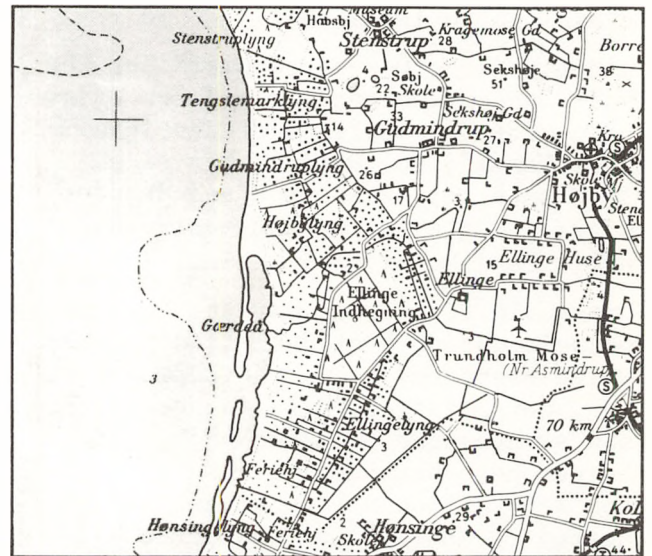
Udsnit 4.1 år 1771

År 1977

Udsnit 4.2 år 1771

År 1977

UDDYBNING AF HOVEDOMRÅDE 4

I meget minder det førhen så isolerede Odsherred om amtets centrale del (område 2): Det stærkt kuperede, istidsskabte landskab med vekslende jordbundsforhold og store områder med sandede eller sumpede jorder, førhen overdrev. Overdrevene mod vest er en stor kontrast til de østlige frodige områder.

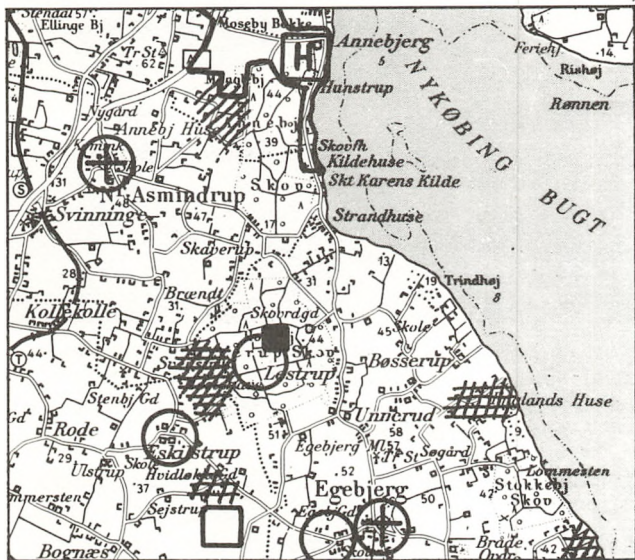
Det vestlige kortudsnit udfyldes næsten af den store trekant af sandjord og mose i den gamle havbugt, der omkranses af bondelandet på morænen med landsbyerne Stenstrup, Gudmindrup og Hønsinge

samt kirkebyen Højby, der både har præg af landsby og stationsby.

Omkring landsbyerne de mange udflyttede gårde. Selv byer langt fra kysten, som Tengslemark, fik ved udskiftningen hver sin del af det store overdrev, for foder og brændsel fra lyngheder og moser var vigtige ressourcer i det gamle landbrug. Lyngen findes nu kun pletvis mellem sommerhusene. Spor af tørveskær ses i Gudmindrup mose og langs banen i Trundholm mose, hvor der i 1920'erne også fandt industriel tørvegravning sted.

Under 1800-tallets stigende befolk-

Det frodige Odsherred.

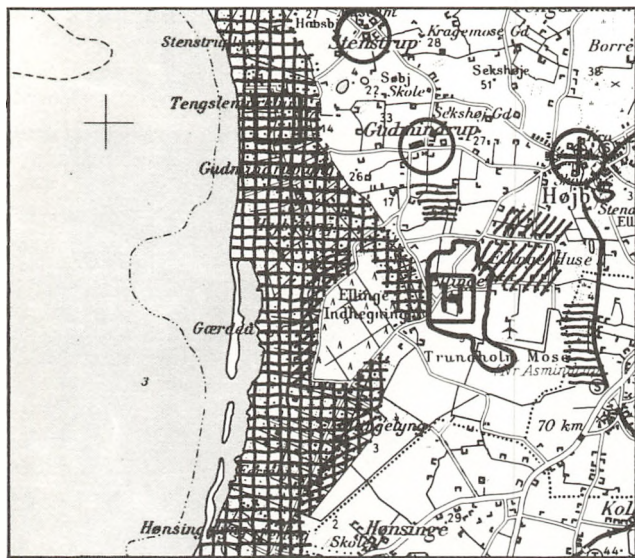

Områdets karakteristika år 1982

Det tæt bebyggede moræneland samt løvskovsområdet på den nordlige del af Egebjerghalvøen.

Et ret frugtbart land, der præges af mange tætliggende landsbyer og mange udflyttede gårde. Her er kun få og ret små husmandsområder, de fleste brug ligger spredt mellem de udflyttede gårde. Det her viste område, og resten af Egebjerghalvøen, hører til de mere skovrige dele af det ellers skovfattede Odsherred. I modsætning til de nyere nåletræsplantninger mod vest er skovene overvejende løvskove (både bøg og eg), dels rester af de oprindelige skove, dels udvidelser på tidligere dyrket jord.

Det magre Odsherred

Områdets karakteristika år 1982

Kystområdet og den store Trundholm mose med omgivende bakket moræneland, hvor landsbyerne ligger på ret god jord.

Morænelandet omkransede i stenalderen en havbugt, der efterhånden afspærredes ved strandvolde. Det inderste af bugten omdannedes til mose, der først sent er afvandet og derfor stadig er næsten ubebygget, mens det brede bælte af overdrev, lyngheder, på stærkt sandet jord, gamle strandvolde, blev opdyrket til meget små husmandsbrug i 1800-tallet - og i vort århundrede yderligere udstykket til de talrige sommerhuse.

Skoven, Ellinge Indhegning, er påbegyndt ca. 1780 som et af de tidligste forsøg med nåletræsplantninger.

ningspres blev, især efter ca. 1870, næsten alle de store hedeoverdrev opdyrket af husmænd/daglejere, der her fik ganske små jordbrug, hvor indkomsten ofte suppleredes ved kystfiskeri. Husene var énlangede, små og smalle, opført i det karakteristiske Odsherredsbindingsværk. På Tengslemark Lyng er et enkelt af disse brug endnu i drift og huset uforandret. En del af de øvrige brug findes nu spredt mellem sommerhusene, især omkring Ellinge Indhegning - mange er nu fritidshuse.

I 1900-tallet fik Lyngens sandede jorder en ny slags værdi, som "rekreative

områder", og udstykkedes fra 1930'erne til sommerhuse, især på Jyderup og Vig Lyng, samt syd for Ellinge Indhegning, men fra ca. 1960 overalt på Lyngen. Dermed skabtes påny et særligt erhvervsmønster her, som nu også påvirker store dele af området udenfor Lyngen. En betydelig del af Trundholm mose, der nu stort set er afvandt og opdyrket, og den ret sandede jord N for mosen tilhører stadig Ellingegården. Ellingehuse er et husmandsområde fra 1700-tallet, hvis beboere bl.a. har arbejdet på gården, mens Ellinge mark, S for, består af statshuse, oprettet efter at en udstykningsforening i 1915 opkøbte og

delvis udstykkede Ellingegård, efter loven af 1899. Området præges nu af, at jorden her udnyttedes til grusindustri.

Ellinge Indhegning er, ligesom Sonnerup og Jyderup skov, eksempel på 1800-tallets nye nåletræsskove, anlagt af staten, bl.a. for at dæmpe sandflugten. Skoven blev indhegnet, som alle skove nu blev det - her med et jorddige. I den nyeste tid har også sommerhusgrundenes nåletræs-"skov" slettet billedet af det øde, forblæste landskab, som endnu eksisterede i sommerhusenes første tid.

På det østlige kortudsnit ligger de mange, små landsbyer tæt. Som det meste af det nordlige Odsherred har også dette område været krongods, hvilket her indebar, at mange gårde blev udflyttet ved udskiftningen - også mellem landsbyerne er landskabet derfor tæt bebygget. Her som i det meste af Odsherred ses endnu mange af de diger og hegn, der ved udskiftningen blev sat om de nye marker. Flere steder, som ved Eskilstrup, kan næsten hele byens marksystem og hegn mod nabobyerne ses i landskabet.

De fleste husmandsbrug blev ved udskiftningen her spredt mellem de udflyttede gårde, som det egentlig var forordningens hensigt. SØ for Eskilstrup har man dog samlet 4-5 brug (flere endnu med de oprindelige bygninger) i udkanten af byens jord.

Senere, i 1800-tallet, er derimod samlede husmandsområder kommet til - f. eks. på den magre jord langs kysten. Statshusmandsbrugene på Annebjerg Mark er udstykket fra Annebjerggård i 1920'erne.

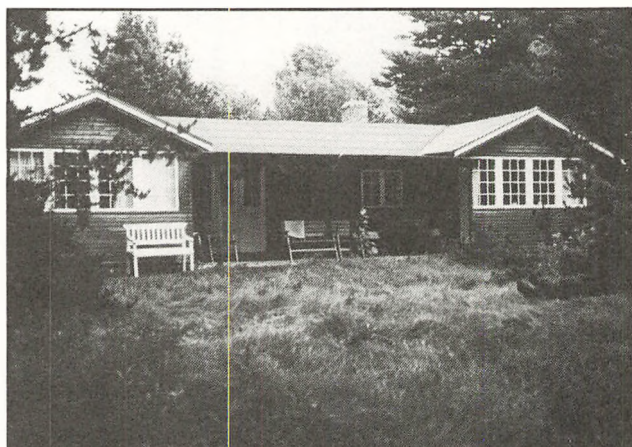
Skovene var en vigtig del af krongodset - fra 1500-tallet var hele Odsherred én stor kongelig vildtbane. De ret store skove blev efterhånden stærkt forringede, bl.a. ved græsning. På Videnskaberne Selskabs kort ses V for Ulkerup skov den åbne græsningsskov, Svenstrup Hestehave, der blev brugt til græsning for rytteriets heste, da Odsherred (før ca. 1720) var ryttergods. Både Svenstrup Hestehave og Eskilstrup Skovhave syd for er i 1800-tallet opdyrket og bebygget med husmandsbrug og mindre gårde. Ca. 1780 indledtes en mere forstmæssig "tæt" skovdrift, som indebar udvidelser, afrunding og indhegning af skovene - landsbyen Ulkerup, i en lysning i den gamle skov, blev derfor i 1782 delvis nedlagt og flyttet, men

Husmandssted ved Eskilstrup i Odsherredsbindingværk, helt overhvidtet. Det vandrette tømmer mellem stolperne findes indvendig, så lervæggene buler ud.

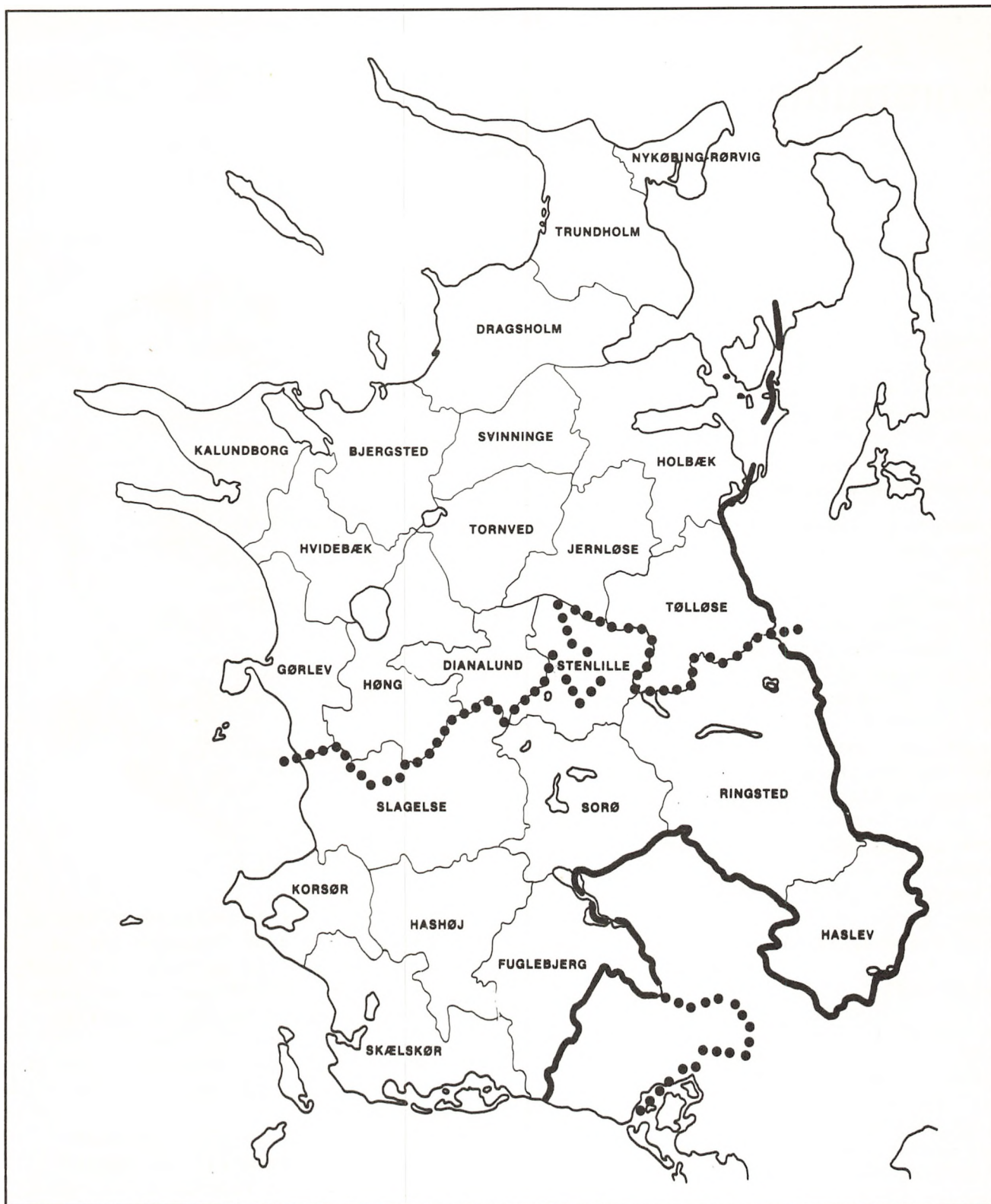
tomten af den gamle landsby ses stadig. Med den mere intensive skovdrift blev arbejdet i skoven vigtigt for den voksende husmandsbefolkning.

Den traditionelle byggemåde, i bindingsværk, er i Odsherred endnu mere end i det øvrige Sjælland præget af mangel på egnet træ: Meget spinkelt

Træsommerhus på Tengslemark Lyng fra den første periode af sommerhusbyggeri, 1930'erne.

tømmer, delvis skjult på væggenes inder-side, så de tykke lervægge buler ud foran stolperne (hertil kommer andre træk som særlige tømmer-samlinger). Sådanne bygninger ses stadig i ret stort tal, især i husmandshuse, og det er her stadig almindeligt at hvide hele huset, som man traditionelt har gjort det. De spinkle bindingsværkslænger blev afløst af grundmurede gårde, fra ca. 1860, og der er i Odsherred bevaret mange gårde fra denne periode. Både disse og de senere murede gårde er oftest kalkede og har mange nyklassistiske træk i f.eks. gesimser.

Kommuneinddeling

- Ny amtsgrænse
- Gammel amtsgrænse

Med kommunalreformen 1/4 1970 skabtes Vestsjællands amtskommune af de gamle

amter Holbæk og Sorø. Der blev foretaget mindre grænseændringer, bl.a. overgik Samsø til Århus amtskommune og 6 kommuner ved Næstved til Storstrøms amtskommune. Det nye amt blev inddelt i 23 kommuner, der afløste 81 købstads- og sognekommuner, hvis antal i årene forud endda var reduceret ved sammenlægninger.

Bjergsted Kommune

Bjergsted Kommune er dannet af de gamle sognekommuner Føllenslev-Særslev, Bregninge-Bjergsted, Viskinge-Avnsø og Sejerø. Der er ingen større byer, størst er Svebølle, der fungerer som et mindre handels- og servicecenter.

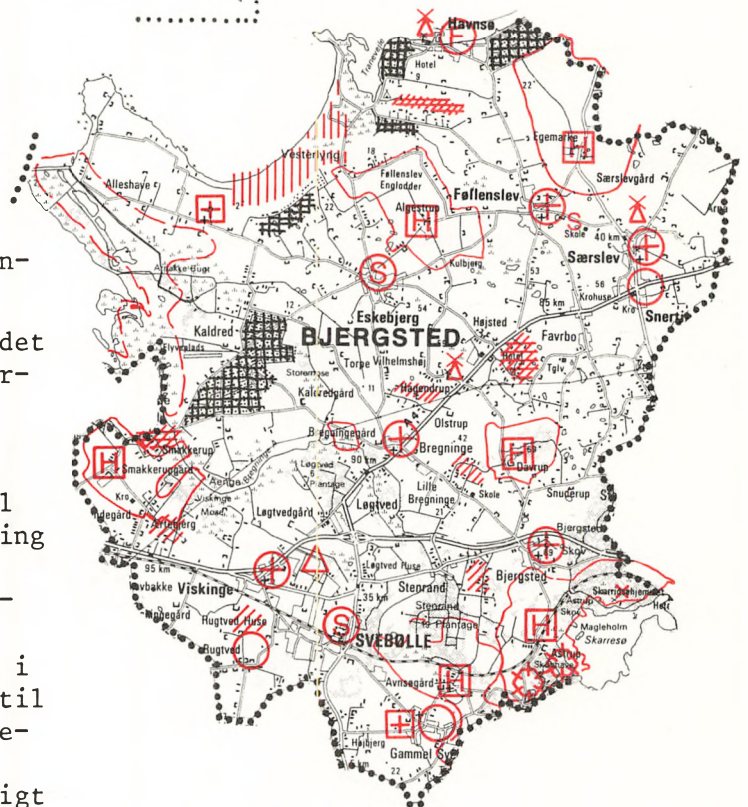
Kommunen er landbrugsområde med for det meste ret let, nogle steder meget dårlig jord. Et stort område udgøres af den brede, flade hedeslette fra foden af Bjergsted bakker til Saltbæk Vig. Dens inderste, meget stenede del udnyttes nu til omfattende grusgravning og til nåletræsplantager, i den ydre del findes en del sommerhuse. Morænelandet omkring hedesletten er i den sydlige del stærkt kuperet, stærkest i Bjergsted bakker, der er for stejle til at de har kunnet opdyrkes. I det kuperede terræn omkring Skarridsø findes gammel godsskov. Landskabet er, særligt i kommunens nordlige del, præget af at mange gårde er flyttet ud fra landsbyerne ved udskiftningen.

Nyere tid

De ret store sommerhusområder ved Kaldred, Vesterlyng og Havnsø er især opstået i 1960'erne og 70'erne. Havnsø har fra ca. 1900 været et mindre bade-
sted, med bl.a. badehotel.

Med den stigende specialisering blev fiskeriet knyttet til havnene i Havnsø (anlagt 1906) og på Sejerø (anlagt 1839). Sejerø's gamle landingssted i Saltbæk Vig, og efter inddæmningen på Ll. Vrøj, blev 1904 flyttet til Kalundborg og havnen på Sejerø blev da udvidet (1904-05). 1932 flyttedes landingsstedet til Havnsø.

Den meget omfattende grusindustri mellem Løgtved og Bjergsted hører især sammen med 1960'ernes og 70'ernes store byggeri. Ved Avnsøgård startede grusgravningen allerede i 1884, til byggeriet af Københavns befæstning, og siden til privatbanernes anlæg.

I 1800-tallet var landskabsændringerne store: Fra 1860'erne forsøgte man at inddæmme Saltbæk Vig og sidst i århundredet begyndte afvandingen af de sumpe-
de områder midt på Sejerø og omkring Bregninge å, og endelig blev Stenrand og Løgtved plantager anlagt ca. 1890 af Lerchenborg gods, på den dårligste del af hedesletten.

Hjortesø planteskole blev oprettet 1886. De delvis bevarede vindmøller i Havnsø (ved kro og krogård), Hagendrup og Særslev er eksempler på 1800-tallets landbrugsindustri.

Svebølle stationsby er en ny by, opstået ved Roskilde-Kalundborgbanen (o. 1874). Det oprindelige centrum ved stationen med to-etagers huse, hotel og en del villaer, er især udbygget efter, at Øresø savværk/fabrik ca. 1910 blev flyttet hertil fra Øresø vandmølle. De ret stærkt udflyttede landsbyer Eskebjerg og Føllenslev har også fået stationsbypræg, som villabebyggelse med butikker og værksteder, endnu før de

Eskebjerg forsamlingshus, den ældste del, bygget 1889, formodentlig af Andreas Bentsen, Vallekilde Højskole. Huset er af træ, malet i gult og rødt.

blev "rigtige" stationsbyer på Hørve-Værsløvbanelen (1919-56). Også Snertinge (med bl.a. kro og apotek) har stationsbypræg, her som følge af det vigtige landevejskryds.

Eksempler på andelstidens funktionsbygninger findes især i Sejerby, Faurbo, Eskebjerg, Viskinge og Bjergsted. I Sørslev og ved Højsted findes eksempler på de store fattiggårde fra ca. 1870, begge steder delvis ombygget til alderdomshjem ca. 1930, ved Højsted nu fri-skole.

Et tydeligt eksempel på det blokudskiftede landskab med ret store gårde midt i deres marker er "halvøen" Allehave.

Eksempler på ældre husmandsområder (fra udskiftningen og 1800-tallet) er Føl-lenslev Græsmark, Smakkerup Huse, Faurbo og Højsted Overdrev, Hagendrup Huse, Rugtved Huse, et område øst for Smakkerup samt områderne Stenrand og Sultenkrog på den dårligste del af hedesletten.

På Sejerø ses i ældre huse og gårde eksempler på en bindingsværkskonstruktion der minder meget om Odsherreds.

Smakkerupgård er oprettet 1797 af Lerchenborg og ligger på den nedlagte landsby Smakkerups plads.

Middelalderen - landboreformerne

Herregårdene i kommunen er næsten alle oprettet i 1700-tallet: Egemark (o. 1700), Algestrup (o.ca.1750), Astrup (o.ca.1710), Davrup (o.ca.1730, tidl. en stor alm. gård). Avnsøgård (n.1231) var et lille kongeligt jagtslot til ca. 1660, men blev stærkt udvidet ca. 1725. Både Egemark og Algestrup er oprettet af landsbyer, der blev nedlagt. De to

godser Egemark og Algestrup dannede til 1842 et større samlet gods-kompleks, mens Avnsøgård, Astrup og Davrup i længere perioder i 1700- og 1800-tallet var avlsgårde under Lerchenborg.

I enkelte landsbyer, som Viskinge, Sørslev, Gl. Svebølle og Rugtved samt Sejerby og Kongstrup på Sejerø, findes elementer fra før landboreformerne, som vejforløb og udflyttede gårde, samt de middelalderlige kirker.

Avnsø kirke, der siden 1934 er afløst af den nye kirke i Gl. Svebølle, er opført som herregårdskapel for Avnsøgård i 1400-tallet og står nu som eksempel på ældre kirkeindretning.

Eskebjerg Vesterlyng er den eneste be-

Sejerøs første egentlige havn, anlagt 1839 som fergehavn til fastlandet. Den benyttes nu af de mindre fiskerbåde og af lystbåde.

varede af de store kystheder, der før var vigtige overdrev.

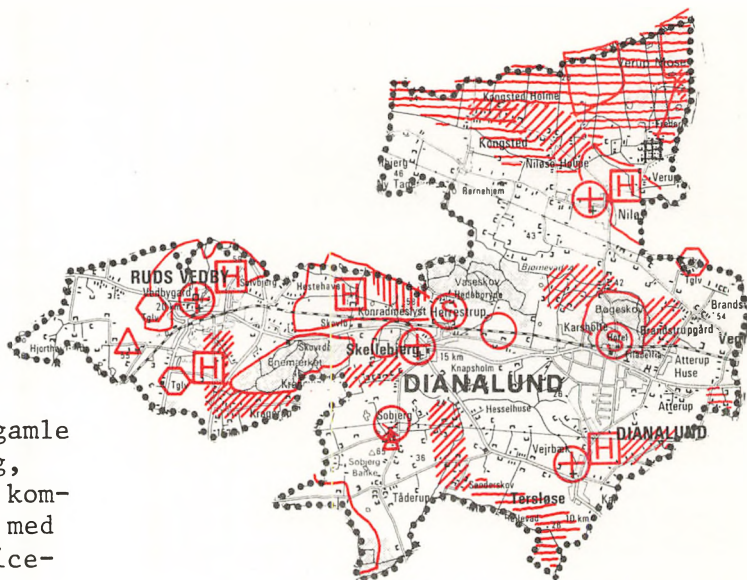
Vandmøllerne Gryde mølle og Tyske eller Kongens mølle hørte til de 5 Kongens møller (se Høng). Ved Gryde mølle var der bageri fra ca. 1870, ved Tyske mølle har der siden været fiskedamme.

Voldstedet Skarresholm er omtalt i 1300-tallet og formodentlig nedbrudt først i 1400-tallet af dronning Margrethe.

Forhistorisk tid

Der er 79 fredlyste mindesmærker i kommunen og 299 anlæg vides sløjfet. Blandt fundene i området kan fremhæves et lille elsdyrhoved i rav fra Egemark og et guldbelagt hjelmfragment fra Hagendrup. Endvidere er der fundet 7 guldringe forskellige steder i kommunen.

Dianalund Kommune

Dianalund Kommune er dannet af de gamle sognekommuner Tersløse - Skellebjerg, Ruds-Vedby og Niløse. Dianalund er kommunens største by og udgør, sammen med Ruds-Vedby, egnens handels- og servicecentre.

Området er fra gammel tid præget af beliggenheden op til Åmosen, der siden forhistorisk tid har udgjort en større tværgående barriere i Vestsjælland.

Samfærdselsforbindelserne gik langs med moseranden - fra Niløse over Kongsted mod Lindebjerggård og videre. De fulgte meget gamle strøg, der stadig indgår i vejnettet. Åmosen blev først i nyere tid passabel ved Skellingsted. Flere landsbyer lå ved trafikale knudepunkter; med mange indfaldsveje, bl.a. Skellebjerg.

De middelalderlige herregårde prægede sammen med landsbyerne, samt mellemliggende skov- og overdrevsområder (f.eks. Kullebjerg) landskabet før landboreformerne. Udskiftning, udflytning og navnlig opdyrkning og bebyggelse af overdrevene medvirkede til betydelige omformninger af landskabet. Siden fulgte andelstiden med mejerier, jernbaner, stationsbytilvækst og begyndende industriel virksomhed. En kendt institution som Filadelfia blev grundlagt i Dianalund omkr. århundredeskiftet.

Nyere tid

Flere steder overlappes spor fra menneskers tidligere aktiviteter af senere generationers ændringer i bebyggelse og areal- og ressourceudnyttelse. Der tilføjes nye kulturspor; Åmosen er et sådant eks. Den blev afvandet i 1930'erne, hvorefter en større udnyttelse af de tørlagte arealer indledtes, både ved øget skov- og landbrugsdrift samt ved en mere industriel udnyttelse af tørveforekomsterne. Spor fra tørvegravningen omkr. Anden Verdenskrig kan endnu ses, især i Verup Mose.

I stationsbyerne kan der peges på kulturelementer fra 1800'tallets slutning og fremefter.

Dianalund er eks. på en stationsby anlagt i tilknytning til Høng-Tølløse banen (o.1901) og vokset op omkring kolonien Filadelfia, hvis ældre og nyere institutionsbyggeri i dag stærkt præger bybilledet. Desuden findes mange villager og huse i Bedre Byggeskik-stil. Langs Stationsgade ligger velbevarede bygninger, som f.eks. station, stor forretning (hjørneejendom) med trælasthandel, kro, andelsmejeri samt flere bygninger, der tidligere rummede forskellige servicefunktioner.

Skellebjerg stationsby er et fint typeeksempel på en enkelt gade med stationsbyhuse og flere servicefunktionsbygninger ved stationen. Her ligger desuden et savværk (nedlagt) samt en tidligere cementstensfabrik.

Ruds-Vedby var oprindeligt en agrar kirkelandsby med herregården Vedbygård. Byen er senere blevet udbygget med tilstødende og tværgående gader i forbindelse med hovedgaden. Langs denne ligger bl.a. gode eks. på bygninger opført ved andelstidens begyndelse; byen rummer tillige mange eks. på håndværks- og industribygninger, bl.a. maskinværksted fra ca. 1910.

Syd for byen ligger to teglværker, desuden findes et ved Orebo.

Tåderup Mølle udgør en af egnens mange tidligere landindustrier fra ca. 1880.

I kommunen ligger flere samlede husmandsbebyggelser, der dels kan sættes i forbindelse med Landboreformerne, dels er resultat af udstykninger efter 1900.

Udflyttergård ved Enemærket skov. Området var overdrev til 1700-tallets slutning. Det blev opdyrket og bebygget i forbindelse med udskiftningen.

Kammergave Mark er en statshusmandskoloni (delvis beliggende i Stenlille Kommune) med brug oprettet ved udstyknings af Kammergave i 1923. Arkitektonisk dominerer Bedre Byggeskik-stilen.

Eks.på ældre husmandsbebyggelse kan ses ved Karsholte Huse, Hestehave, Præsteskov, Hesselhuse og Sønderskov. Flere af bebyggelserne er anlagt på tidligere overdrevsarealer og opført først i 1800'tallet. Befolkningen her udgjorde i stor udstrækning arbejdskraften til det større landbrug og herregårdene.

Området op til Åmosen afspejler et bebyggelsesmønster i relation til befolkningens sociale lagdeling i nøje tilknytning til jordbundsforhold, tilpasning til og udnyttelse af naturressourcerne. Yderst i Verup Mose ligger flere jordløse huse og ældre brug på den dårligste jord. På et sandjordsbælte fra Kongsted Holme mod Verup ligger bebyg-

Kik over den afvandede Åmose fra kanten af det højereliggende område ved Niløse Holme. Det opdyrkede moseareal består af jordbundstypen humus.

gelse af ældre husmandsbrug. Parallelt hermed mellem Kongsted og Niløse ligger længere mod syd et bælte af god lerjord med udflyttergårde. I Niløse findes store udflyttede gårde opført i grundmur og andelstidens byggestil.

Kommunen har to sent oprettede hovedgårde. Konradineslyst (o.1794) af Vedbygård og Buskysminde, oprettet (1832) under Konradineslyst af fire nedlagte bøndergårde. Den er således eks. på en hovedgård oprettet meget sent ved nedlæggelse af bøndergårde.

Middelalderen - Landboreformerne

Til kultursporene fra før Landboreformerne hører tre herregårde.

Niløsegård er som den yngste oprettet i begyndelsen af 1700'tallet som stiftelse under Sorø Akademi.

Vedbygård er oprindelig en middelalderlig hovedgård (n.1312), hvorunder senere Konradineslyst oprettedes. Gården er nu en selvejende institution under Diakonissestiftelsen.

Tersløsegård er ligeledes en oprindelig hovedgård fra middelalderen. Den kom 1745 i Ludvig Holbergs eje, der skænkede den til Sorø Akademi. I dag er gården, med mindstuer for Holberg, en selvejende institution under Akademiet.

Til andre middelalderspor hører landsbykirkerne i Niløse, Tersløse, Skellebjerg og Ruds-Vedby.

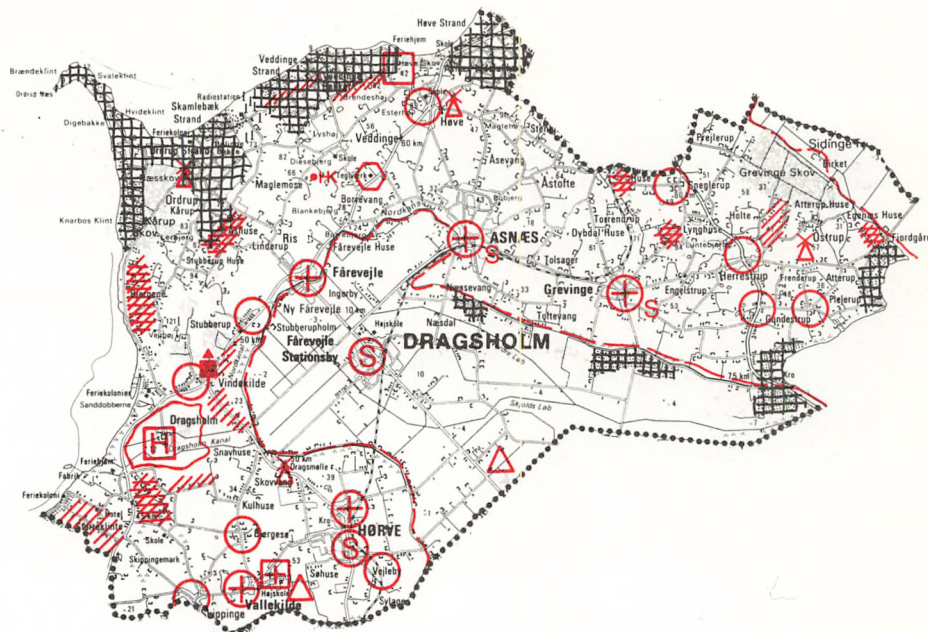
I den stjerneudskiftede landsby Sobjerg er der endnu bibeholdt mange elementer fra før udskiftningstiden. Den oprindelige forteby rummer træk som udflyttede gårde med stensatte toftegærder, der ligger omkring en forholdsvis ubebygget forteplads med gadekær og oprindeligt vejforløb.

Galgebakken syd for Ruds-Vedby har været rettersted.

Forhistorisk tid

Kommunen har 31 fredlyste mindesmærker fra oldtiden, 22 vides sløjfet. Der er fundet 7 guldringe, og i den del af Åmosen, der ligger indenfor kommunen, kendes adskillige bopladsfund fra ældre stenalder.

Dragsholm Kommune

Dragsholm Kommune er dannet af de gamle sognekommuner Asnæs, Fårevejle, Grevinge og Vallekilde-Hørve.

Asnæs, Fårevejle St.by og Hørve fungerer som handels- og servicecentre.

Landskabet er i 1800-tallet blevet afgørende ændret ved de store inddæmninger, særlig Lammefjorden (1873-75). I det landskab, der omkranser den tidligere fjord, er de bedre jorder i den østlige del stadig landbrugsområder; den dårlige jord på Vejrhøjbuens yderside, der har været præget af husmandsbebyggelse på overdrevsjorder, er nu for det meste tæt bebygget med sommerhuse. Det middelalderlige storgods Dragsholm, på det smalle "drag" har præget bebyggelsesmønstret omkring godset, bl.a. i form af husmandsbebyggelser.

Nyere tid

Det mest iøjnefaldende træk fra den nyeste tid er de tæt bebyggede sommerhusområder, der især har bredt sig i 1960'erne. Den første udstykning, ved Ordrup strand, er fra 1927. I 1930'erne og 40'erne udstykkedes Ordrup Næs, Veddings strand og Høve strand. De fleste af de mange feriekolonier ved Høve strand og Ordrup strand er fra 1920'erne og 30'erne.

Den øvrige del af det "gamle" land præges især af den struktur, der skabtes med landboreformerne og andelstiden, mens det nye land på Lammefjorden præges af helt regelmæssige udstykninger - de ældste fra 1880'erne ud for Hørve

og Gislinge og SV for Asnæs. På den ganske lave holm, Ægholm, kan man endnu se det "rå" landskab før opdyrkningen. (Se også s. 43)

Hørve St.by, S for kirkebyen, er som Fårevejle St.by eksempel på en by opstået på bar mark, omkring en station på Odsherredbanen (o.1899) og en større købmandsgård ved denne. Asnæs og Grevinge er kirkelandsbyer, der er omdannet til stationsbyer. Asnæs har flere tidlige industrier (enkelte fra før banen). Også i landsbyerne Høve og Herrestrup findes bebyggelse med stationsbypræg. I disse byer findes flere af andelstidens funktionsbygninger (andelsmejeri, brugsforening m.m.), mens de fleste af de øvrige, ret små, landsbyer udelukkende består af gårde og huse. I Sneglerup, Plejerup, Gundestrup og Bjergesø findes eksempler på gårde fra forskellige byggeperioder (bindingsværk, grundmur ca. 1860 og ca. 1900-1930). Sneglerup og Stubberup er, med de udflyttede gårde og de mange bevarede hegn i det omgivende land, samt husmandsbrug fra udskiftningen, klare eksempler på blokudskiftede byer.

Vindmøllerne ved Ordrup og Frenderup er eksempler på de mange nye møller efter næringsfriheden 1862, mens Høve mølle og Dragsmølle er ældre, men med møllebygninger fra 1800-tallet. Brødfabrikken i Høve (opr. ved møllen), det nedlagte Asnæs teglværk (opr. i Asnæs by) og maskinværkstedet i Vejleby er eksempler på ældre landindustri.

I det udflyttede landskab ligger mange

spredte husmandsbrug, men også flere samlede områder. I Bjergene udstykkede Dragsholm i 1790'erne en udmark til 35 herregårdshuse (m.jord) - nu fritidshuse. Ældre husmandsbrug, fra udskiftningen, er Sneglerup Huse, Atterup Huse, Åshuse og Starreklinte Huse. Udstykninger fra 1800-tallet er Lyng Huse, Egenæs Huse, en række huse ved Pindals mose og i Veddinge bakker. Ved opløsningen af Dragsholm gods, efter lensafløsningen i 1921, opstod flere kolonier af de karakteristiske statshuse: Starreklinte, Bjergesø Hestehave, samt ved Vindekilde.

Vallekilde højskole (o.1865) med valgmenighedskirken, lærervillaerne i "høj-

Gård ved Stubberup. Den ensomt beliggende, udflyttede gård, midt i sin jord, der afgrænses af diger og hegn, blev fra ca. 1800 et nyt træk i landskabet.

skolestil" og gymnastikhuset fra 1884 har fra starten været et vigtigt grundtvigiansk centrum. Også friskolerne i Hørve (nedlagt) og Høve er udtryk for det grundtvigske miljø. Både Vallekilde og den indremissionske højskole i Fårevejle Stationsby (o.1907) har rekrutteret mange af tilflytterne til Lammefjorden.

Middelalderen - Landboreformerne

Ved siden af landsbykirkerne er Roskildebispens storborg Dragsholm (n.1320) det vigtigste levn fra middelalderen. Hovedbygningens ældste dele er fra 1200-tallet. Efter reformationen forblev størstedelen af Odsherred krongods til ca. 1850, mens Dragsholm i 1660'erne blev solgt som privat gods, der især omfattede Fårevejle, Vallekilde og Hørve sogne, administreret fra Rødegård i Vindekilde.

Endnu sidst i 1700-tallet har der været

Gundestrup, grundmuret gård fra 1869, kornsalgsperioden. Med nyklassicistiske træk som "tandsnits"gesims lige under taget, og trekantanten over døren.

stor valfart til Korskinden (der nu fungerer som brønd).

Flere af landsbyerne har endnu bevaret meget af bystrukturen fra før udskiftningen, f.eks. Plejerup, Bjergesø og Skippinge.

I de fredede områder i Veddinge bakker findes bevarede græsningsoverdrev, og yderst på Ordrup Næs samt ved Skamlebæk radio rester af overdrevsheder - de landskabstyper, der prægede de dårlige jorder her før 1800-tallets husmandsbebyggelse.

Forhistorisk tid

125 anlæg er fredlyst og 351 sløjffet. Blandt de første kan nævnes Dilhøj, et dyssekammer ved Herrestrup, de højtliggende gravhøje: Vejrhøj og Esterhøj, foruden de 5 Dutterhøje ved Aastofte. Blandt kommunens mange vigtige fund kan nævnes 4 guldringe, 7 af sølv og en guldhalskrave, sidstnævnte fra yngre stenalders slutning. Spændende helle-ristningssten kendes fra Herrestrup og Engelstrup foruden et par der nu er indmuret i Asnæs og Grevinge kirker. Fra den seneste tids udgravninger kan fremhæves den vigtige bronzealderbo-plads med husgrundrids fra Skamlebæk. Fra Dragsholm et par sjældne grave, hvoraf den ene er dobbelt, fra tidligste yngre stenalder, og endelig er der ved Asnæs fundet flere gravpladser fra ældre jernalder.

Fuglebjerg Kommune

Fuglebjerg Kommune er dannet af sognekommunerne: Tystrup-Haldagerlille, Gunderslev, Førslev, Kvislemark-Fyrendal, Hårslev-Ting Jellinge, Krummerup, Fuglebjerg samt del af Holsteinborg. Fuglebjerg er egnens største handels- og serviceby.

Kommunen har siden forhistorisk tid udgjort et landbrugsområde, hvor store arealer henlå skovklædte, som det i dag ses ved Tystrup Sø. Små rækkebyer opstod i rydninger omgivet af oprindelig skov, der til slutningen af 1700'tallet henlå som et bredt, fliget bælte ud til det åbne land. Senere fulgte rydning, opdyrkning og nykolonisering med husmandsbebyggelse i takt med den øgede befolkningstilvækst.

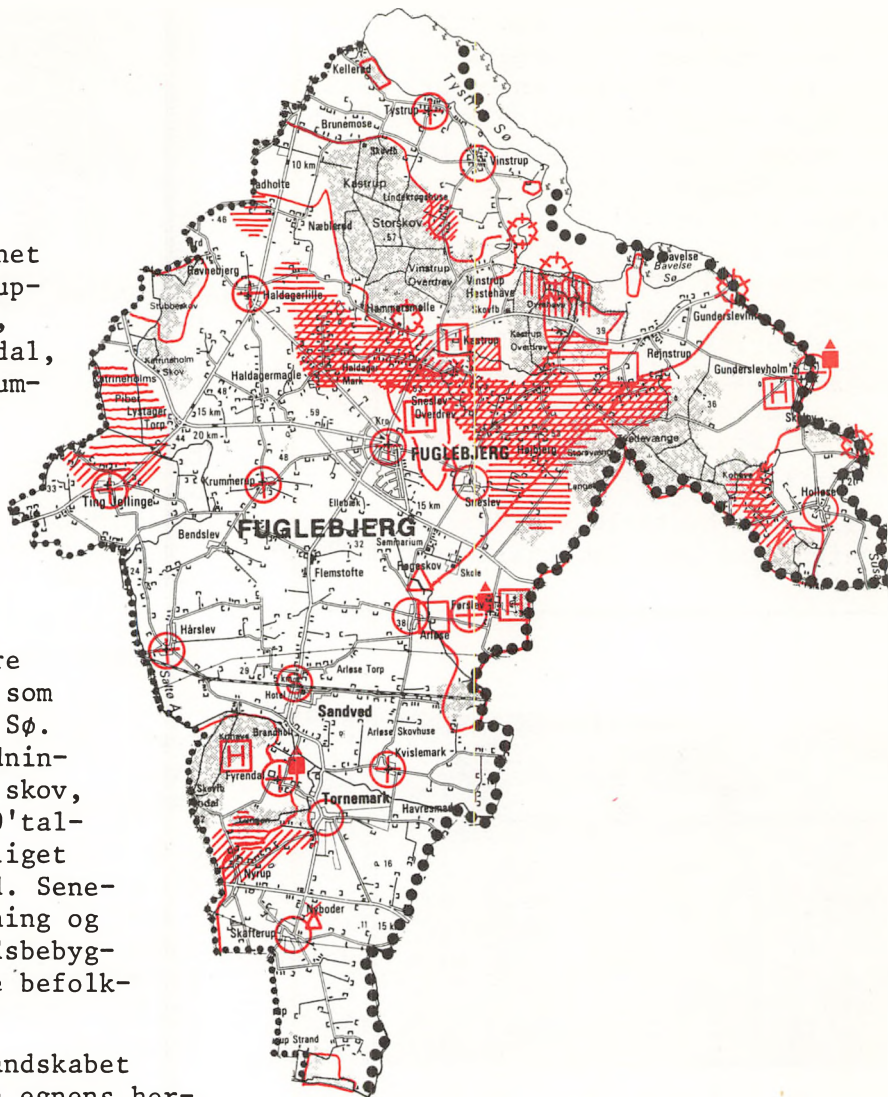
Siden middelalderen har landskabet været under påvirkning fra egnens herregårde, hvoraf flere anlagdes i 1300'tallet. Med baggrund i jordudvidelse og hovedgårdsoprettelse - navnlig i 15-1600'årene - blev mange landsbyer nedlagt og forsvandt helt eller delvist. Undersøgt i nyere tid er landsbyen Borup Ris fra 1000-1200, hvor bøndernes højryggede agre lå ned til Tystrup Sø.

I perioder har Antvorskov Kloster haft godsbesiddelser i området; dele blev siden under kronen udlagt som ryttergodsdistrikt, og flere landsbyer fik rytterskoler i 1720'erne. Haldagerlille skole har fungeret som skole til ca. 1960.

Nyere tid

Der optræder mange kulturspor fra nyere tid i det åbne landområde, hvis nuværende udseende skal henføres til landboreformerne, hvor adskillige landsbyer blev stjerneudskiftet.

Landsbyerne har gennemgående bevaret et agrart præg, hvori bl.a. indgår udflyttede gårde. De fleste er ny- og ombygget, mange ca. år 1900, hvor andelsti-

den økonomisk var slået igennem. Gårde og huse er opført i grundmur. På egnen optræder mange kampestenssatte udlænger fra tiden 1880-1900 - eks. kan ses i Haldagerlille, Haldagermagle, Fuglebjerg og Sneslev.

Hertil kommer andelstidens forskelligartede funktionsbygninger - forsamlingshuse, missionshuse, andelsmejerier, brugsforeninger og skolebygninger. Mange af disse funktioner er nu ophørt og bygningerne bruges til andre formål. Alligevel indgår bygningerne stadig som betydelige kulturelementer i landsbybilledet - f.eks. i Arløse, Kvislemark, Fuglebjerg. Enkelte bygninger, som skolen i Arløse (nedlagt) er opført i Bedre Byggeskik-stilen (1913).

Stationsbybebyggelse fra ca. 1900-30'erne præger flere landsbyer, eksempelvis Tornemark og Fuglebjerg, uden dog, at byerne har haft station. Fuglebjerg har boligkvarterer og mange servicebygninger, fleretagesejendomme og rækker af karakteristiske stationsbyhuse langs

I kirkelandsbyen Tystrup ligger udflyttede gårde på skrånende terræn mod søen. De er eksempler på gammel sjællandsk byggeskik med overkalket bindingsværk.

byens indfaldsveje. Sandved er eks. på en stationsby anlagt ved Slagelse-Næstved banen (o.1892). Her ligger en tidligere købmandsgård og flere ældre industrivirksomheder.

Den tidlige landindustri er repræsenteret ved møllen i Skafterup, Sneselev Mølle og Holløse Vandmølle, medens Strids Mølle, Hammersmølle og Tase Mølle nu er nedlagte. Vandmøllerne er alle etableret før landboreformerne.

På herregården Fyrendal oprettedes 1833 en institution for forældreløse og fattige børn. Det "Fuirendalske Institut" flyttedes i 1883 til det nyopførte Holsteinsminde. I dag anvendes bygningerne til kostskole.

Udenfor landsbyerne optræder spredtliggende udflyttergårde, husmandsbrug og huse. I området op til de store skove ligger samlede husmandsbebyggelser fra begyndelsen af 1800'tallet. Karakteristiske eks. udgør Rejnstrup og Sneselev Overdrev, Haldagermark, Lindekroghuse, Kirkeskov samt Lunghuse.

Der findes eks. på statshusmandsbrug ved Nyrup og Ting-Jellinge Enghave ved randen af de tørlagte Katrineholms Pi-ber.

Middelalderen - Landboreformerne

Kulturspor fra før landboreformerne findes f.eks. i form af ældre udflyttede gårde, gadehuse og andre bygninger i landsbyer, som bl.a. Tystrup, Sneselev, Skafterup, Holløse og Kvislemark; her er den ældre bygningskultur rigt repræsenteret. Den fredede smedje ved Kastrup er opført i egnens ældre byggestil, som også er repræsenteret på Fri-

landsmuseet i Lyngby ved Væverhuset fra Tystrup.

De oprindelige middelalder-herregårde Fyrendal (n.1387), Førslev (n.1374) og Gunderslevholm (n.1345) er anlagt ved nedlæggelse af kirkelandsbyer, hvor kun kirke, kirkegård og enkelte huse i dag vidner om landsbytiden. Egnens kirker er iøvrigt de bedst bevarede middelalderspor.

Højbjerg Overdrev havde enkeltgårdsbebyggelse før landboreformerne. Men langt ældre er det stenbestrøede overdrev med spredtstående tjørnebevoksning ved Borup Ris med den genfundne landsby ved Hulebæk og Tystrup Sø.

Gunderslevholm kirke og stuehuset fra den tidligere præstegård udgør det resterende af landsbyen Gunderslev, der blev nedlagt ca. 1650.

Forhistorisk tid

Området har 33 fredlyste mindesmærker og 24 vides sløjfet i tidens løb. Blandt oldtidsminderne kan fremhæves Kellerøddyssen ved Tystrup, der med sine 125 m er Sjællands længste, og langdyssen i Gunderslevholm Dyrehave, som Grundtvig efter et besøg i 1808 medtog i sit digt om Gunderslevholm Skov. Desuden er der ved Holløse fundet 2 bronzehalsringe fra yngre bronzealder.

Gørlev Kommune

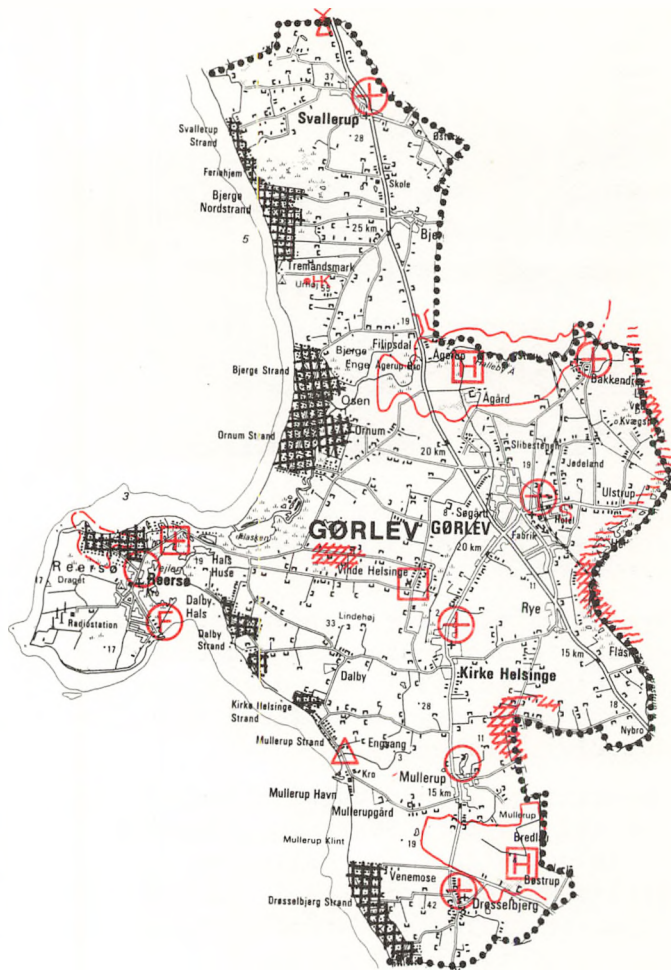
Gørlev Kommune er dannet af de gamle sognekommuner Gørlev-Bakkendrup, Helsinge-Drøsselbjerg og Svallerup. Gørlev er den største by, den er dels industriby, dels handels- og servicecenter.

Kommunen er et landbrugsområde med temmelig god jord, og for det meste jævnt sletteland. Langs kysten er der flere steder dannet marint forland, som dels har tvunget Halleby å's udløb mod S, dels har forbundet Reersø med fastlandet i løbet af 1600-tallet. Langs Hallebyåens tilløb, Helsinge å og Bøstrup å findes større mose- og engstrøg, der har haft betydning for det ældre landbrug. Der er ingen gammel skov i kommunen, nåletræsplantningerne ved kysten (på Osen) er fra 1900-tallet, ved Ågård fra slutningen af 1800-tallet. Landskabet er stærkt præget af, at der ved udskiftningen, og i 1800-tallet, er sket stor udflytning fra landsbyerne, med Reersø som en markant undtagelse. De senere års intensive landbrugsdrift har medført, at der kun findes meget få synlige skel/hegn fra udskiftningen. Ved Ågerup bro har der fra gammel tid været overgangssted over Halleby å for Kalundborgvejen fra Slagelse og Korsør.

Nyere tid

Ved Svallerup strand og Bjerge Nordstrand begyndte sommerhusbyggeriet i 1930'erne. De øvrige, ret store, sommerhusområder er (i 1950'erne og 60'erne) opstået på det tidligere ubebyggede græsningsoverdrev på kysthederne. "Hyrdehuset" ved Hyrdehusvej på Osen var oprindeligt det eneste hus her.

Allerede før anlægget af Slagelse-Værsløvbanen (1898-1971) var Gørlev begyndt at få lidt "stationsbybebyggelse" ved landevejen; med banen rykkede bebyggelsen mod øst og med sukkerfabrikken (fra 1912) mod syd - byggefasen, der stadig er tydeligt at se, mens den oprindelige landsbybebyggelse i dag er

næsten forsvundet, bortset fra kirken. Sukkerfabrikken, der med direktørbolig og funktionærboliger præger byens sydlige del, fik betydning for landbruget i hele Vestsjælland. Også Kr. Helsinge har fået et vist stationsbypræg, med mange villaer fra 1920'erne, muligvis en følge af Gørlevs nærhed.

Der findes ikke mange eksempler på andeltidens funktionsbygninger, men i Svallerup, Mullerup, Kr. Helsinge og Vinde Helsinge ses dog flere bygninger, også gårde, der illustrerer denne periode. I egnen omkring Gørlev fandtes ca. 1840 en betydelig vækkelsesbevægelse, senere med grundtvigsk præg. Vinde Helsinges friskole, o.1867 som en af Sjællands første, og frimenighedskirken i Gørlev (opført 1898) er udtryk for denne bevægelse.

Kornmagasinet ved Mullerup havn (nu kro) er det ene af to, der blev bygget af købmænd i Slagelse og Kalundborg under kornhandelsperioden ca. 1830-50, da det gjaldt om at komme først til det engelske marked. Havnen ejedes senere af Slagelse by, der udskibede meget korn her, og i 1900-tallet af Gørlev

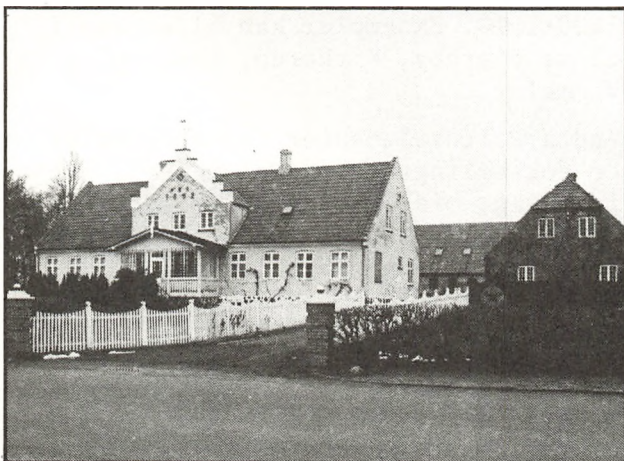
Bjerge forskole, bygget i kalksandsten, 1904. En af de mange nye (nu nedlagte) skoler fra denne tid med store klassevinduer og lærerbolig.

sukkerfabrik, hvis net af roebaner havde et spor hertil.

Den meget velbevarede vindmølle nord for Svallerup hører til den tidlige landindustri i perioden efter næringsfriheden (1862).

Beboerne på Reersø har altid drevet fiskeri ved siden af landbruget, men her som andre steder blev fiskeriet et særskilt erhverv, især i 1900-tallet, og drives nu fra fiskerihavnen, der blev anlagt 1914. Mellem havnen og byen opstod en villabebyggelse langs vejen.

Ved udskiftningen, og ved senere udstykninger fra gårdene i 1800-tallet, kom de fleste husmandsbrug i kommunen til at ligge spredt mellem de udflyttede gårde, og der findes derfor kun enkelte steder mere samlede bebyggelser, som Enghave Huse og husene langs randen af Jødelands mose og Rye mose, for størstedelen udstykket fra enkelte går-

Svallerup Møllegård, med grundmuret stuehus fra 1862, kornsalgstiden, da der var råd til at erstatte bindingsværket med grundmur. Ud-længerne er nyere.

de i 1800-tallet. Også de mange stats-husmandsbrug i kommunen (flest fra før 1920) ligger spredt mellem andre huse og gårde.

Middelalderen - landboreformerne

Reersø by med de mange og store bindingsværksgårde, der ligger tæt sammen langs bygaden, er stadig et af landets bedste eksempler på, hvordan landsbyer har set ud før udskiftningen; byens jord er aldrig blevet helt udskiftet og der er ingen udflytning sket. Også den lange uregelmæssige bygade med flere fortepladser hører til det oprindelige bybillede. Indtil byen i 1904 fik egen kirke måtte man helt til Kirke Helsing kirke.

Også Svallerup har i nogen grad bevaret ældre træk i bystrukturen, f.eks. en del gadehuse langs bygaden og udflyttede gårde bag husene. Ved kirken en middelalderlig kirkelade til tiendekornet. Også kirkerne i Bakkendrup, Gørlev, Kirke Helsing og Drøsselbjerg er fra middelalderen.

Store dele af de lave engstrækninger langs kysten bruges stadig, som i det ældre landbrug, til græsning, f.eks. den fredede "fællesfold" på den sydligste del af Osen, og landtangen til Reersø.

Kommunen hører ikke til de gamle godsområder, de to herregårde Ågård og Bøstrup er begge oprettet i forbindelse med 1660'ernes store krongodssalg og er begge udvidet i 1700-tallet.

Ved helligkilden ved Skånshøj blev der fra middelalderen til ca. 1850 holdt kildemarked St. Hans aften.

Forhistorisk tid

Der er 38 fredlyste lokaliteter i området, hvoraf den ene er det område i Maglemosen ved Mullerup, hvor den vigtige navngivende boplads fra ældre stenalder er fundet. Ved Dalby: Rævehøj med et meget smukt jættestuekammer. Af fund kan nævnes 3 guldringe og i Gørlev kirke ses 2 runesten med indskrifter fra vikingetid. 109 mindesmærker er blevet sløffet i gammel tid.

Hashøj Kommune

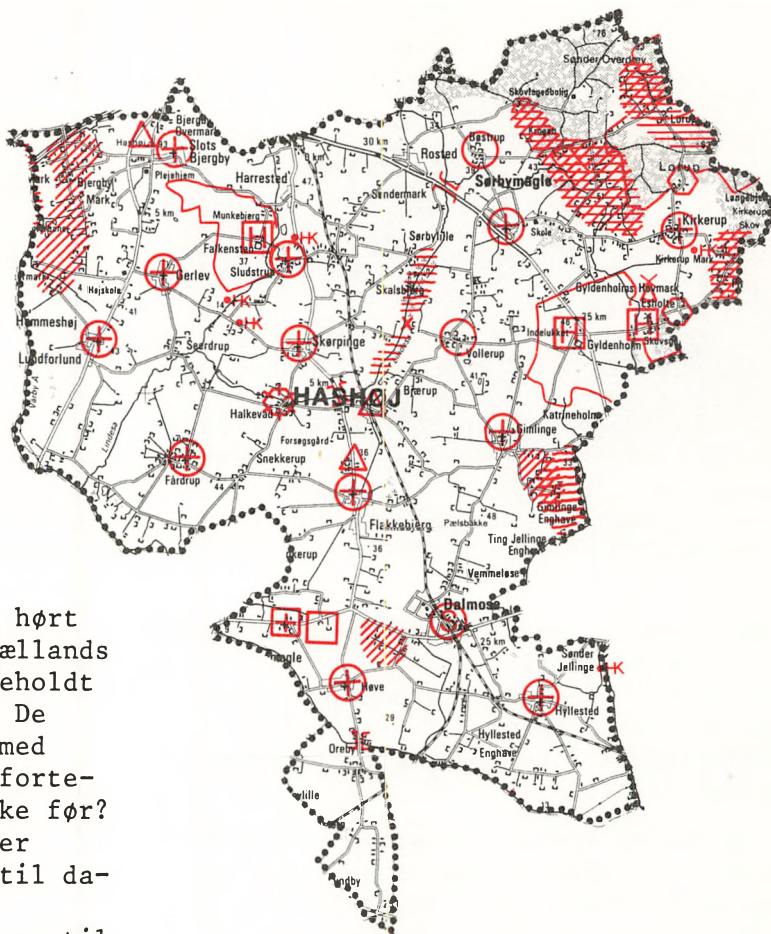
Hashøj Kommune er dannet af de gamle sognekommuner Sørbymagle, Kirkerup, Gimlinge, Høve, Flakkebjerg, Skørpinge, Fårdrup, Gerlev, Sludstrup, Slots Bjergby, Lundforlund og Hyllested.

Egnen har siden forhistorisk tid hørt til det mest frugtbare af Vestsjællands agerland, og bebyggelsen har bibeholdt en iøjnefaldende agrar struktur. De spredtliggende landsbyer, mange med kirke, udgør store, oprindelige fortebyer fra tidlig middelalder, måske før? De er placeret på bakketoppe eller -skråninger, centralt i forhold til datidens opdyrkede jorde.

Den nordøstlige del, der grænser op til store skove, henlå til slutningen af 1700'tallet som et fliget bælte af overdrevsskov. Rydning og opdyrkning gav siden plads til husmandsbebyggelse i takt med stigende befolkningstilvækst. Her ligger desuden små, oprindelige rækkebyer anlagt i skovrydninger, sandsynligvis yngre end fortebyerne. Blandt de jordbesiddere, som gennem historisk tid har ejet gods i området, kan f.eks. nævnes Hvideslægten, Sorø Kloster (senere Akademiet) samt Antvorskov Kloster. Efter reformationen kom klostrets besiddelser under kronen, og i 1717 indgik størstedelen af det nuværende kommuneområde i det udlagte ryttergodsdistrikt, til bortsalget i 1774. I flere landsbyer findes rytterskoler fra denne periode.

Nyere tid

Nyere tid har afsat mange kulturspor i det åbne landskab og i de relativt uudflyttede landsbyer. Anlæggelse af jernbanen Slagelse-Næstved og Dalmose-Skælskør (1892) medførte oprettelse af stationer; ved Dalmose voksede en ny stationsbybebyggelse op ved den gamle kro. Små beboelseshuse, enkelte toetagers ejendomme samt flere servicefunktionsbygninger vidner om byens tilblivelse

omkring århundredeskiftet.

Gerlev Idrætshøjskole er oprettet 1938 som sidestykke til Ollerup på Fyn.

De øvrige landsbyer har bevaret et agrar prægt uden næneværdig stationsbygning. Gårde og huse er oftest ny- eller ombyggede, og mange fremtræder i andelstidens karakteristiske grundmurede byggestil, ofte med påvirkning af lokal bygningskultur. F.eks. findes mange udlænger til gårde opført i tilhuggede kampesten fra perioden 1880-1910. Eksempler kan bl.a. ses i Slots Bjergby, Kirkerup, Bøstrup og Vemmelev.

Andre kulturelementer fra andelstiden er forsamlingshus, andelsmejeri, brugsforening, missionshus og skolebygning. Trods funktionernes ophør indgår bygningerne stadig i bybilledet, f.eks. i Sørbymagle, Slots Bjergby, Hyllested, Kirkerup og Skørpinge. Flere er opført i Bedre Byggeskik-stil.

Grundtvigianismen manifesterer sig bl. a. med en frimenighedskirke (1880), forsamlingshus og friskole på Høve Mark. Mindelunden ved Møllevad Bro fra perioden 1880-1920 udgør et andet grundtvigiansk kulturtræk.

Vindmølle og smedje ved Skovsgård samt Halkevad vandmølle er eksempler på gamle landindustrier. Vandmøllen går tilbage til 1600'tallet.

Møllevad Bro, Lindsbro og Dambro hører til nyere tid, men de ligger, hvor ældre vejstrøg fører over åer og sumpede eng-/mosestrækninger - bl.a. mellem Antvorskov Kloster og Herlufsholm.

Det åbne land afspejler landboreformerens fysiske omformning. Meget af jorden blev stjerneudskiftet i 1790'erne - Fårdrup udgør et fint eksempel herpå. Udover spredtliggende gårde og hus-

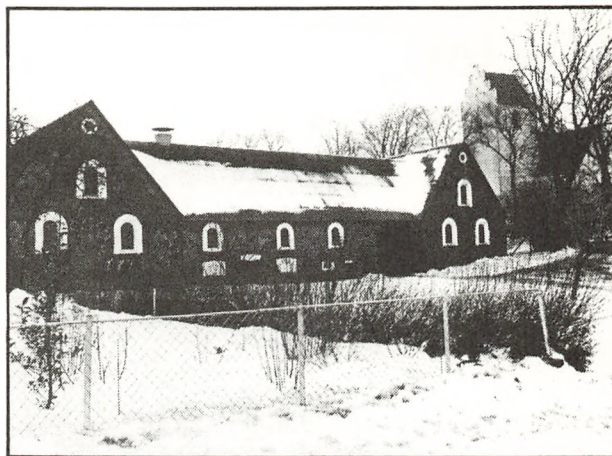
Nedlagt andelsmejeri i Flakkebjerg. Eksempel på grundmuret servicefunktionsbygning fra andelstidens begyndelse, meget lig tidens andre funktionsbygninger.

mandsbrug findes flere samlede husmandsbebyggelser, medens de nyere statshusmandsudstyknings er i fåtal. Sørbymagle Overdrev, Kirkerup Overdrev, Krogen, Kirkerupmark og Gimlinge Enghave er eksempler med ældre husmandsbrug på opdyrket overdrevsjord. Bjergbymark og Gerlev Mark udgør ligeledes ældre brug på tidligere overdrev. Mellem Høve og Dalmoose ses eksempler på statshusmandsudstyknings fra 1920'erne.

Middelalderen - Landboreformerne

Områdets tre herregårde går tilbage til middelalderen. Gyldenholm har tilhørt Hvideslægten, Sorø Akademi og 1573-1774 kronen. Sammen med Skovsgård og Falkenstein (tidl. Pebringe, n.1372) indgik gårdene 1717 i Antvorskovs Ryttergods, der opløstes ved bortsalg 1774. Falkensteins hovedbygning opførtes af sten fra Antvorskov Kloster.

I landsbyerne med udflyttede gårde optræder bystruktur fra før udskiftnin-

Gård i Slots Bjergby med kampestensudlænger fra ca. 1890. Dette materiale erstattede bindingsværket, og blev især udbredt i Vestsjælland i perioden 1880-1910.

gen; her ses desuden eksempler på vestsjællandske gårdanlæg og huse i oprindeligt, overkalket bindingsværk. Kirkerne hører til de markante middelalderspor. De tidligere hospitaler i Lundforlund og Kirkerup er eksempler på 1700'tallets sociale forsorg. Kirkerup hospital er opført for midler fra kildeblokken ved den nærliggende helligkilde, hvor årligt kildemarked afholdtes.

I Sludstrup, Gerlev og Flakkebjerg sogne ligger andre helligkilder. Den højtliggende Galgebakke ved Slots Bjergby var rettersted til langt ind i 1800-tallet.

Forhistorisk tid

Kun 17 oldtidsminder er fredlyste, men der vides at være sløjftet 76. Fra kommunen kendes endvidere flere offerfund fra bronzealderen, bl.a. fra Fårdrup, 3 guldringe fra bronzealderen og et sølvfund fra vikingetiden. De kendteste mindesmærker er ved Slots Bjergby, Has høj og Galgebakken. Sidstnævnte blev udgravet i 1946-47, og det viste sig, at den var anlagt i bronzealderen, men at det meste af den først er tilføjet i yngre jernalder. Senere har den været anvendt som galgebakke.

Haslev Kommune

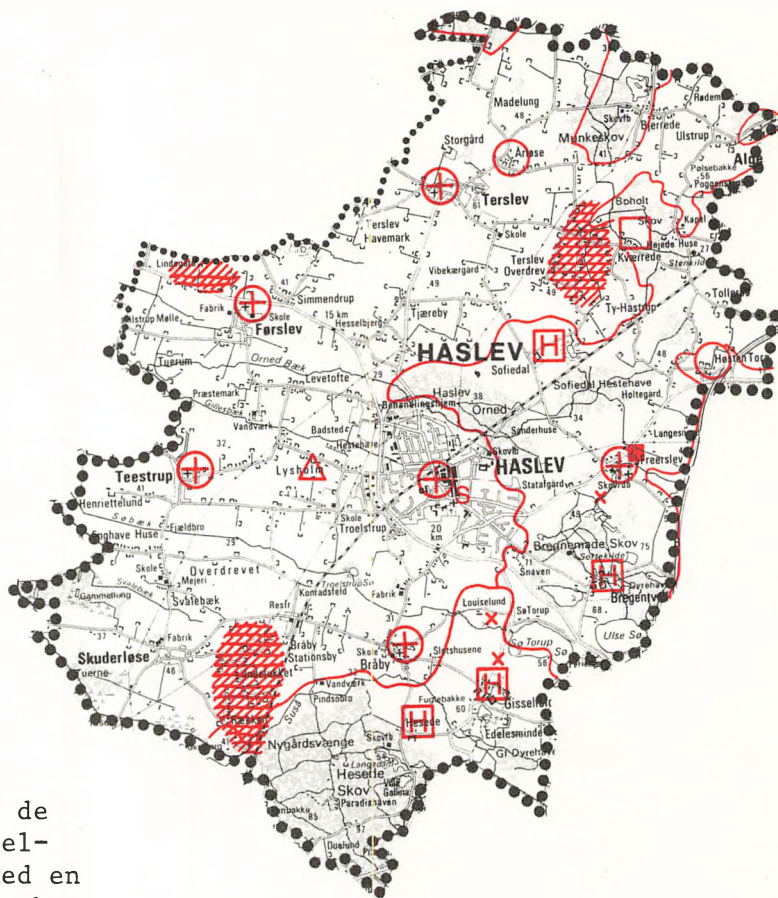
Haslev Kommune er dannet af de gamle sognekommuner Øde-Førslev, Terslev, Haslev-Freerslev, Bråby og Teestrup. Haslev er kommunens største by, der fungerer som handels- og servicecenter og tildels som industriby.

Kommunen er et landbrugsområde med jord af ret god kvalitet, og overvejende jævnt sletland, mod SV med et hjørne af den store Holmegårds mose. I den østlige del, der præges stærkt af de to storgodser, Bregentved og Gisselfeld, er landskabet ret kuperet med en del søer og megen gammel skov. Al skov i kommunen tilhører de to godser. Ligesom navnene på de oprindelige landsbyer Gisselfeld og Bregentved, er bynavnene i den nordøstlige del: Bjerrede, Kværrede, Hejede og Tollerød, skovrydningsnavne. Kværrede ligger stadig tæt omgivet af skov. I kommunens vestlige del præges landskabet af mange udflyttede gårde og husmandsbrug. De senere års intensive drift har medført, at de fleste hegn og gærder fra udskiftningen er fjernet.

Nyere tid

Haslev er en af Danmarks største stationsbyer, opstået ved Roskilde-Køge-Næstved-banen (anlagt 1870). Byen var i 1870 en stor kirkelandsby og fik med jernbaneplassen (med station, stor købmandsgård og hotel) et nyt centrum, der af Jernbanegade blev forbundet med det gamle. Byen voksede især stærkt i årene 1885-1916, bl.a. i kraft af det gode landbrugsopland. De mange skoler, som Indre Mission valgte at placere her, bidrog yderligere til væksten - mange af de oprindelige bygninger til skolerne findes endnu, også den første, højskolen, fra 1891. Byens byggefaser er ikke længere helt tydelige, i Nygade findes dog eksempler på tidlige stationsbyhuse.

Udover Haslev har også Terslev fået et

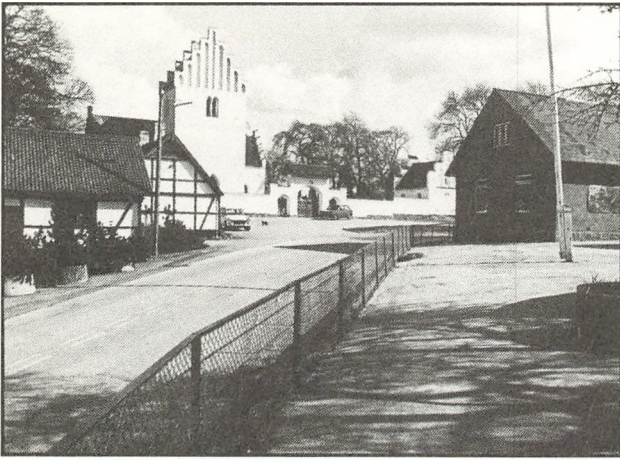
vist stationsbypræg med mange småvillager (en del med værksted) fra ca. 1900-1930.

Øde-Førslev er eksempel på en by med mange tydelige bebyggelses"lag": Ved kirken præstegård (med bevaret stendige om præstegårdsjorden) og skolen; i bykernen en del udflyttede gårde og gadehuse fra forskellige byggeperioder; bygninger fra andelstiden: Mejeri (nu fabrik), forsamlingshus og alderdomshjem, samt en del stationsbyhuse. Eksempler på andelstidens funktionsbygninger kan også ses i Teestrup, Skuderløse og Terslev.

Der findes en del velbevarede huse og gårde i bindingsværk, f.eks. i Årløse og Høsten Torp, samt en enkelt gård i Kværrede. Mange gårde har ca. 1900 fået nyt stuehus i røde sten, med stor muret kvist. Sidst i 1800-tallet er der bygget en del udlænger i kampesten, oftest hvidtede.

I nogle byer har udflytningen været meget omfattende - i Freerslev er næsten kun den højtliggende kirke, og en ældre skolebygning tilbage.

Statshusmandsbrugene i kommunen findes ikke som større samlede kolonier - størstedelen af de store arealer, som

Bråby. Foran kirken ringerboligen, der som de øvrige bindingsværksbygninger i byen har rødmalet træværk i samme farve som på Gisselfelds godshuse.

Bregentved afstod ved lensafløsningen, ligger øst for kommune-(og amts-)grænsen. Også de fleste af de ældre husmandsbrug ligger spredt mellem de udflyttede gårde. Enkelte samlede områder findes, f.eks. Terslev Overdrev, Freerslev Overdrev, Indelukket og Rækken. Vest for Øde Førslev ligger en lille række husmandsbrug, med opr. 3 td.ld., udstykket fra Eskilstrup gods (Ringsted K.) i 1870'erne. Flere af de oprindelige bindingsværksbygninger findes endnu her. Lysholm, Øverste og Nederste Række er en bebyggelse opstået i 1799, da Gisselfeld udstykkede 23 små gårde af et tidligere indelukke, og solgte dem som arvefæste; dele af den oprindelige struktur, f.eks. hegn og ældre bygninger, ses stadig her.

Middelalderen - landboreformerne

Både Gisselfeld (n.1300-tallet) og Bregentved (n.1382) er oprindelige landsbyherregårde. I 1500-tallet udvidedes Gisselfeld til et egentligt storgods, som Bregentved blev det i 1600-tallet. I begge tilfælde skete udvidelsen ved at først godsernes "egne" landsbyer, siden flere andre blev nedlagt. I 1600-tallet blev Gisselfeld yderligere udvidet, men en del jord blev igen solgt fra først i 1700-tallet under de dårlige landbrugskonjunkturer.

Bregentved var krongods (ryttergods) en kort tid, 1718-31, men 1746 forærede Fr. V godset til sin nære ven, A.G. Moltke, der købte flere andre godser til, og i 1750 fik oprettet grevskabet. Karakteristisk for både Gisselfeld og Bregentved, som for flere andre af egnens godser, er den nære tilknytning de har haft til København og hoffet; ejer-

ne har, som A.G. Moltke, ofte været ledende politikere. Også i dag hører flere andre herregårde og avlsgårde under de to godser, der begge har meget af deres jord udenfor kommunen, især i Storstrøms amt.

Godserne præger det omgivende land, ikke blot i form af de store marker, men også i bebyggelsen: Herregårdshuse til landarbejdere og skovfolk, f.eks. i Heseede skov og Slotshusene ved Gisselfeld samt Bregentveds huse langs vejen til Freerslev kirke. I Bråby er den røde farve på bindingsværkets træ et særtræk, der går igen fra nogle af Gisselfelds nyere funktionærhuse.

Øde Førslev, firlænget købmandsgård i overhvidtet bindingsværk med muret gavl. Med næringsfriheden (1862) kunne købmandshandeler oprettes på landet.

Ved Louiselund ligger Gisselfelds voldsted, i 1547 fik gården sin nuværende plads, nær voldstedet til herregården Valgestrup, der da blev lagt under Gisselfeld. Voldstedet Davrebanke er muligvis Bregentveds oprindelige voldsted.

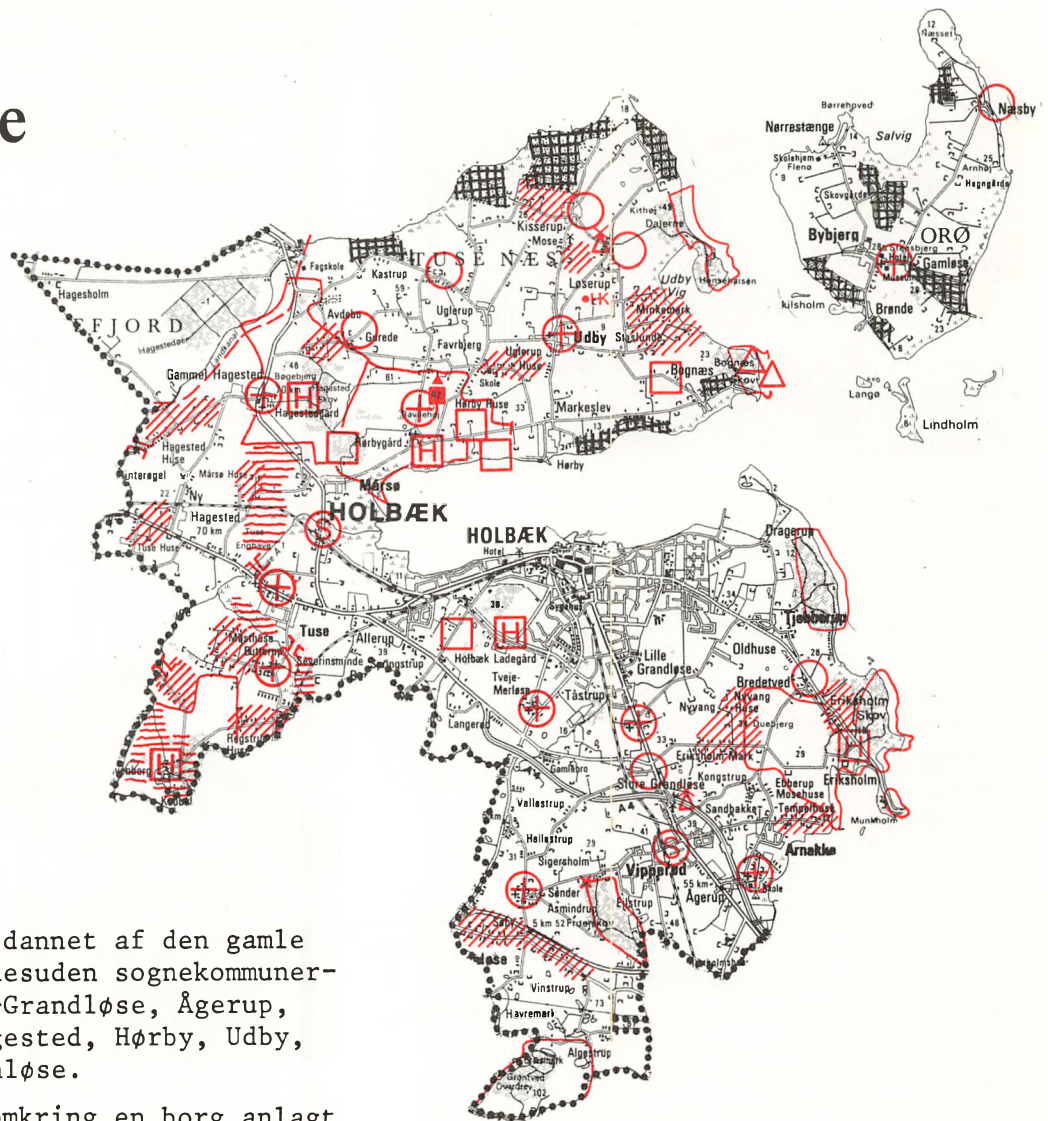
Især landsbyer som Øde-Førslev, Teestrup og de små byer Årløse og Høsten Torp rummer træk fra før udskiftningen.

Alle landsbykirkerne er fra middelalderen, Haslev kirke præges nu af en stor udvidelse i 1914-16.

Forhistorisk tid

18 fredlyste oldtidsminder, mens 34 er blevet sløjftet før fredning. Der er gjort 2 store sølvfund i kommunen, dels i Terslev fra vikingetiden og dels i Høsten Torp fra omkr. år 400 efter Kr.

Holbæk Kommune

Holbæk Kommune er dannet af den gamle købstadskommune; desuden sognekommunerne Sdr. Asminderup-Grandløse, Ågerup, Butterup-Tuse, Hagested, Hørby, Udby, Orø og del af Jernløse.

Købstaden opstod omkring en borg anlagt i 1200'tallet ved fjorden. Dens betydning knytter sig først og fremmest til oplandshandelen, hvor købstaden udgjorde et transitled mellem baglandets kornarealer og eksportvejen, Isefjorden. Betydelige handelsprivilegier udstedtes i 1400'årene. Efter Svenskekrigene (1660'erne) indtraf en nedgangsperiode. En vigtig storhedstid oplevede Holbæk efter 1830'erne gennem kornsalgsperioden og frem til landbrugsomlægningen i 1880'erne.

Samfærdselsmæssigt knyttedes området i ældre tid sammen af et tæt vejnet. Mange endnu eksisterende broer, f.eks. Tuse og Butterup Bro, Nybro og Præstebro indgik i dette vejnet. I 1700'tallet anlagdes de nye chausseer, datidens bedste landeveje. Fra 1874 etableredes jernbaneforbindelse fra Holbæk til henholdsvis Kalundborg og København. I 1899 kom banen til Odsherred, og 1901 til Høng.

Nyere tid

På Holbæk egnen er Bedre Byggeskik-sti-

len et gennemgående kulturtræk, som optræder i forbindelse med nyere tids gårde, husmandsbrug, beboelseshuse samt servicefunktionsbygninger. Navnlig landsbyerne med stationsbygagtig udbygning er præget af byggestilen. Den er ligeledes at finde i mange af andelstidens bygninger fra efter 1915 - bl.a. andelsmejerier, brugsforeninger, forsamlingshuse, skoler og præstegårde. Eksempler kan ses i Udby, Hagested, Tuse, Store Grandløse, men også andre landsbyer.

Vipperød har en mindre stationsbybebyggelse, men byen ekspanderede først for alvor i 60'ernes hektiske byggeperiode. En station som Mårsø fik derimod ingen omliggende bebyggelse.

I de fleste landsbyer optræder grundmuret byggeri fra andelstidens første periode - ombyggede udflyttergårde, gadehuse og andelsbygninger til forskelligt formål. Bygningerne er som regel præget af lokale håndværkeres byggeskik og

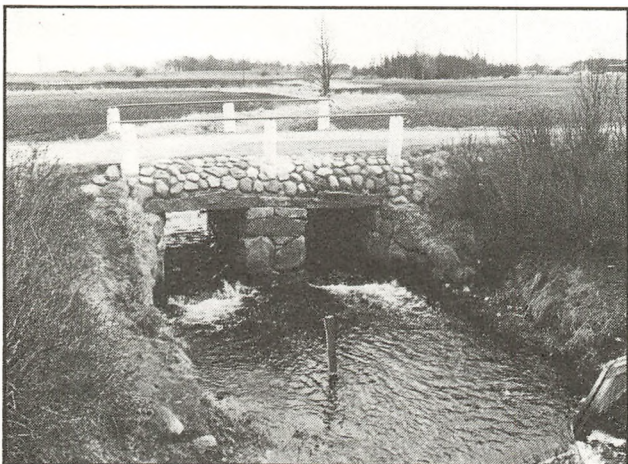

Herregårdsallé mellem Løvenborg og Nybro med statshusmandsudstyknings fra 1920'erne. Begge dele indgår som karakteristiske træk i mange herregårdslandskaber.

-stil. Det kan bl.a. ses i Hagedsted (smedjen fra 1908), Sønder Asmindrup, Udby (forsamlingshuset fra 1897) og i Mårsø. Et gennemgående kulturtræk er egnens mange kampestenssatte udlænger eller fritliggende udhuse (i reglen svinehuse) fra 1880-1900. De er, sammen med de mange stensatte markhegn, ret karakteristiske for Tuse Næs.

Kisserup Mølle med tilhørende landbageri (o.1856) er eksempel på tidlig landindustri.

Udover mange udflyttergårde og husmandsbrug, som ligger spredt i kommunen, findes samlede bebyggelser med husmandsbrug - ældre fra udskiftningstiden, og statshusmandsbrug oprettet efter 1900. Karakteristiske statshusmandskolonier med brug opført i Bedre Byggeskik-stil udgør Søby, oprettet 1923 ved nedlæggelse af en i 1500'tallet anlagt hovedgård på landsbyen Vinstrups jorder. Endvidere kolonier ved

Butterup Bro - en af Holbæk-egnens mange gamle broer, som ligger hvor ældre vejforbindelser oprindeligt førte over vadesteder ved egnens mange åløb.

Løvenborg og på Eriksholm Mark. Husmandsbrug fra udskiftningstiden optræder ved Tuse Huse, Staslunde, Møst Huse, Mårsø Enghave og Tempelhuse.

Hørby er eksempel på en efter udflytning nedlagt landsby. Nedlagt så sent som i 1800'tallet. Enkelte huse og præstegården blev tilbage, men denne brændte siden og er genopført (ca.1850) nede ved fjorden.

Hørby fattighus oprettedes som stiftelse 1857.

Ved Bognæs ligger et tidligere landarbejderhus, flyttet fra Hørbygård omkring 1865. Det anvendtes senere som fattighus, og sidst som "kommunehus" frem til 1982.

Middelalderen - Landboreformerne

Mange kulturspor fra før landboreformerne knytter sig til landsbyerne, der indeholder træk som udflyttede gårde, gadekær, fortepladser med gadehuse samt bevarede, ældre byplaner. Forholdene er især iøjnefaldende på Tuse Næs, men ses også i landsbyer som Ågerup, Butterup, Bredetved og Tuse (sidstnævnte med bl. a. tidligere kro og ringerbolig).

Egnens landsbykirker udgør de bedst bevarede middelalderspor. Kirken i Tveje Merløse er desuden af nationalhistorisk betydning. Den formodes at være opført af Hvideslægten, som en efterligning af en tidligere domkirke i Roskilde. Ved kirken findes resterne af et gammelt hospital (nyrestaureret). Ved Butterup er der indbygget en 4-fags ringerbolig i kirkegårdsmuren.

Områdets herregårde har alle rødder i middelalderen. Løvenborg (o.1187), Eriksholm (o. i 1400'tallet) og Hagedstedgård er alle oprettet ved landsbynedlæggelser. Hørbygård (o.1314) indtog gradvist landsbyen Hørbys jorder; de sidste ved udskiftningen i 1800'tallet, hvorefter landsbyen forsvandt på nær kirken og få huse. Holbæk Slots Ladegård går tilbage til 1199.

Forhistorisk tid

Fra kommunen kendes 77 fredlyste oldtidsminder, 211 er forsvundet. Der er endvidere flere køkkenmøddinger fra Èrtebøllekulturen. Fra Holbæk Slots Ladegård et offerfund fra yngre bronzealder med både kvindesmykker og mandssaager. Der er endvidere fundet 7 gulding i kommunen.

Hvidebæk Kommune

Hvidebæk Kommune er dannet af sognekommunerne Vørslev, Rørby, Ubby, Jorløse samt Store og Lille Fuglede. Ubby er kommunens største handels- og servicecenter.

Fra gammel tid har kommunen udgjort et landbrugsområde med spredtliggende landsbyer, især lokaliseret til højtliggende områder. Bebyggelsen har nær tilknytning til landsbyerne, udskiftningen og udflytningen. Tre herregårdes politiske og økonomiske dominans over længere tid har præget mindre afgrænsede områder. Gamle vejstrøg gennemløber kommunen mellem Tissø og Kalundborg.

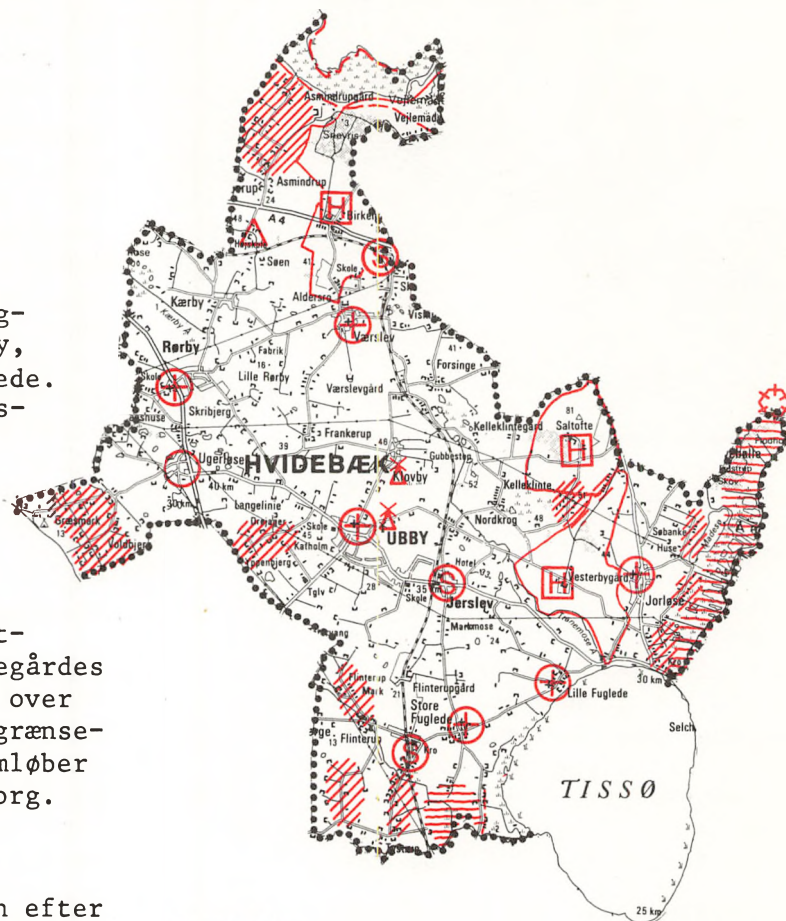
Nyere tid

De fleste kulturspor er fra tiden efter landboreformerne, der medførte gennemgribende forandring i landskab og bebyggelse. Til de nyere kulturspor hører stationsbyerne og de byer, der blev præget af stationsbyarkitekturen.

Ved anlæggelsen af jernbanen Slagelse-Vørslev i 1898 fik flere landsbyer stationsbygtagtig udbygning, f.eks. Jerslev. Ved banelinien ligger klassiske bygninger som station, to-etagers hjørneejendom (forretning), kro og to-etagers købmandsforretning opført i egnens specielle røde kalksandsten (ca. 1905).

St. Fuglede udgør et andet eksempel. Stationsbyen er lagt vest for kirkelandsbyen og senere ekspanderet langs landsbyvejen. Bebyggelsen rummer station, købmandsforretning, kro, bageri, andelsmejeri (funktionerne nedlagt), samt stationsbyhuse fra århundredeskiftet med islæt af lokal bygningskultur.

Ubby er kirkelandsbyen, hvor stationsbytilvæksten helt har fortrængt det oprindelige agrare landsbypræg. Den har flere tværgående og tilstødende gader i forbindelse med det gamle hovedstrøg. Mange bygninger har tilknytning til andelstiden og dens virksomhed, f.eks. forskolen ved kirken (o.1880), missionshuset (o.1894) og forsamlingshuset

(o.1918).

Andelstidens grundmurede gårde og servicefunktionsbygninger har tillige sat sit præg i kirkelandsbyer som f.eks. Rørby og Vørslev. I Jorløse ses bygninger for landhåndværker, smedje, købmandsforretning, forsamlingshus og skole.

Ubberup Højskole knytter sig kulturhistorisk set til valgmenighedscentret (se Kalundborg Kommune). Den tidligere kampestenssatte fattiggård (1882-97) blev ombygget til folkehøjskole (o. 1900). Den rummer bl.a. bygninger tegnet af arkitekterne Th. Bindsbøll og Ivar Bendtsen.

Der findes adskillige større husmandsbebyggelser med dels ældre brug, dels statshusmandsbrug oprettet efter 1899 og 1919 loven. Eksempler på statshusmandsbrug kan ses nord for Tystrup, ved Yppenbjerg og Drejlager, Græsmark og Voldbjerg.

Grundmurede landarbejderboliger fra slutningen af 1800'tallet ved Birkendegård er eksempel på, hvorledes mange af datidens landarbejderfamilier boede i tilknytning til herregårdsmiljøet.

Nord for Birkendegård ligger ud mod Saltbæk Vig et større husmandsområde

med ældre brug. Mange er endnu i bindingsværk, og står som de opførtes ca. 1800.

Adskillige husmandsbrug er oprettet i forbindelse med bøndernes hoveriafløsning og således af hensyn til herregårdene og det større landbrugs forsyning af arbejdskraft, hvorfor økonomisk og politisk magtudøvelse har medvirket til prægning af bebyggelsesmønstrer. Et eksempel kan ses ved Tvede og Kelleklinte Mose med ældre, små husmandsbrug i området mellem Vesterbygård og Saltoftegård.

Eldre brug fra udskiftningstiden i husmandsbebyggelse nord for Asmindrup. Kalkning dækker som oprindeligt både tømmer og tavl, uden tjeret bindingsværk.

I områder, som støder op til marginale landbrugsarealer, afspejler bebyggelsen flere steder klare relationer til social lagdeling i nøje tilknytning til jordbundsforhold, tilpasning og udnyttelse af naturressourcerne. Området op til Lille Åmose udgør et sådant eksempel. Yderst ved mosen og Jorløse Sand ligger små huse, der oprindeligt havde en smal mosestrimmel (flere er nu sommerhuse). På kanten af den stejle skråning mod Madesø ligger ældre husmandsbrug - Søbanke Huse - på sandblandet lerjord. Inde på bedre jord ligger udflyttergårdene og kirkelandsbyen Jorløse med mange gadehuse, som tidligere havde små jordlodder i mosen. Længst borte fra mosen ligger herregården Vesterbygård.

Den spåntækte Skovbjerg Mølle (o.1880) er eksempel på andelstidens landindustri.

Ved Halleby Bro er overgangssted i forbindelse med gamle vejforløb langs søbredden. Her ligger desuden Røde Kro.

Landsbyen Frankerup - oprindelig en forte-landsby. De resterende udflyttede gårde ligger omkring fortepladsen, der kun er sparsomt bebygget siden udskiftningen.

Middelalderen - landboreformerne

Vest for Lille Åmose danner to herregårde et sammenhængende landskabsstrøg. Vesterbygård er oprindelig en middelalderlig herregård (n.1354), der i flere perioder hørte under kronen, og 1750-1843 under Lerchenborg. Saltoftegård - ligeledes fra middelalderen - har hørt under Vesterbygård.

Birkendegård udgjorde i middelalderen et len. Fra 1674 oprettedes hovedgården ved gradvis nedlæggelse af landsbyen. I perioden 1743-1852 hørte gården under Lerchenborg.

I de fleste landsbyer går dele af byplanen tilbage til tiden før udskiftningen med udflyttede gårde, forte, gadekær og ældre vejforløb som f.eks. i Ugerløse. De ældste spor udgør imidlertid landsbykirkerne i Rørby, Jorløse, St. Fuglede, Ll. Fuglede og i Ubby, hvor den ejendommelige kirke menes opført af Hvideslægten.

Forhistorisk tid

50 mindesmærker fra oldtiden er fredlyst, der vides at have været 155 flere. Fra området ved Tissø flere fund fra vikingetiden bl.a. en guldhalsring på 1,8 kg. 2 usædvanlige krumsværd af bronze er fundet ved Rørby fra ældre bronzealder. Blandt mindesmærkerne kan nævnes jættestuen Hyldehøj ved Rørby, som indeholdt 100 begravelser, og Kors-høj i Ubby, der er en dobbeltjættestue. I Lille Åmose er gjort flere fund fra stenalderen, især den ældre del.

Høng Kommune

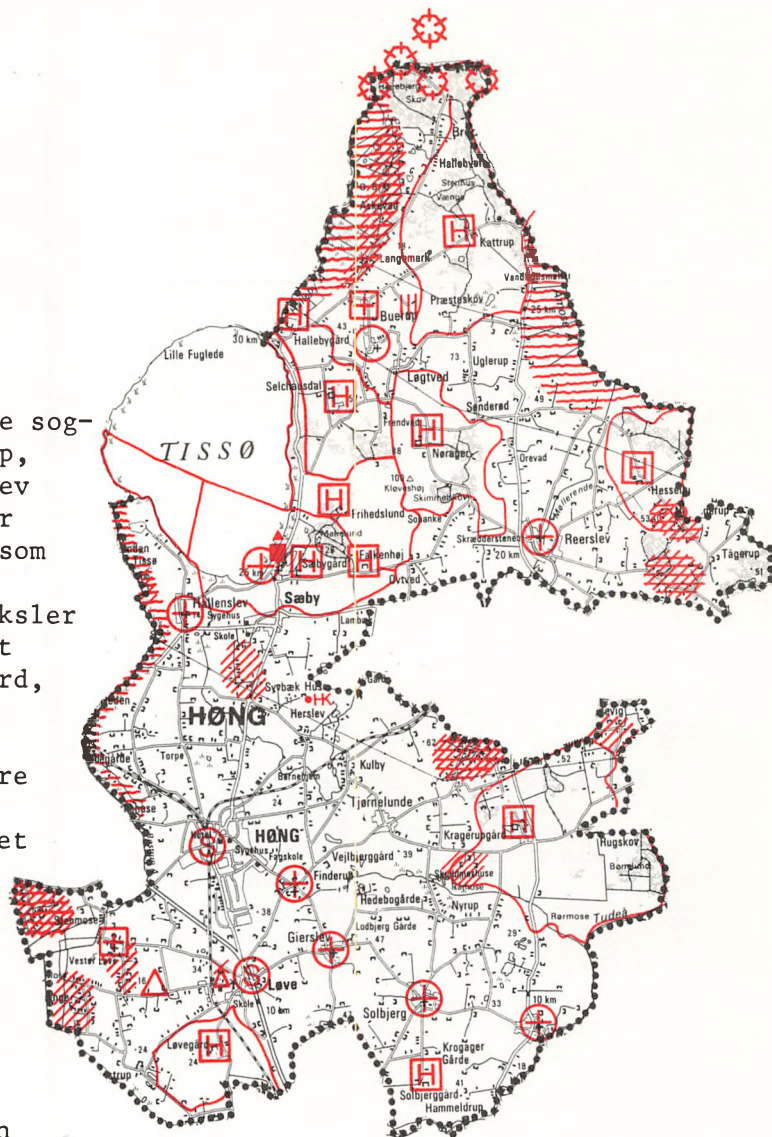
Høng Kommune er dannet af de gamle sognekommuner Sæby-Hallenslev, Buerup, Reerslev, Ørslev-Solbjerg, Gierslev og Finderup (med Høng by). Høng er kommunens største by og fungerer som handels- og servicecenter.

Landskab og bebyggelsesmønster veksler stærkt: Mod nord et stærkt kuperet landskab med en del ret dårlig jord, megen gammel (gods)skov og store marker omkring gamle storgodser, der her er knyttet til egnens store herlighedsværdier.

Den sydlige del, med Høng by, er et mere jævnt sletteland med ret god jord, med en del landsbyer, og især præget af mange udflyttede gårde og spredtliggende husmandsbrug. Helt mod øst findes et herregårdslandskab omkring Kragerup. Jorden er i denne del ret intensivt dyrket, og der er kun få synlige skel og hegn bevaret fra udskiftningstiden.

Nyere tid

Slagelse-Vårslev-banen (1898-1971) og Høng-Tølløse-banen (o.1901) fik hver sin station i landsbyen Høng, der nu har rent præg af stationsby; byvæksten er startet allerede før banen - med det nu fredede tinghus fra 1838 blev byen administrativt centrum for Løve herred, 1866 kom højskolen til (nu efterskole) og fra ca. 1890 flere andre institutioner og industri. Tinghuset ligger ved den sidste rest af en stor trekantet forte. Vest for Løve har man i 1930'erne rekonstrueret herredets ældre tingsted (1752-1838), stedet har siden udviklet sig til en lille grundtvigsk præget mindelund. Løve blev station på Slagelse-Vårslev-banen og fik en række stationsbyhuse ved banen, mens de udflyttede gårde i selve landsbyen blev erstattet af villabebyggelse. Landevejstrafikken var grundlag for den store grundmurede krogård fra 1857 (nu tømrerværksted). Vindmøllen fra 1880

hørte til krogården. At Sæby nu mest har karakter af stationsby/villaby skyldes især sygehuset fra 1893.

Mange funktionsbygninger fra andelstiden er samlet i kirkelandsbyerne Reerslev og Solbjerg samt i Løve. Eksempler på de store fattiggårde fra ca. 1870 er bevaret ved Hallenslev (senere alderdomshjem) og i Reerslev.

Den store udflytning fra landsbyerne ved udskiftningen har på den ene side medført et tæt bebygget landskab af mindre udflyttergårde og husmandsbrug, som f.eks. vest for Løve, og har på den anden side præget landsbyerne, f.eks. Finderup, hvor næsten kun kirke og præstegård er tilbage af landsbyen. Der er mange statshusmandsbrug i kommunen, de fleste er udstykket før 1920, efter loven af 1899, og ligger spredt mellem de udflyttede gårde, en lille række af disse brug ses lige nord for Bredlænge. Også de fleste ældre husmandsbrug fra udskiftningen og 1800-

Stendige omkring haveskoven ved Nørager. Med skovforordningen af 1805 blev der sat klare grænser om skovene, der ikke længere måtte bruges til græsning.

tallet, ligger spredt. Skjoldmøns Huse, der i 1800-tallet blev udstykket fra Skjoldmøsgård, er et karakteristisk eksempel på dette. Enkelte samlede ældre husmandsområder findes dog også, oftest i nærheden af godserne: Bøstrup Toelstang og Bredlænge (nær Bøstrup i Gørlev K.), Tindinge Banke, Sæbyhøj, Risbjerg Overdrev og Ny Tågerup samt Hallebyore og her især de meget små brug på den lave "terrasse" langs Lille Åmose. De mange husmænd og de store godser medvirkede til, at husmandsbevægelsen stod ret stærkt på egnen, bl.a. med tilknytning til Høng højskole.

Samtidig med landboreformerne oprettedes der flere nye herregårde (uden hoveri): Frihedslund og Falkenhøj, oprettet som avlsgårde under Sæbygård, og Hallebygård samt Solbjerggård (der i middelalderen har været en mindre herregård).

Middelalderen - landboreformerne

Byer som Reerslev, Hallenslev og Solbjerg har bevaret ældre træk som vejforløb, udflyttede gårde (i Reerslev med eksempler på mange byggeperioder) og f.eks. i Solbjerg den nu bebyggede, men tydelige forte. På Ørnebjerg er bevaret et lille stenstrøet og kratbevokset overdrev (fredet).

De store herregårdsmarker er især i den nordlige del og omkring Kragerup et dominerende træk i landskabet. Gamle storgodser er Sæbygård (n.1376), Kattrup (n.1393), Selshausdal (opr. Gundetved, n.1339), Nørager (o.ca.1630) og Kragerup (n.1327). Hertil kommer Løvegård (n.1231). De er alle udvidet stærkt i 1600- og 1700-tallet ved nedlæggelse af flere landsbyer, deriblandt

Kapel-Sæby, hvoraf kirken nu er det eneste spor. Hesselbjerg er oprettet i 1700-tallet. Især ved Kattrup og Nørager ses meget lange, velbevarede stengærder omkring både godsmarker og -skove. I udkanten af godsområderne ses også en del egentlige arbejderboliger (f.eks. Kattrups røde huse) og ved selve avlsgårdene, f.eks. ved Kattrup og Selchausdal, folkebygninger fra slutningen af 1800-tallet.

"Kongens Møller" er betegnelsen for de 5 vandmøller, der tidligt udnyttede det lidt stærkere fald ved denne del af åløbene: Rangle mølle, Strids mølle og Tyske/Kongens mølle, der kendes fra 1600-tallet, samt Gryde mølle og Øresø

Strids mølle og møllesøen. Møllens bageri fra 1912 er en af de industrivirksomheder, der opstod ved de fem "Kongens Møller". Vandræslærerne er alle nedlagt.

mølle, der kendes fra middelalderen. Alle møllerne er nedlagte i årene ca. 1900-1960, men der er endnu spor af dem alle, og ved Strids mølle, der som den sidste blev nedlagt ca. 1960, eksisterer endnu bageriet, o.ca.1912. Kun Strids mølle ligger i Høng kommune, de øvrige i Tornved, Bjergsted og Hvidebæk.

Forhistorisk tid

59 oldtidsminder er fredlyste og lige så mange, nemlig 61, er blevet sløjfet. Der er fundet 7 guldringe inden for kommunens grænser. Ved Tissø er fundet en del stenaldersager og ved Høng brudstykke af en lur fra bronzealderen. Blandt mindesmærkerne kan nævnes langdyssen sydøst for Reerslev, der med sine 100 m er blandt Sjællands længste. På Bøgebjerg ved Reerslev står 5 bautasten, der kaldes "Skrædderens falske Vidner".

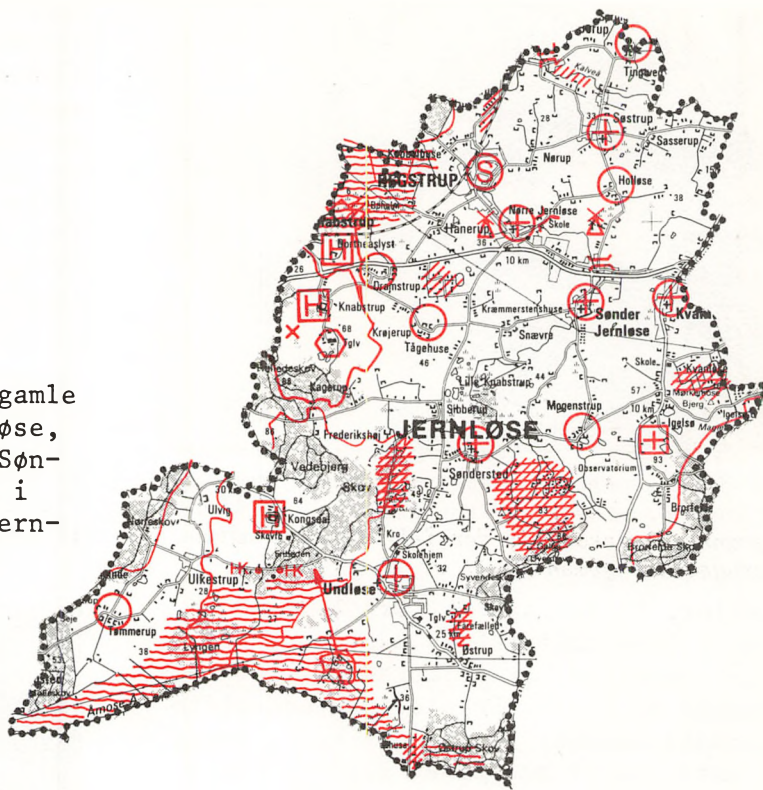
Jernløse Kommune

Jernløse Kommune er dannet af de gamle sognekommuner Nr. Jernløse, Kvanløse, Sdr. Jernløse-Søstrup og Undløse-Søndersted. Der er ingen større byer i kommunen, størst er Regstrup/Nr. Jernløse og Undløse, der fungerer som mindre handels- og servicecentre.

Kommunen er fra gammel tid et udpræget landbrugsområde, for størstedelen med god jord, men med store variationer i naturforholdene. Den nordøstlige del er et ret jævnt, skovløst sletteland, der mod V afgrænses af de meget store enge omkring og V for Løvenborg. Mod S afgrænses kommunen af den brede, her næsten ubebyggede Åmose. N for Åmosen stiger det delvis skovklædte bakkeland ret stejlt mod Ø og V, midt i kommunen adskilt af en stor, stedvis sumpet sænkning (Søndersted Lyng, Møllemosen ved Undløse). Det ældre landbrug har i moserne, lyngen og engene haft rigelig græsning og brændsel, ligesom der i bakkerne har været store græsningsarealer (f.eks. Galge Overdrev, Igelsø Græsmark).

Kommunen er gammelt godsområde, og store dele af Åmosen samt alle skovene i kommunen tilhører herregårdene her, Knabstrup og Kongsdal, eller de nærmeste i nabokommunerne (Løvenborg, Torbenfeld, Sofieholm).

Landskabet er præget af begrænset udflytning fra landsbyerne og af forholdsvist store gårde. Mod V desuden af store godsmarker og i dele af de gamle overdrevsområder af en tættere bebyggelse af husmandsbrug og mindre udflyttergårde (f.eks. Undløse Overdrev, Fårrefælle, Jukkerup Vænge, Kvanløse Havremark). I dele af de gamle overdrev er man tidligt begyndt at udnytte den grusede jord industrielt (f.eks. Colasfabrikken (vejmaterialer) i Undløse Overdrev og Igelsø mørtelværk). Færdslen mod S kan stadig kun passere Åmosen ved Undløse bro/Vadhuse, hvor en smal tange skyder sig ud i mosen.

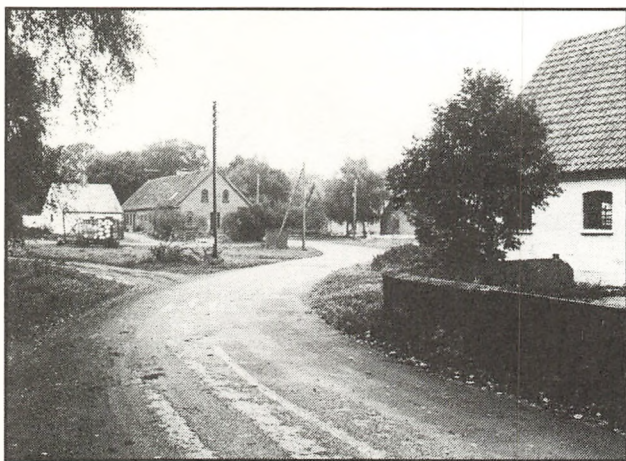
Mod N er de fredede broer over Regstrup å og Kalveå ved Tingtved-Borup, Nr. Jernløse og Vømmevad eksempler på mindre granitbroer, opført i forbindelse med 1800-tallets vejreformer.

Nyere tid

Jernbanen Roskilde-Kalundborg fik station i Regstrup, 1874. Byen er i dag et godt eksempel på den lille stationsby, hvor faserne i bebyggelsens vækst fra stationen og mod den oprindelige landsby ved åen endnu kan følges klart. Også i den store landsby Undløse er bebyggelsen blevet stationsbyagtig.

Eksempler på ældre landindustri er de to vindmøller, ved Holløse og den nu fredede i Nr. Jernløse - begge oprettet efter næringsfriheden i 1862. Også Knabstrup teglværk (o.1856) og lervarefabrik (o.1907) er et eksempel på de tidlige landindustrier, og udgør et af amtets få eksempler på et større anlæg med tilhørende arbejderboliger.

Nogle af andelstidens funktionsbygninger er, som det ofte skete, placeret mellem to byer, eller ved sogneskillet, som f.eks. Vømmevad forsamlingshus og St. Stefans valgmenighedskirke fra 1884. Iøvrigt er andelstidens nye funktioner især knyttet til kirkebyerne Søstrup, Nr. Jernløse (Regstrup), Kvanløse og Undløse (m. folkehøjskole fra 1873, nu skolehjem). I de fleste øvrige

Krøjerup, en landsby med træk fra før udskiftningen, som uudflyttede gårde og åben gadeplads. Gårdenes bygninger viser flere byggeperioder, senest 1950'erne.

landsbyer præges bybilledet især af de ret store gårde med gode eksempler på byggemåder fra perioden ca. 1860-1960, f.eks. i Holløse, Krøjerup, Søndersted, Kvanløse og Sdr. Jernløse.

Der er ikke mange statshusmandsbrug i kommunen - flest i Undløse sogn, mest som spredtliggende brug oprettet 1904-20. I de gamle, store overdrev er der større samlede husmandsområder, med enkelte udflyttergårde, udstykket dels ved udskiftningen, dels i 1800-tallet, f.eks. Undløse Overdrev, Fårefællend, Kvanløse Havremark, Jukkerup Vænge, samt Bankehuse og Søstrup Elle, hvor landskabet ikke længere har overdrevspræg. I nærheden af herregårdene ses arbejderboliger, ofte til flere familier, f.eks. St. Thomashuse lige N for Knabstrup. Efter hoveriafløsningen må også en stor del af husmandsbefolkningen have arbejdet på godserne.

Række af arbejderboliger ved Knabstrup teglværk, en karakteristisk bebyggelse ved ældre industrier. Teglværket blev oprettet af Knabstrup gods i 1856.

I forbindelse med udskiftningen af Knabstrup gods oprettedes avlsgården Dorotealyst ca. 1800.

Middelalderen - landboreformerne

Flere af landsbyerne har bevaret meget af deres oprindelige struktur (uudflyttede gårde, gærder, vejforløb m.v.). Det gælder især Krøjerup, men også Tingtved, Holløse, Dramstrup, Mogenstrup og Tømmerup (de 3 sidste med eksempler på gårde i ældre sjællandsk bindingsværk).

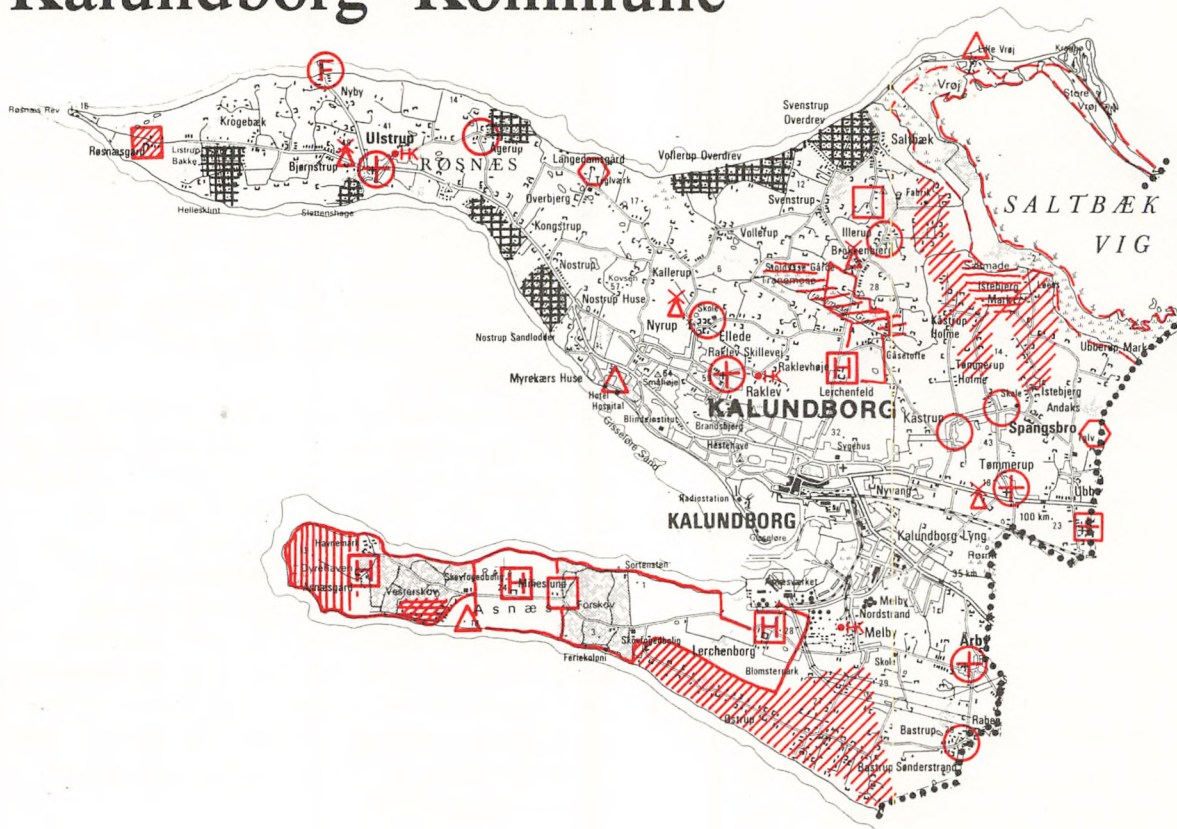
De mest markante spor fra middelalderen er landsbykirkerne. De middelalderlige herregårde Knabstrup (n.1289) og Kongsdal (o. ca. 1180) er begge udvidet stærkt i 1600-tallets første del ved nedlæggelse af en del bøndergårde. Kongsdal ligger på sin oprindelige plads, mens Knabstrup i 1600-tallet blev flyttet mod NØ fra sit oprindelige (nu fredede) voldsted. Områdets store herlighedsværdier (skove og moser) har haft betydning for placeringen af de gamle herregårde.

Til Helligkors Kilde var der endnu i 1800-tallet betydelig valfart, og der blev holdt kildemarked mellem den og St. Laurentii kilde lidt ø for den. Under forfatningskampene i 1840'erne holdt den livlige bondebevægelse i Holbæk amt flere meget store møder ved kilden.

Forhistorisk tid

18 fredlyste mindesmærker fra oldtiden. I tidens løb er 46 sløjfet. Der er fundet 1 guldring i kommunen foruden brudstykke af en lur fra bronzealderen. I Lille Knabstrup mose og Åmosen er der fundet talrige stenalderboplads med bl.a. fiskeruser og udhulede stammebåde. Inden for Undløse sogn er en del af Åmosen fredet i forbindelse med stenalderfund.

Kalundborg Kommune

Kalundborg Kommune er dannet af den gamle købstad og sognekommunerne Røsnæs, Raklev, Tømmerup og Årby, hver med tilhørende kirkelandsby.

Siden middelalderen har området været præget af købstadens dominans gennem privilegier på handel og håndværk, som dens opland var underlagt indtil næringsfriheden blev indført i 1862. På Røsnæs bevarede længe et særpræg i skikke og brugsgenstande på grund af halvøens afsides beliggenhed.

Kalundborg spillede en vigtig politisk og strategisk rolle for kongemagten frem til 1660'erne. Samfærdselsmæssigt har byen altid haft stor betydning for oplandet, både med hensyn til land- og søtrafikken.

Nyere tid

Kulturhistoriske spor fra tiden efter landboreformerne er de mest almindelige. Til de aller nyeste kulturspor hører de mange parcelhuse fra 1960'erne og 1970'erne, der i større eller mindre enklaver enten hæfter sig på den gamle bebyggelse eller danner små nye bebyggelser - ofte placeret med vid udsigt. Også sommerhusområderne langs nord- og sydkysten af Røsnæs vidner om 1960'ernes store byggeaktivitet.

Moderne storindustri med olieraffinade-

ri og kraftværk er repræsenteret i Kalundborgs sydlige udkant.

Kysthospitalet på Røsnæs (o.1874) samt blindeinstituttet er eks. på tidlige institutioner i et landområde.

Flere husmandsbebyggelser indgår i større, samlede helheder. Melby og Bastrup Sønderstrand er eks. på ældre husmandsbrug anlagt på små jordlodder, oprettet under Lerchenborg med henblik på godsets forsyning med arbejdskraft. I Bastrup findes mange ældre, jordløse husmandshuse opført i bindingsværk. Den langstrakte bebyggelse Østrup omfatter flere kolonier af statshusmandsbrug oprettet efter 1919-husmandsloven ved udstykning af Lerchenborg (1925, -53 og -54). Området er arkitektonisk præget af Bedre Byggeskik-stilen.

Sandjordsarealerne ved Saltbæk Vig med bebyggelserne Løens, Istebjerg Mark, Kåstrup og Tømmerup Holme, samt nordpå langs Saltmade (hævet havbund) til Illerup, udgør et andet eks. på husmandsbebyggelse.

Her findes dels ældre brug oprettet i forbindelse med udskiftningen, dels statshusmandsbrug oprettet efter 1899 og 1919-lovene.

Ved Asnæs Vesterskov ligger gamle husmandsbrug med små jordlodder anlagt på tidligere overdrevsjord.

På Asnæs Sønderstrand findes bådplads for bundgarnsfiskeri, medens Nyby på Røsnæs er en nyanlagt fiskerihavn fra 1949.

Andelstiden bevirkede ekspansion i bebyggelse og erhvervsudøvelse, som satte sig mange spor i landsbyerne. Et eks. er Spangsbro, der har karakteristisk stationsbybebyggelse med huse og tidlige andelsbygninger, som f.eks. brugsforening (o.1870), forsamlingshus (o.1886) samt friskole (nu ombygget). I landsbyerne Ulstrup, Ellede og Årby findes lignende gode eks. på andelstidens byggeri - gårde, huse og forskellige servicebygninger.

Vindmøllerne ved Ulstrup, Ellede, Tøm-

Ubberup Valgmenighedskirke opført som landets første valgmenighedskirke 1873 efter, at grundtvigianismen havde fået fodfæste i Nordvestsjælland.

merup og Brokkebjerg er eks. på tidlig industri i landområdet. En anden ældre industrigren - teglværkerne - ses stadig ved Ubberup og Overbjerg.

Som et synligt udtryk for de folkelige bevægelser og grundtvigianismens manifestation på Kalundborg-egnen kan nævnes Ubberup Valgmenighedskirke (o.1872) med omgivelser, bl.a. præstegård, kappelbolig, forsamlingsbygning og rejselede. (Se også Hvidebæk).

Saltbæk Vig er et eks. på et inddæmnings- og afvandingsprojekt fra 1860'erne, som delvis mislykkedes. Spor fra datidens pumpestation ses endnu på Lille Vrøj.

Middelalderen - Landboreformerne

Asnæs danner et udstrakt herregårdslandskab med karakteristiske bygninger, alléer, skove, åbne marker m.v. Det nuværende Lerchenborg er oprettet 1704 ved nedlæggelse af landsbyen Østrups 8

Nyby havn på Røsnæs er anlagt 1949. Fiskeri herfra foregik dog længe før, især bundgarnsfiskeri, som endnu drives langs visse kyststrækninger.

gårde og senere jordudvidelser. Det nordfor liggende Lerchenfeldt udgjorde tidligere en del af det store gods-kompleks, men frasolgtes i lighed med Minneslund og Asnæsgård.

Den middelalderlige kulturhistorie kan ofte aflæses via spor i landsbyen; især i landsbyer, hvor gårdene ved udskiftningen kun delvist, eller måske slet ikke, er blevet udflyttet således, at lang kontinuitet i den oprindelige bystruktur er fastholdt, trods senere om- og tilbygning. Helheder med sådanne udflyttede gårde udgør f.eks. landsbyerne Ågerup og Kåstrup (dog med gadehuse opført i 1800'tallet).

Iøvrigt giver kirkerne gode muligheder for studier af middelalderen.

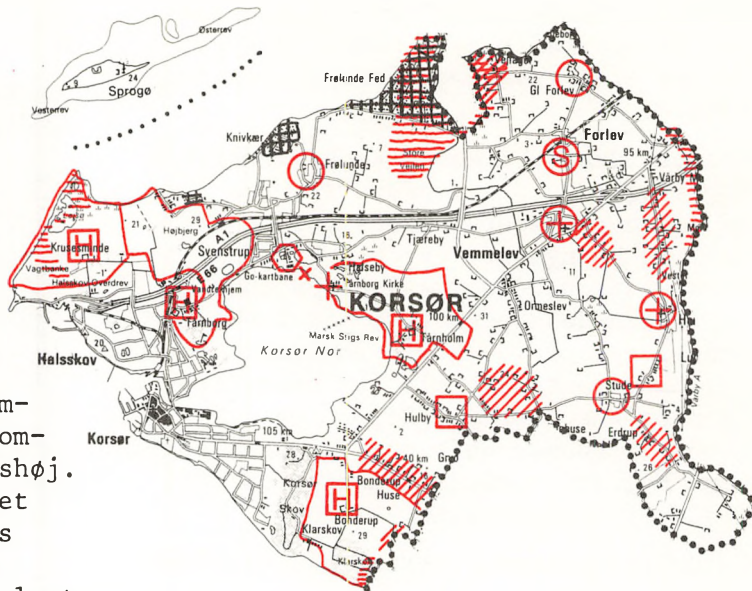
Folkloristiske elementer, som helligkilder, kan ses ved Ulstrup, Raklev og Melbygård.

Dyrehave yderst på Asnæs er et eks. på større uopdyrket overdrevarsareal.

Forhistorisk tid

Indenfor kommunens område er 372 oldtidsminder sløjfet, medens 130 er fredlyst. Der er fundet 4 guldringe. På Asnæs 6 bronzealderofferfund og et gravfund fra vikingetiden. Blandt oldtidsminderne kan fremhæves Svanedyssen ved Kallerup og Ørnehøj med Kajestenen mellem Kongstrup og Nostrup på Røsnæs.

Korsør Kommune

Korsør Kommune er dannet af den gamle købstad, Korsør, desuden sognekommunerne Tårnberg og Vemmelev-Hemmeshøj. Lige siden middelalderen har området været præget af købstadens dominans gennem de privilegier på handel og håndværk, som dets opland var underlagt indtil næringsfrihedens indførelse 1862. Med sin beliggenhed ud til Store Bælt har byen siden middelalderen spillet en strategisk rolle. Det imponerende fæstningstårn udgør således resterne af 1300'tallets Korsør Slot. I 1600-tallet fik byen privilegier som stabelplads på udenrigshandelen. I nyere tid har byens samfærdselsmæssige rolle dog været af størst betydning - som overfartsby ved bæltet. Efter anlægget af den sjællandske vestbane 1856 ekspanderede byen voldsomt. I 1957 etableredes den nye bilfærgerute ved Halsskov. Til kommunen hører Sprogø, hvis beliggenhed ligeledes gennem historisk tid har spillet en strategisk rolle, ligesom den havde betydning for overfarten, f.eks. i forbindelse med isbådtransporten over bæltet. De trafikmæssige forhold, herunder navnlig jernbanen, kom til at præge flere af oplandets landsbyer. Stationsbybebyggelsen skød op allerede i 1870'erne; der kom handel, håndværk og senere småindustri.

Nyere tid

De fleste kulturhistoriske spor i det nutidige landskab er fra nyere tid. Til de allernyeste kulturspor hører f.eks. sommerhusområderne ved Knivkær og Frølundede, anlagt på tidligere græsningsoverdrev ud til Store Bælt.

Andre nye kulturspor udgør bl.a. stationsbyerne eller den stationsbyggede udbygning, som mange landsbyer fik fra slutningen af 1800'tallet og fremefter.

Forlev stationsby, der ligger lidt syd for den gamle agrare landsby, er eksempel på en forholdsvis tidlig stations-

bybebyggelse anlagt ved Korsør-banen med station fra 1873. Den første bebyggelse opstod langs banelinien, hvor der i forvejen lå et par ældre bindingsværkshuse. De nye stationsbyhuse var især beboet af arbejderfamilier. Den efterfølgende stationsbyudvikling foregik på begge sider af den lange gade fra stationen mod kirkelandsbyen Vemmelev, hvormed den senere er vokset sammen. Langs gaden ligger mange særprægede bygninger og hustyper fra tiden 1880-1930'erne. Vemmelev udgør et eksempel på en større agrar kirkelandsby, som fra slutningen af 1800'årene ekspanderede med stationsbybebyggelse og mange af andelstidens karakteristiske bygninger, som f.eks. andelsmejeri, forsamlingshus, brugsforening og skole; bygninger der ofte har islæt af lokal bygningskultur. Samlet afspejles et historisk udviklingsforløb i de bebyggelsesmæssige omgivelser fra den lille landsby (forteby) Forlev med dens udflyttede, ombyggede gårde, over stationsbyen til den store agrare kirkelandsby Vemmelev med dominerende stationsbypræg.

Blandt landsbyerne i kommunen er Frølundede eksempel på en landsby, hvor de udflyttede gårde med tiden er blevet ny- og ombygget. Andelstidens grundmurede gård fra slutningen af 1800'tallet er således et karakteristisk islæt i bybilledet. Det samme gælder gårde opført i Bedre Byggeskik-stilen efter 1920. Frølundede rummer desuden en række grundmurede gadehuse fra før århundredskiftet samt ældre bindingsværkshuse fra tiden omkring landboreformerne.

Forlev Stationsby rummer karakteristiske bygninger fra ca. 1900 og opefter. Servicefunktionsbygninger, arbejderboliger og store viller som billedet viser.

Udover de mange enkeltgårde og husmandsbrug, som ligger spredt i kommunen, findes flere områder med samlet husmandsbebyggelse. Det er fortrinsvis ældre brug, idet statshusmandsudstyknings er relativt få i forhold til det øvrige amt.

Bonderup Huse er en ældre husmandsbebyggelse, som er opstået i forbindelse med hovedgården Bonderup. Andre eksempler på ældre husmandsbrug udgør Vejlag Huse og Søhuse. Flere mindre brug indgår i den karakteristiske, langstrakte bebyggelse med større og mindre gårde, som ligger parallelt med Vårby å, og som strækker sig fra Vårby Mark over Hemmeshøj og Stude mod Erdrup Bro. Langs åen ligger desuden flere engstrøg.

Mellem Vemmelev og Hemmeshøj ses eksempel på en samlet statshusmandsudstyknings med brug opført i Bedre Byggeskik-stil.

Teglværket ved Svenstrup er eksempel på en af egnens ældre landindustrier.

Blandt kommunens herregårde er to oprettet efter landboreformerne.

Avlsgården Krusesminde er anlagt ca. 1840 på Halsskov Overdrev, der indtil da havde henligget som fællesgræsning for bønderne i Korsør og Tårnberg.

Tårnholm er en af de hovedgårde, som oprettedes ved bortsalg af Antvorskovs Ryttergods 1774. Den udgjorde en af godsets 9 hovedparceller uden bygninger, hvorunder bl.a. den højtliggende Tårnberg Kirke hørte.

Middelalderen - landboreformerne

Blandt kultursporene fra før landboreformerne hører herregården Bonderup. Den er eksempel på en sent oprettet hovedgård (under Espe i Skælskør Kommune). Landsbyen Bonderups 9 gårde forsvandt ved oprettelsen 1728.

Flere landsbyer i kommunen har ældre kulturtræk og bystruktur, som kun delvist ændredes ved udskiftningen i 1790'erne - flere blev stjerneudskiftet.

I de oprindelige fortebyer Stude, Forlev og Hemmeshøj ses stadig gode eksempler på udflyttede gårde. I Hemmeshøj ligger den store forteplads med gadeværk endnu næsten ubebygget.

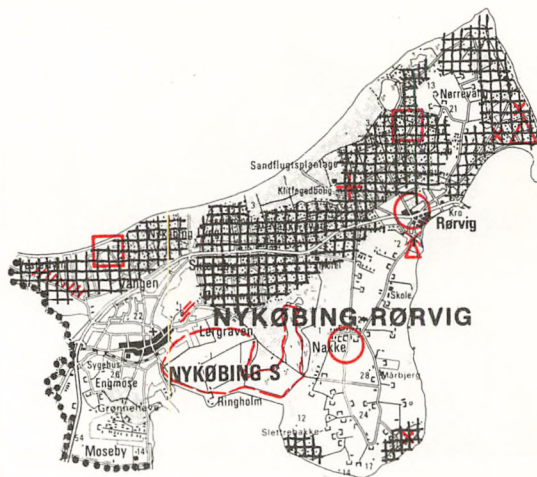
Forsamlingshuset "Yduri" i Hulby. Eksempel på en af andelstidens mange funktionsbygninger fra før 1900, hvoraf de fleste var præget af lokal arkitektur.

De egentlige middelalderspor er dog bedst udtrykt ved landsbykirkerne i Vemmelev, Tårnberg og Hemmeshøj. Ved den fritliggende Tårnberg Kirke findes ruinerne af det oprindelige Tårnberg Slot, hvis hovedgård i 1400-tallet blev nedbrudt og flyttet til Korsør som den senere Tårnberg Slots Ladegård.

Forhistorisk tid

29 oldtidsminder er fredlyst, mens 71 inden da er blevet sløffet. Der er gjort et sølvfund fra vikingetiden i kommunen og 3 offerfund fra bronzealderen. I Korsør Nor fandtes ved anlæggelsen af et havnebassin en begravelse fra Ertebølletiden (ældre stenalder), hvor en mand var begravet i en barkkiste og med en flinteflække som gravgave.

Nykøbing-Rørvig Kommune

Nykøbing-Rørvig Kommune er dannet af den gamle købstadskommune Nykøbing og sognekommunen Rørvig og del af Højby.

Købstaden Nykøbing har siden middelalderen haft betydning for det nærmeste, lille opland. I senmiddelalderen har sildefiskeri spillet en rolle for byen, der senere altid har hørt til Sjællands mindste købstæder. Anlægget af Odsherredsbanen (1899) fik ikke større betydning for byen, hvis struktur og bebyggelse endnu kan illustrere den lille, ældre købstad. I 1900-tallet har institutioner som statshospital og sygehus, samt turismen været afgørende for byen.

Landområderne i kommunen er præget af store kontraster mellem det forholdsvis frugtbare land på Nakkeland og Nørrevang og de sandede, sandflugtsramte områder langs nordkysten, i 1800-tallet delvis bebygget med husmandsbrug på tidligere overdrevsarealer - nu alle tæt bebygget med sommerhuse. Med udgangspunkt i Rørvig har turismen meget tidligt fået betydning.

Nyere tid

Nykøbing-Rørvig er den kommune i amtet, hvor sommerhusene præger landskabet stærkest. Sommerhusområderne bredte sig stærkest i 1950'erne og 60'erne og omfatter nu næsten 35% af kommunens areal. Turismen er ældre end i det øvrige Odsherred og begyndte allerede i 1870'erne med at bedrestillede landliggere lejede sig ind hos befolkningen, særlig i Rørvig, der ca. 1900 var et alment kendt badested.

Hotellerne i Nykøbing og flere somerpensionater supplerede hurtigt den private indlogering, som f.eks. Strandhotellet ved Dybesø fra 1907 (nu højskole). Eksempler på tidlige, ret store og solide sommervillaer (fra ca. 1900-1930) findes ved Nyrup bugt, mens de knap så eksklusive bebyggelser af mindre træsommerhuse begyndte ca. 1930 ved Nyrup bugt og nordøst for Rørvig kirke. Feriekolonierne på Nykøbing Lyng og i

Nørrevangs østlige del er karakteristiske for 1920'erne og 30'erne, flere er indrettet i tidligere gårde.

Landskabet ændres her hele tiden ved oddedannelse og tilsanding, men ændredes i 1800-tallet også ved menneskelige indgreb: Hovvig og Ringholmbugten blev inddæmmede og delvis tørlagt (1869-72), jorden blev lagt til Ringholm. Man begyndte nu også at dæmpe sandflugten ved hjælp af diget vest for Nørrevang (Høj-sandet) og Amtsplantagen (anlagt 1867).

Nørrevang og Nakkeland præges af, at mange gårde blev udflyttet ved udskiftningen. Især på Nakkeland er tillige bevaret mange diger og hegn fra de marksystemer, der da blev skabt. Mange af gårdene er eksempler på andelstidens byggemåde, mens det nedlagte andelsmøjeri i Nakke er omtrent den eneste funktionsbygning fra andelsperioden.

De husmandsbrug, der fik jord ved udskiftningen, ligger spredt mellem de udflyttede gårde, mens de mange små husmandsbrug, der blev oprettet i 1800-tallet, især fik jord på de lyngheder, der helt til da blev brugt som overdrev (Nykøbing Lyng, Nakke Lyng m.fl.). På Vesterlyng og Østerlyng findes bygningerne til enkelte af disse brug endnu, nu som fritidshuse mellem de nyere sommerhuse.

Kirkelandsbyen Rørvig er formentlig allerede i senmiddelalderen flyttet fra kirken i sandflugtsområdet til kysten. Byen har især øst for bystævnet stadig landsbypræg med flere ældre gadehuse. Rørvig har fra 1700-tallet haft lodsstation og toldsted for Isefjorden, og søfart og fiskeri har endnu i 1900-tallet haft betydning. Fra Kongsøre Næbbe mod nord langs kysten findes "lodsstien", som lodserne benyttede hjem efter

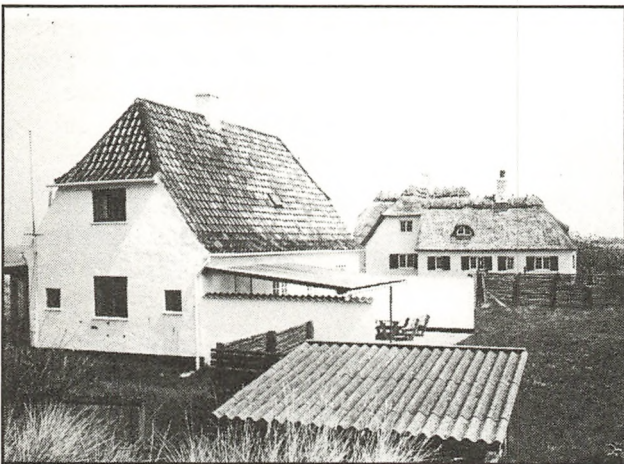
Torvet i Nykøbing, med mindre købstadshuse fra 1800-tallet. I de ældre købstæder var det netop Torvet (og købmandsgårdene) bønderne tog til med varer.

lodsning ind i fjorden. Lodsoldermandens hus og flere huse med tilknytning til toldstedet ligger nord for byen ved havnen, men de mange tidlige grundmurede huse (fra 1860'erne og senere) giver også selve byen et præg af "net" søfartsby.

Rørvig mølle er et eksempel på ældre landindustri. Møllebygningen er fra 1800-tallet, men allerede før 1800 var der flere vindmøller ved Rørvig.

Feriekolonien Skansen, ved Skansehage, er oprindeligt et kolerahospital oprettet af amterne omkring Isefjorden efter den store koleraepidemi i 1850'erne for at forhindre smitte fra søfolk.

Ved Skansehage ligger også en skanse fra Napoleonskrigene 1807-14.

Odsherred blev tidligt sommerland. Her findes derfor, ved Nyrup bugt, eksempler på større, murede sommervillaer fra tiden omkring 1930.

Middelalderen - landboreformerne

Nakke by har bevaret en del af sin struktur fra før udskiftningen (uudflyttede gårde, vejforløb, flere ældre gadehuse, samt fattighus).

Rørvig og Nykøbing kirker, samt gadenettet i kernen af Nykøbing, hører til de bevarede spor fra middelalderen.

Der har aldrig været større herregårde her, størstedelen af jorden har været fæstegods under kronen siden reformationen.

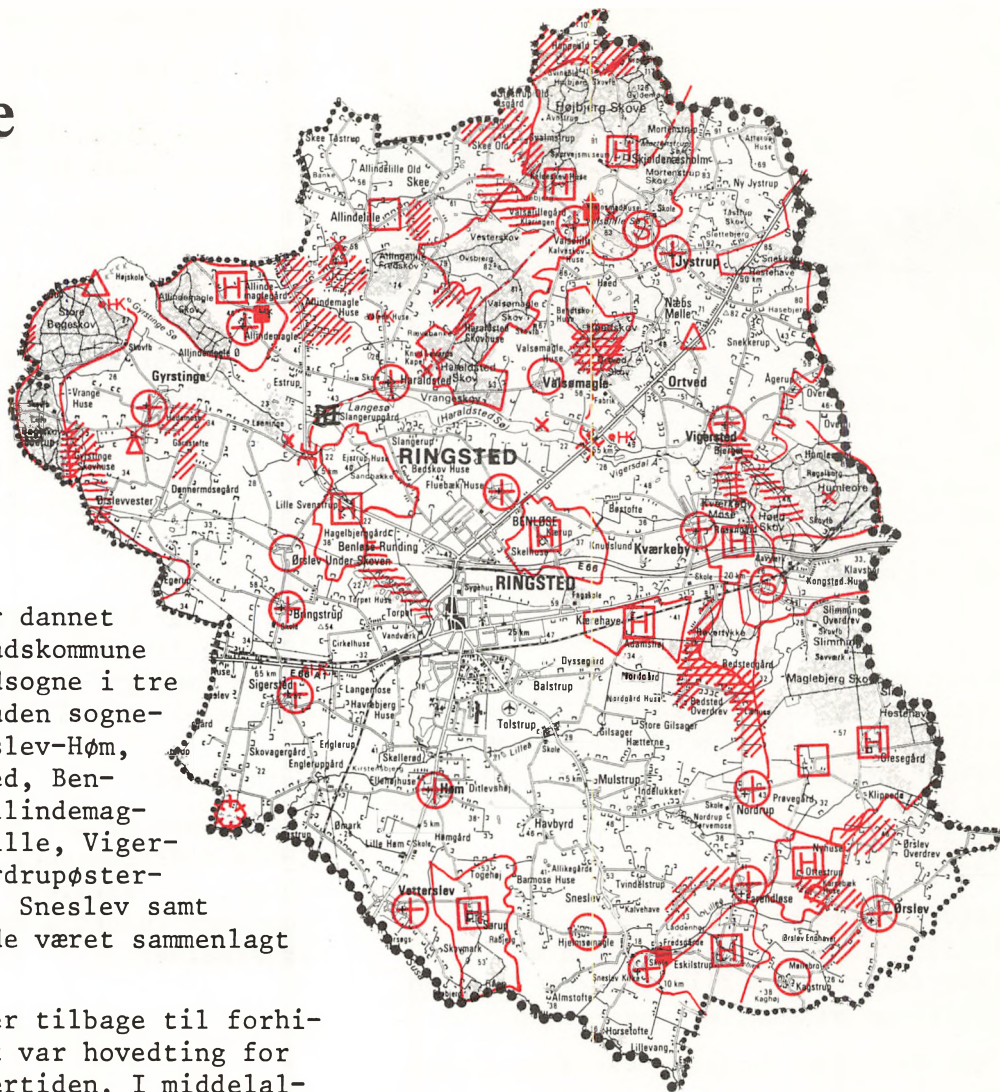
De to (vistnok) middelalderlige voldsteder ved Nakkehage og Isøre kan betyde, at der her har ligget et par mindre herregårde.

Ved et par specielle lejligheder (i 1074 og 1104) foregik kongevalg ved Isøre (muligvis ved voldstedet), og ikke som ellers på landstingene.

Førhistorisk tid

I kommunen er der registreret 31 fredlyste oldtidsminder, desuden er knap så mange, 28, sløjfjet. Der er indenfor kommunen fundet 2 halsringe fra yngre bronzealder.

Ringsted Kommune

Ringsted Kommune er dannet af den gamle købstadskommune med omliggende landsogne i tre adskilte dele. Desuden sognekommunerne: Veterslev-Høm, Bringstrup-Sigersted, Benløse, Haraldsted-Allindemagle, Jystrup-Valsø Lille, Vigersted, Kværkeby, Nordrupøster-Farendløse, Ørslev, Sneslev samt Gyrstinge, der havde været sammenlagt med Fjenneslev.

Købstaden har rødder tilbage til forhistorisk tid. Stedet var hovedting for Sjælland i normanertiden. I middelalderen udgjorde Ringsted en af kongerigets betydeligste byer. Kirkemagtens stærke indflydelse er manifesteret i Sct. Bendts Kirke; i dag en af landets vigtigste teglstenskirker fra 1100-tallet.

Med sin centrale beliggenhed har Ringsted gennem århundreder udgjort et trafikknudepunkt. Frem til 1960'erne ledtes hovedtrafikken over Sjælland gennem byen. Det store opland var indtil næringsfrihedens indførelse underlagt købstadens handelsprivilegier.

Nyere tid

Til nyere tids kulturspor hører ikke alene stationsbyer, som opstod i forbindelse med jernbanerne, men også stationsbyagtig bebyggelse i tilknytning til de agrare landsbyer uden station.

Kværkeby Stationsby (nu Fjellebro) består af to enkelte gader med stationsbyhuse og flere servicefunktionsbygninger opstået omkring stationen (o.1887).

Jystrup og Ørslev er eksempler på kirkelandsbyer med stationsbyagtig bebyg-

gelse i den agrare landsby mellem denne og stationen. Væsentlige træk udgør endvidere andelstidens tidlige gårde, huse og funktionsbygninger som brugsforening, andelsmejeri, forsamlingshus, missionshus. Udover Jystrup og Ørslev findes gode eksempler i Gyrstinge og Skee.

Baptistmenigheden er en af egnens frikirkebevægelser. Den kan sættes i forbindelse med Immanuelskirken i Skee (o.1898) og menighedens oprindelige dåbssted ved Gyrstinge sø.

Vindmøllerne ved Marbjerg, Gyrstinge og Allindemaglegård er eksempler på landindustri fra 1800-tallets sidste halvdel.

Spredt i kommunen ligger mange udflyttergårde og husmandsbrug. Der findes også samlede husmandsbebyggelser. De ældre brug er oprettet med henblik på herregårdenes forsyning med arbejdskraft efter bøndernes hoverifrigørelse og i forbindelse med udskiftningen. Desuden findes mange statshusmandsbrug oprettet efter 1899 og 1919 lovene.

Statshusmandsbrug (o.1927) præger landskabet øst for Allindemagle, vest for Gyrstinge og ved Ottestrup (o.1924). Ved Røverstykke ligger eksempler på de første statshusmandsbrug fra omkring 1900.

Ældre husmandsbrug findes ved Haraldsted Skovhuse, Skee Old, Svineold, Valsømagle Huse, Allindemagle Huse, Slimminge Overdrev og Bedsted Overdrev. Hoppeold består af små husmandsbrug oprettet 1802 ved nedlæggelse af gårde i Valsø Lille og inddragelse af jord til Valsø Lillegård.

Ved flere herregårde - bl.a. Giesegård - ligger ældre landarbejderboliger og jordløse huse.

Grundmuret gård i landsbyen Kagstrup. Udlængerne har mansardtag, et iøjnefaldende karakteristika for Ringsted-egnens bygningskultur efter 1900.

Middelalderen - landboreformerne

Kulturhistoriske spor fra før landboreformerne optræder i landsbyerne i form af udflyttede gårde, gadehuse, fortepladser med gadekær og gamle vejforløb. Haraldsted, Ørslev, Bringstrup, Valsømagle og Hjelmsømagle er rige på sådanne kulturelementer. I kirkeomgivelserne i Gyrstinge indgår en sjælden præstegårdshave (delvis rekonstrueret). Landsbykirkerne hører til de bedst bevarede middelalderspor. Ved Sigersted ligger en fredet kirkelade. Fremhæves må desuden egnens mange helligkilder.

I kommunens nordlige og sydvestlige del ligger udbredte herregårdslandskaber med herregårde, hvoraf flere går tilbage til middelalderen, f.eks. Skjoldenæsholm, Allindemaglegård, Rosengård (n.1346), Kærup (n.1480) og Ottestrup (n.1421). Giesegård (o.1668) og Lille Svenstrup hører til de senere anlagte

Tæt op ad det gamle vejforløb ligger resterne af Knud Lavard Kapel, som rejstes på stedet, hvor den senere helgen blev myrdet i Haraldsted Skov.

herregårde. Allindemaglegård og Valsø Lillegård er oprettet ved landsbynedlæggelse. Kun kirkerne, en enkelt gård og få huse vidner om landsbytiden. I Valsø Lille ligger den fredede præstegård fra ca. 1600.

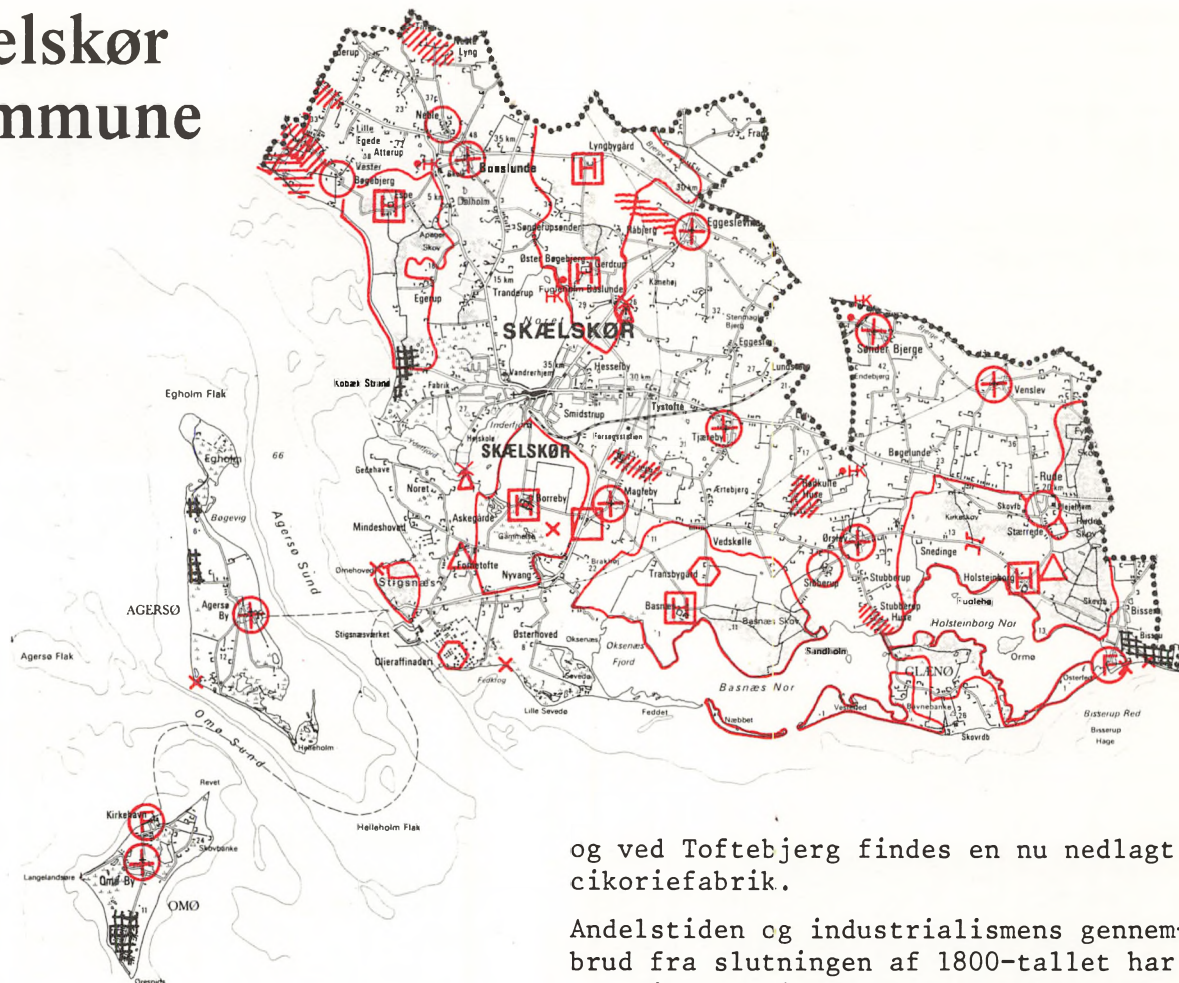
Ved Haraldsted sø ligger de middelalderlige voldsteder Jarleborg, Ridebanen og Valsøgårds tomt. Desuden voldsted i Humleøre. Nord for Mortenstrup sø er bevaret rester af "Kong Valdemars Vej" (nationalt enestående), hvis videre forløb passerede Slotsbanken ved Valsø Lille sø, Knud Lavards Kapel og Haraldsted.

Ved Staveds Bro findes et ældre vejstykke ned mod det tidligere vadested. Nord herfor ligger et gammelt rettersted ved Overdrevskro.

Forhistorisk tid

Der er 64 fredlyste oldtidsminder i området, det vides at hele 222 er sløjfet. Blandt mindesmærkerne kan fremhæves Hagbards Høj ved Sigersted. Endvidere er der i Sigersted Kirke indmuret en helleristningssten. Området kan mønstre flere gravpladser fra yngre romersk jernalder, foruden 2 depotfund med slebne tyndnakkede økser fra yngre stenalder, det ene fra Højbjerggård ved Valsø Lille med 5 stk., det andet Hagelbjerggård v. Ringsted fra 1971 med 15 økser. Fra Ryemarksgård v. Jystrup en sjælden urokseknogle med 5 indridsede menneskebillede fra ældre stenalder. Fra Valsømagle et vigtigt offerfund fra ældre bronzealder med bl.a. økser, sværd, spyd.

Skælskør Kommune

Skælskør Kommune er dannet af den gamle købstadskommune samt sognekommunerne Boeslunde, Holsteinborg-Venslev, Ørslev-Sdr. Bjerger, Eggeslevmagle, Magleby, Tjæreby samt Omø og Agersø.

Siden middelalderen har Skælskør i handels- og samfærdselsmæssig henseende udgjort et knudepunkt for oplandet, som er knyttet sammen via gamle vejforbindelser. Byen var et vigtigt udskibningssted til Fyn og Langeland, og havde en omfattende sejlads på Nordsøen. Efter 1660'erne blev købstaden overskygget af Korsør, og blev siden et beskæftiget, stagneret markedssted for et lille, men frugtbart opland.

Det åbne landområde og bebyggelsen har med få undtagelser frem til i dag bevaret en iøjnefaldende agrar struktur.

Nyere tid

De kulturhistoriske spor fra tiden efter landboreformerne er de almindeligste. Til de allernyeste kulturspor hører sommerhusbebyggelserne ved Kobækstrand, Bisserup og på Omø og Agersø - anlagt 1960-70'erne.

Moderne storindustri med olieraffinaderi og kraftværk dominerer på Stignæs,

og ved Toftebjerg findes en nu nedlagt cikoriefabrik.

Andelstiden og industrialismens gennembrud fra slutningen af 1800-tallet har sat sig spor i de fleste landsbyer. I Boeslunde, Eggeslevmagle og Sdr. Bjerger ses eksempler på den nye tids stationsbyggede bebyggelse. Her findes, som i de øvrige landsbyer, gode eksempler på andelstidens grundmurede gårde, huse og funktionsbygninger som forsamlingshus, andelsmejeri, brugsforening, missionshus og skole. Lokalpræget byggeskik og -stil er fremherskende, men Bedre Byggeskik-stilen optræder også i landsbyerne.

I Venslev er der bevaret kulturelementer, som samlet afspejler den agrare kirkelandsbys struktur og funktion siden udskiftningstiden, da landsbyen blev stjerne-blokudskiftet og adskillige gårde udflyttet.

Bebyggelsen Rude er præget af Holsteinborgs nærhed og den vækkelsesbølge, som gik hen over egnen i 1800-tallet. Her ligger desuden landets første sparekasse, oprettet 1810. Den fritliggende kirkegård nord for Holsteinborg udgør et særpræget kulturtræk.

Fiskerihavne findes ved Bisserup samt Kirkehavn på Omø, anlagt i 1890.

I det åbne land ligger spredte udflyttergårde, husmandsbrug og huse, hvoraf mange endnu har spåntækkede gavle.

Kanehøj Mølle - en af de få eksisterende spåntækkede vindmøller, som endnu er tilbage i Sydvestsjælland. Byggestil og -måde rækker langt tilbage.

Beklædningen optræder også på ladebygninger og Kanehøj og Snedinge Møller. Møllen ved Borreby er et eksempel på egnens tidlige landindustri.

Flere husmandsbebyggelser indgår i større, samlede helheder, bl.a. ældre brug ved Teglværkshuse og Rødekulle, hvor der tillige kan ses eksempler på de første statshusmandsbrug oprettet i 1900. Ved Tinghuse, Neble Lyng, Vester Bøgebjerg og Venslev Enghave ses ligeledes ældre husmandsbrug. De er oprettet i forbindelse med udskiftningen som led i herregårdenes forsyning med arbejdskraft ved bøndernes hoverifrigørelse. Her ligger desuden flere stats-husmandsbrug, udstykket efter 1900.

I det udprægede herregårdsområde findes mange enkeltliggende huse, som tidligere har rummet landarbejderfamilier.

Tørremølle Bro ligger på et gammelt vejstrøg mellem Holsteinborg og Skæl-skør. Ude ved kysterne ligger flere skanseanlæg fra Napoleonskrigen 1807-14, her må Stignæs skansen fremhæves.

Middelalderen - landboreformerne

Det relativt sammenhængende herregårdsstrøg ud mod kysten indeholder mange ældre kulturtræk. Det udgjorde oprindeligt et skovklædt bælte. Gennem rydning og bosætning opstod landsbyer, fortrinsvis mindre rækkebyer, hvoraf mange senere blev nedlagt på bekostning af hovedgårdsoprettelser, som f.eks.: Espe (o.1561) ved nedlæggelse af landsbyen Espe. Borreby (o.1345) hvis jorde 1556 forøgedes ved nedlæggelse af landsbyen Borreby. Basnæs (o.1370) anlagt på jorde fra landsbyerne Bastnæs og Nybølle.

Lyngbygård (o.1536) oprettet ved nedlæggelse af Lyngby. Gerdrup udgør en hovedgård, som i 1100-tallet tilhørte Hvideslægten. Holsteinborg blev fra 1708 centrum i det grevskab der da oprettedes.

I mange landsbyer går kultursporene tilbage til før landboreformerne med bl.a. udflyttede gårde, f.eks. i Sibberup, Neble, Eggeslevmagle og Venslev. Til middelalderstypen hører først og fremmest landsbykirkerne og ofte de nærmeste omgivelser; f.eks. kirkeladen i Magleby, der senere blev hospital og 1758 indrettedes til fattighus. Helligkilderne udgør folkloristiske kulturspor.

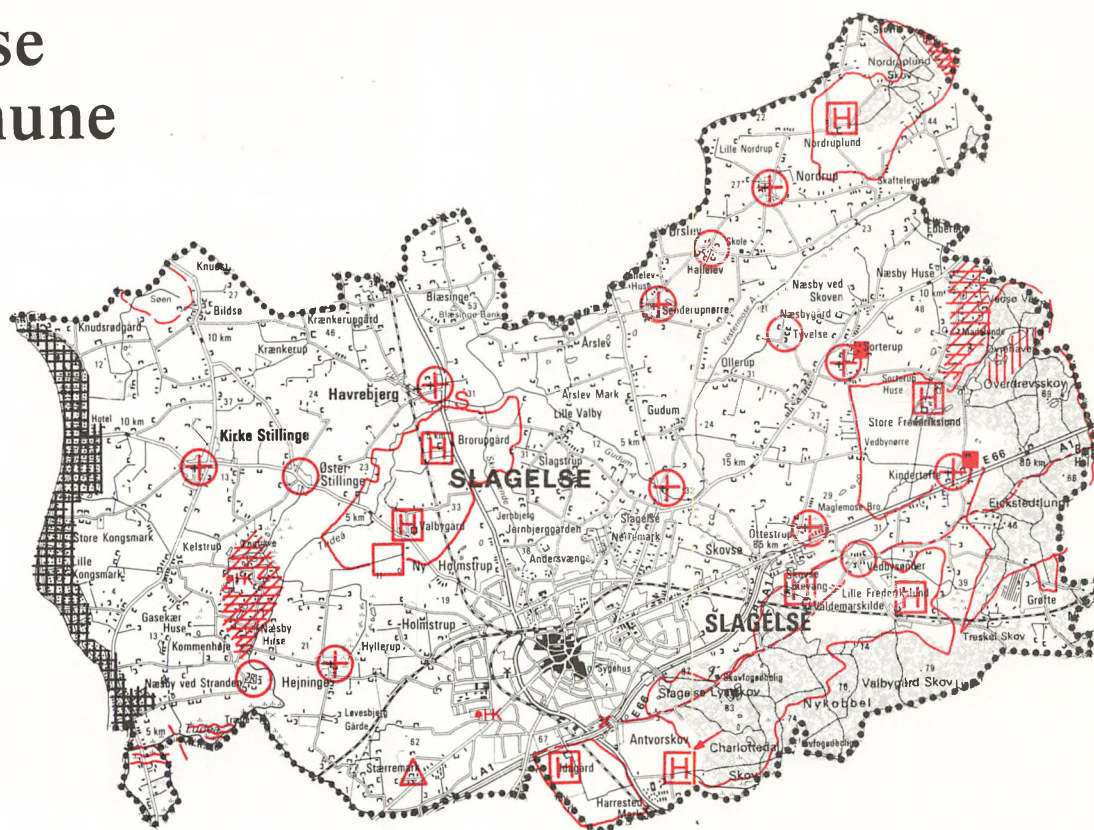

Maglebys middelalderlige kirkelade indrettedes 1626 til hospital for 15 almisselemmer. Blev 1758 ombygget, var senere fattighus, og er i dag menighedsrådssal.

Forhistorisk tid

67 oldtidsminder er blevet fredlyst i kommunen, mens 187 er blevet sløffet. Der er især gjort mange bronzealderfund i dette område, forrest står Boeslunde med 6 guldkar og 3 guldarmringe foruden resterne af 2 lurere. I Magleby Lyng er der gjort stenalderfund med bl.a. fiskeruse. Blandt oldtidsminderne kan nævnes Kanehøj ved Eggeslevmagle. Højen er antagelig fra ældre bronzealder, og er senere blevet anvendt som rettersted. 1825 har H.C. Andersen overværet en henrettelse her.

Slagelse Kommune

Slagelse Kommune er dannet af den tidligere købstadkommune Slagelse og sognekommunerne Slagelse St. Peders landsogn, Slagelse St. Mikkel's landsogn, Hejninge, Sønderup-Nordrupvester, Gudum, Sorterup-Ottestrup, Kindertofte, Stillinge og Havrebjerg, samt en del af Hashøj.

Der er tale om et landbrugsområde med nogle af amtets højest boniterede jorder. Terrænet er jævnt, kun mod øst noget kuperet. Slagelse, der allerede i 1100-tallet var en ret stor by, har altid selv haft megen jord og været nært knyttet til landbrugets konjunkturer, også da byen blev industriby. De store vejanlæg i 1780'erne, Roskilde-Korsør-banen i 1856 og de nord/sydgående jernbaner i 1890'erne bidrog til, at byen fik et meget stort handelsopland. De mange herregårde i kommunen er ikke gamle, de er næsten alle oprettet i 1774, da staten solgte det sidste ryttergods.

Nyere tid

Bræmnen af sommerhusområder langs kysten hører 1900-tallet til. Udstykningerne ved Stillinge strand og Næsbystrand er ældst, fra 1930'erne, de øvrige steder er sommerhusene kommet til i 1960'erne og 70'erne.

Der er ikke opstået større stationsbyer her så nær Slagelse. I Havrebjerg (1898-1971 station på Slagelse-Værsløvbanen) findes en lille række stationsbyhuse nærmest banen, men byen er langt mere præget af de mange funktionsbygninger fra andelstiden, alle ret uforandrede. Både i Øster Stillinge og Kirke Stillinge findes der ved landevejene lidt stationsbygagtig bebyggelse, men begge steder også dele af den ældre landsby. Både her og i Hallelev findes eksempler på andelstidens nye grundmurede gårde.

Både udtørringen af Bildsø (1840) og anlægget af Bildsø plantage (ca. 1860-70) er iværksat af interesserede godsejere (Valbygård og Bøstrup), og er typiske landvindingsprojekter. Landskabet og landsbyerne er næsten overalt præget af, at der ved udskiftningen (og senere) er sket stor udflytning fra landsbyerne, og intensiv drift har desuden medført, at de fleste hegn og diger fra udskiftningen nu er borte. Kirkelandsbyer som Sorterup og især Kindertofte er næsten forsvundet ved udflytning, i Kindertofte er kun kirken og een gård tilbage. Omkring Hejninge ses endnu spor af den særlige form, udskiftningen fik her: Gårdene blev flyttet ud parvis med fælles jord (f.eks. Trelleborggårdene og Løvesbjerggårdene) og først senere, efter opdyrkning af de

Havrebjerg brugsforening, bygget omkring 1900 i gule mursten med rødstensdekorationer. Med bolig til brugsuddeleren, og lager i sidefløjen.

dårlige udmarker, skete den endelige jordfordeling mellem dem.

Et par steder er der ved udskiftningen opstået samlede husmandsområder: I det fugtige område omkring Kildemark (vest for Tude å) og i det stærkt kuperede terræn omkring Næsby Overdrev. Skætholm er en række små brug, udstykket fra Nordruplund i 1897.

Ved salget af Antvorskov rytterdistrikt oprettede staten i 1774, næsten samtidig med landboreformerne, en række store nye herregårde (med hoveripligt for bøndergodset): Valbygård (på jorden fra Store Valbys 11 gårde, der da blev nedlagt), Nordruplund, Lille og Store Frederikslund samt Antvorskov Parcelgård, der ca. 1800 blev delt i flere (nu Charlottedal, Valdemarskilde og Idagård). Nordruplund, Lille og Store Fre-

Bebyggelse langs landevejen, Øster Stillinge. "Almindelige" småhuse med butik eller værksted, som dukkede op i næsten alle landsbyer i årene 1890-1930.

derikslund var ældre, men langt mindre gårde.

På Valbygårds mark ses et af de "tyendehuse" til flere familier, der ca. 1850 blev bygget ved mange godser.

Middelalderen - landboreformerne

Trods den stærke udflytning har flere landsbyer bevaret ældre træk som fortepladser, udflyttede gårde m.v., f.eks. Næsby ved Stranden, Hejninge, Øster Stillinge, Tyvelse og Hallelev. Landsbykirkerne er alle fra middelalderen. Det eneste ældre gods i kommunen, udover Antvorskov, er Brorupgård (n.1352, genoprettet 1679, siden 1855 under Valbygård).

Det ryttergods, der blev solgt i 1774, bestod altså i hovedsagen af den store godssamling omkring Antvorskov Kloster (o.ca.1164), som staten overtog ved reformationen (sidste del af klosterbygningerne blev nedrevet 1816). Fr. II indrettede det konfiskerede gods til en kongelig vildtbane, og anlagde i 1585 en "kongevej" til brug for kongen alene fra Ringsted til Antvorskov (rester af den eksisterer som skovveje og mindre veje syd for A 1). Dele af godset blev rytterdistrikt fra 1717 til 1774, de oprindelige rytterskoler i Næsby ved Stranden og Vedbysønder eksisterer stadig, i Sorterup er indskrifttavlen flyttet over på en nyere (nu nedlagt) skole.

Nord for A 1 gik den nu forsvundne "alfarvej". (Både kongevejen og alfarvejen blev i 1780'erne afløst af den nye hovedvej - nu den gamle A 1). I Landsgrav passerede alfarvejen Hellig Anders' kilde og Hellig Anders' kors, der begge stammer fra middelalderen - både kildehuset og korset er dog senest fornyede i 1900-tallet.

Ved St. Kelds kilde, i Kildemark, blev der helt til ca. 1900 holdt kildemarke-der ved St. Hans.

Forhistorisk tid

Der er i området 81 fredlyste lokaliteter og 109 vides sløjfet. Blandt mindesmærkerne kan fremhæves den spændende vikingeborg Trelleborg. Området ved Kirke Stillinge er særlig rigt på dyssekamre, der kan nævnes Horsedyssen ved Bildsø og Breddysse med helleristninger ved Ølandsgård foruden Grimskærdyssen. Ved Valbygård en høj række og ved Landsgrav Kongedyssen. Endvidere er der fundet 4 guldringe i kommunen.

Sorø Kommune

Sorø Kommune er dannet af købstads- kommunen og de tidligere sognekommuner: Bromme, Pedersborg, Slag- lille-Bjernede, Lyng- Broby og Al- sted-Fjenneslev.

Sorø er en af Sjællands yngste købstæder. Byen har langt op i vor tid været domineret af en enkelt institution, klostret, det senere Sorø Akademi.

Det oprindelige Sorø Kloster blev grundlagt i midten af 1100-tallet af ærkebiskop Absalons far, Asser Rig. Hvideslægten spillede siden en vigtig rolle ikke alene for klostret, men hele egnen. Den nuværende Sorø Kirke udgjorde nordfløjen i et kloster, der hørte til cistercienserordenen. Dets godsbesiddelser i området øgedes betydeligt op gennem middelalderen. Klosteret var et af landets rigeste og vigtigste. Klosterporten er landets ældst bevarede.

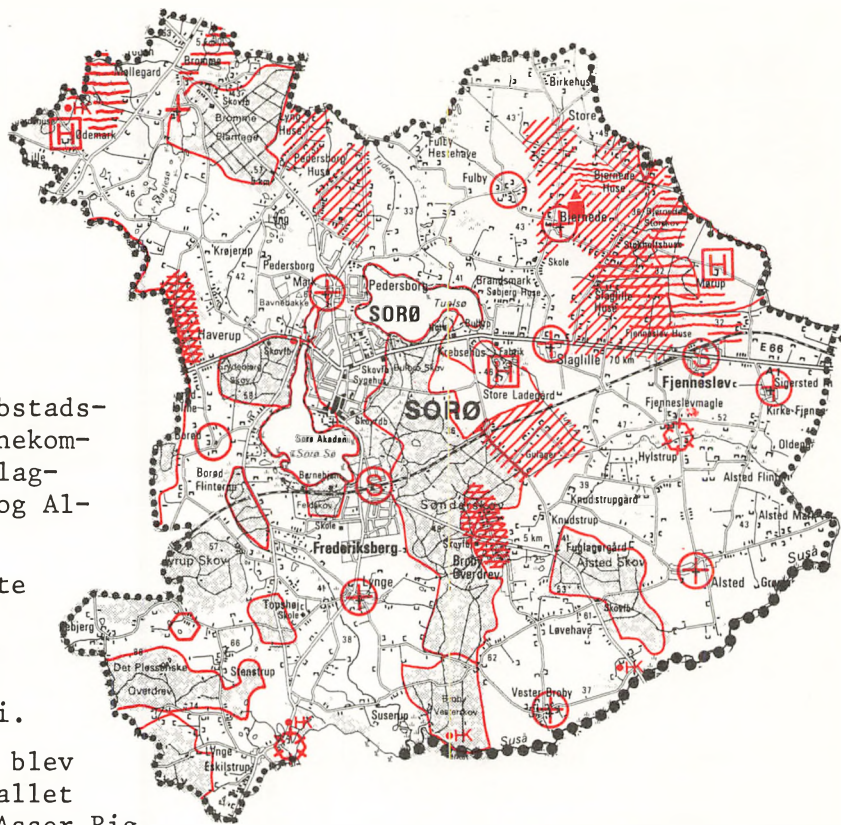
Nyere tid

I kulturlandskabet indgår flest elementer fra nyere tid. Hertil hører stationsbyerne og den stationsbyggede bebyggelse, som ses i mange landsbyer.

I 1855-56 blev jernbanen Roskilde-Korsør ført gennem kommunen; ved Frederiksberg opstod villabebyggelse omkring stationen. Her ligger mange ret store stationsbyvillaer fra omkring århundredskiftet. Desuden er der opført enkelte industrivirksomheder, bl.a. savværk og trævarefabrik i nær tilknytning til Sorø Akademis store skovområder.

Fjenneslev er et eksempel på den lille stationsby. Der var station fra 1887-1962. Langs gaden til stationen og hovedlandevejen ligger karakteristiske stationsbyhuse og servicefunktionsbygninger fra perioden 1880-1920.

Pedersborg udgør et eksempel på stationsbybebyggelse omkring og ved en gammel agrar landsby. Pedersborg havde

station ved Vedde-Sorø-banen (1903-50).

Andre tidstypiske kulturelementer i landsbyerne er grundmurede gårde, huse og funktionsbygninger som forsamlingshuse, andelsmøjerier, missionshuse, skoler og brugsforeninger bygget i andelstidens første periode. Der indgår her lokale bygningstræk som udpræget rødstensbyggeri (navnlig gårdenes stuehuse) og specielle udsmykninger omkring vinduer, døre og på gavle. Andelstidens bygninger er fremtrædende i Alsted, Vester Broby og Slaglille. Egnen er desuden rig på kampestenssatte bygninger fra perioden 1880-1910.

Oldebjerg Teglværk er en tidlig landindustri. Den er endnu i drift, og flere oprindelige bygninger (bl.a. tørreladernerne) anvendes stadig.

Til de ældre landindustrier hører vandmøllerne. Alsted og Fjenneslev møller udnyttede begge Tuel å. Dele af bygninger og mølledam eksisterer endnu. Desuden findes Bromme Mølle, hvortil der tidligere var knyttet savværksvirksomhed. Ved Tystrup sø ligger Kongskilde Mølle.

Spredt i det udskiftede landskab ligger mange udflyttergårde, husmandsbrug og huse. Adskillige gårde er som i landsbyerne om- og nybygget siden udflytningen. Men der findes endnu mange gode eksempler på egnens ældre bygningskul-

tur - bindingsværkskonstruktion med murere tavle (enkelte lerklinede), hvidkalket over bindingsværk og med stråtag.

I området ligger flere samlede husmandsbebyggelser. Ældre brug oprettet med henblik på herregårdenes forsyning med arbejdskraft efter bøndernes hovedfrigørelse, og brug oprettet i forbindelse med udskiftningen. Desuden statshusmandsbrug anlagt efter 1900.

Området ved Bjernede kan belyse husmandsbrugets udvikling over en 200-årig periode. Med nedlæggelsen af Bjernede bys gårde 1783 (ved Bjernedegårds tilbageflytning til landsbyen) oprettedes 6 husmandshuse med jord ved Stokholts-huse.

De gamle husmandsbrug ved Stokholts-huse oprettet i 1780'erne, da gårdene i Bjernede blev nedlagt og landsbyjorden underlagt Bjernedegård.

Senere oprettedes husmandsbrugene Bjernede Huse, Fuglehuse og Slaglille Huse i forbindelse med udskiftningen i 1800-tallet. Ved udstykningen i 1920'erne opførtes de karakteristiske statshusmandsbrug (i Bedre Byggeskik-stil) i kolonierne ved Bjernede og Gulager.

Pedersborg Huse, Lyng Huse, Broby Overdrev og Krøjerup Overdrev udgør alle ældre husmandsbebyggelser.

Middelalderen - landboreformerne

Kulturspor fra før udskiftningstiden ses i landsbyerne Borød, Alsted, Vester Broby, Fulby og Store Ebberup i form af udflyttede gårde, forteplads med gadekær, ældre bygninger og gadeforløb.

Sorø Kloster var i middelalderen egnens største godsbesidder. Efter reformationen blev klostret skole (1568), og i 1623 "Det kgl. Ridderakademi". Mange

*Fjenneslev Kirke
Kirkelandsbyen Fjenneslev med den landskendte to-tårnede kirke, rejst i 1100-tallet af Hvideslægten, da den besad omfattende jordegods i Vestsjælland.*

ejendomme tilhører stadig akademiet, bl.a. store skovområder og herregården Mørup (o. i 1500-tallet). Under akademiet hørte indtil 1861 endvidere Sorø Store Ladegård, der oprettedes (1643) ved nedlæggelse af landsbyen Slagelsebo. Bjernedegård er sammen med rundkirken anlagt af Hvideslægten i 1100-tallet og hørte under klostret. Efter kortvarig fraflytning genopbyggedes gården ved landsbynedlæggelsen 1783. Ødemark udgjorde oprindeligt en landsby; ved gården findes Ødemark Hospital (o. 1744).

Landsbykirkerne i Fjenneslev og Bjernede er opført af Hvideslægten; de udgør nationalhistoriske bygninger. Betydelig er også den højtliggende Pedersborg Kirke anlagt på en borgbanke med bebyggelsesspor fra 1200-tallet. Desuden kirkerne i Alsted, Bromme, Vester Broby, Slaglille og Lyng med den fredede præstegård fra 1742.

I området findes mange helligkilder.

Forhistorisk tid

I kommunen er registreret 63 fredlyste lokaliteter, desuden er 128 mindesmærker sløjfet. Både Sorø Akademis skove og Broby Vesterskov rummer en del oldtidsminder. I Glarmosen ved Bromme er det bopladsareal fredet, som har givet navn til Brommekulturen, landets ældste.

På Fjenneslev og Alsted kirkegård er opstillet runestene.

Stenlille Kommune

Stenlille Kommune er dannet af sognekommunerne Stenlille, Stenmagle, Flinterup og Munke Bjergby. Stenlille er kommunens største by og områdets handels- og serviceby.

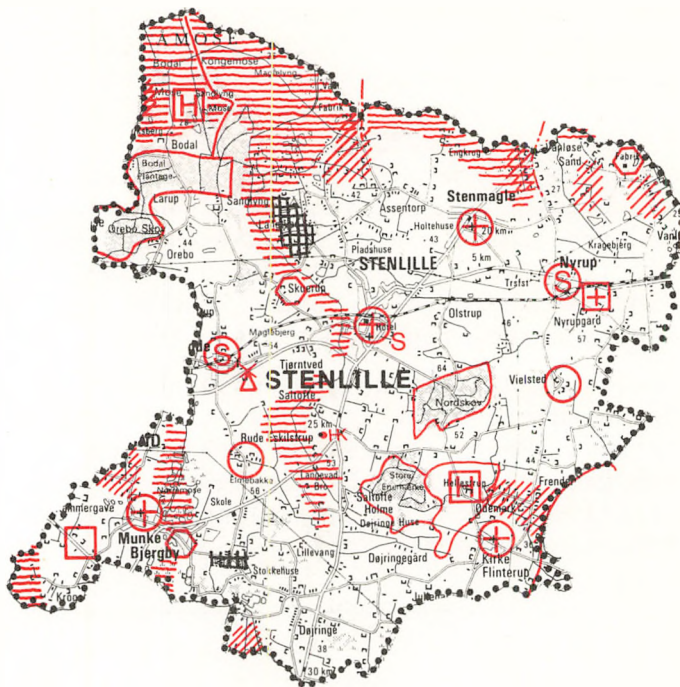
Området er fra gammel tid præget af beliggenheden op til Åmosen, der siden forhistorisk tid har henligget som en større tværgående barriere i Vestsjælland. Mose og å var kun passabel på få overgangssteder - Undløse Bro (Vadhuse) og Ugerløse Bro - hvortil gamle vejforbindelser førte gennem området. Landsbyen Stenlille udgjorde f.eks. tidligt et vigtigt trafikalt knudepunkt. Spredtliggende landsbyer og en enkelt herregård dominerede bondelandet før landboreformerne, medens udskiftning og udflytning danner grundlaget for det nutidige kulturlandskab. Anlæggelse af jernbane omkring århundredeskiftet medførte stationsbytilvækst og industriel virksomhed, medens retninger af de folkelige bevægelser - baptismen - slog rod og manifesterede sig på linie med andre af samtidens bevægelser.

Nyere tid

De fleste kulturspor stammer fra nyere tid. Som eksempel på de allerseneste kan nævnes fritidsområdet med sommerhuse mellem Langtved og Garbølle.

Flere steder overlappes spor fra menneskers tidligere aktiviteter af senere generationers ændringer i bebyggelse og udnyttelsesmønster gennem tilføjelse af nye kulturspor; Åmosen er et sådant eksempel. Den blev afvandet i 1930'erne, hvorefter en større udnyttelse fandt sted gennem øget skov- og landbrugsdrift på de tørlagte arealer. Tørveforekomsterne blev industrielt udnyttet, især i Verup Mose, Bodal Mose og Kongemosen, navnlig under Anden Verdenskrig. Spor fra tørvegravningen ses endnu i moserne.

Bodal, hvorunder hører store dele af Åmosen, er en sent anlagt herregård (o. ca.1850). Plantage og birkeskov dækker

store arealer.

Nyere kulturspor udgør stationsbybebyggelserne, som kom til omkring århundredeskiftet samtidig med, at andelstidens mange bygninger til forskellige servicefunktioner skød op.

Jernbanestrækningen Høng-Tølløse (o. 1901) og Sorø-Vedde (o.1902), som gennemløber kommunen, har indirekte præget flere agrare landsbyer. Vedde er et eksempel på den nyanlagte stationsby uden bebyggelsesmæssig kontakt med bondelandsbyen; et knudepunkt for to jernbanestrækninger. Den udprægede stationsbybebyggelse har lokal arkitektonisk islæt og rummer mange forskellige servicefunktionsbygninger fra andelstiden, bl.a. andelsmejeri, forsamlingshus, købmandsforretning og hotel.

Nyrup er en helstøbt stationsbybebyggelse fra tiden 1900-30 med velbevarede beboelseshuse og bygninger, der har haft, eller stadig rummer, servicefunktioner. Baptistkirken (o.1898) er centrum for Vestsjællands baptistmenighed.

Stenlille er en tidligere agrar kirke-landsby, hvor stationsbybebyggelsen fra 1900 helt har fortrængt det agrare landsbypræg. Byen rummer en ret karakteristisk bygningskultur, bl.a. kvarteret omkring stationen med station, hotel, missionshus og apotek. Rådhuset (o.1904 som realskole) og flere andre bygninger er opført i en grå kalksandsten, der kan henføres til lokal industriproduktion (A/S Dansk Kalksandstensfabrik, anlagt 1903).

Stationsbyen Stenlille. Ejendommen til venstre er opført i kalksandsten, et byggemateriale som produceredes lokalt og anvendtes meget i 1900-tallets bebyggelse.

Munke Bjergby har bevaret et betydeligt agrart landsbypræg trods stationsbybebyggelse og mange bygninger i tilknytning til andelstiden, skoler, forsamlingshus. Præstegården er opført 1910 i Bedre Byggeskik-stil. Bebyggelsen omkring den nedlagte station øst for kirkelandsbyen består af små grundmurede håndværker- og arbejderhuse. Befolkningen var her tidligere beskæftiget i omliggende moser eller ved "Vestsjællands Skærvefabrik" i Dybdal området, hvor sten- og grusindustrien har efterladt sig synlige spor i terrænet.

Syd for Munke Bjergby ligger en tidligere fattiggård; der i dag er alderdomshjem.

I kommunen findes flere husmandsbebyggelser med ældre brug eller statshusmandsbrug oprettet i tilknytning til 1899 eller 1919 husmandslovene.

Nord for Munke Bjergby ligger en større statshusmandskoloni (Kammergavemark delvis i Dianalund Kommune). Brugene er opført i Bedre Byggeskik-stil i forbindelse med Kammergaves udstykning 1923.

Husmandsbebyggelse med ældre brug oprettet ved udskiftningen eller bøndernes hoverifrigørelse kan ses ved Garbølle, Ødemark og Korslingekrog. Ved Store Bøgeskov ligger ældre brug i bindingsværk og 1800-tallets byggeskik.

I Åmosen nord for Garbølle ligger flere oprindelige jordløse huse og småbrug fra omkring 1800.

Langs vejen nord for Vanløse findes randbebyggelse af huse på eng-/moselodder. Hus og jord ejedes af omegnens gårde, hvortil husmændene var tilknyttet som fast arbejdskraft.

Vedde Mølle med møllegård er en tidlig landindustri oprettet efter næringsfrihedens indførelse 1862. Teglværket ved Fuglebjerggård (nedlagt) er en anden af egnens landindustrier, der dog ikke var omfattet af næringsloven.

Middelalderen - landboreformerne

Til de ældre kulturspor hører herregården Hellestrup; formentlig opstået ved nedlæggelse af en landsby. Hovedgården er fra det 17. årh. Den har flere gange tilhørt Sorø Akademi, som iøvrigt stadig ejer skovarealer i kommunen.

Flere landsbyer indeholder kulturtræk fra før landboreformerne, bl.a. bebyggelsesstrukturen i Vielsted og navnlig i Rude Eskilstrup, hvor gårdene, i an-

Munke Bjergby og Bromme sognes tidligere fattiggård, opført 1890, nu alderdomshjem. Før hørte jord til gården, og "Lemmerne" drev et yderst sparsomt landbrug.

delstidens karakteristiske byggestil, indgår i en langt ældre byplan med en stor, ubebygget forteplads.

De middelalderlige spor kan dog bedst sættes i forbindelse med kirker/-omgivelser som f.eks. i Munke Bjergby, Kirke Flinterup og Stenmagle.

Sct. Laurentius kilde ved Saltofte by er en helligkilde, som udgør et mere folkloristisk kulturtræk. Kilden knytter sig desuden samfærdselsmæssigt til gamle vejforbindelser og det årlige marked.

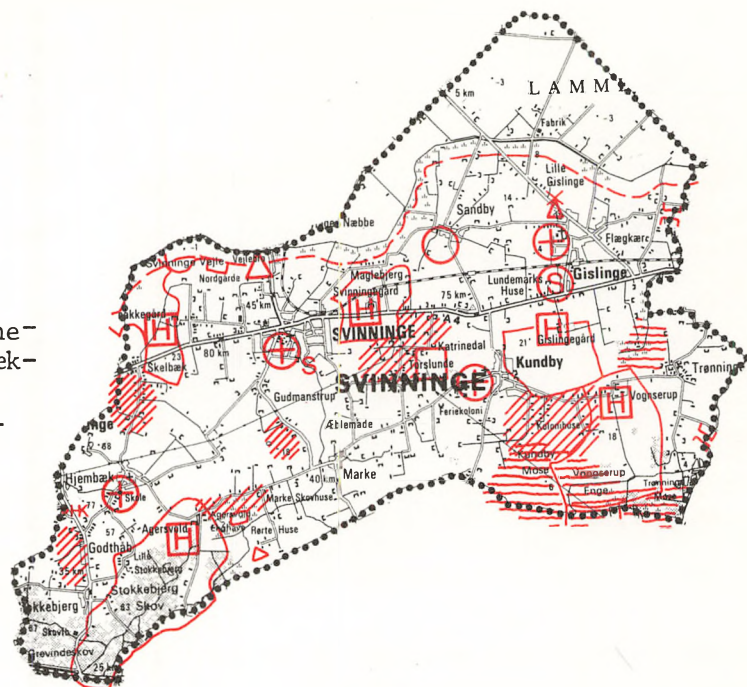
Forhistorisk tid

Der er 36 fredlyste oldtidsminder, 42 er sløjfet. Flere fund fra jernalderen, foruden 2 guldringe og 1 af sølv. På Vielsted Mark ligger landets smukkeste runddysse. I Åmosen et større antal stenalderboplads. I Garbølle Mose er fundet en træske med runeindskrift fra jernalderen.

Svinninge Kommune

Svinninge Kommune er dannet af sognekommunerne Kundby, Gislinge, Hjembæk-Svinninge. Svinninge er kommunens største by og udgør egnens handels- og servicecenter.

Områdets nordlige del er fra gammel tid præget af beliggenheden ud til de tidligere fjorde - Svinninge Vejle og Lammefjorden. Fra 1850'erne blev disse gradvist tørlagt og opdyrket.

Kulturlandskabstræk fra før udskiftningen udgør mod syd herregårde fra middelalderen, større skov- og overdrevsområder samt udstrakte mose- og engstrækninger med vandrige åløb. Mellem de spredtliggende landsbyer gik gamle vejnet, som flere steder førte over broer (f.eks. Nybro). Svinninge Vejle var passabel ved et vadested, nu Vejlebro. Omkring 1800 anlagdes den nye chaussé fra Holbæk til Kalundborg. Landboreformerne danner grundlag for det nutidige kulturlandskab. Jorden blev udskiftet af fællesskabet og overdrevsjorden taget under plov. De fleste gårde i landbyerne blev udflyttet og mange små husmandsbrug oprettedes. Efter 1900 fulgte tilvæksten af statshusmandsbrug. Flertallet af landsbyerne ekspanderede med såkaldt stationsbybebyggelse; der kom håndværk og småindustri og med andelstiden fulgte oprettelse af mange servicefunktioner.

Nyere tid

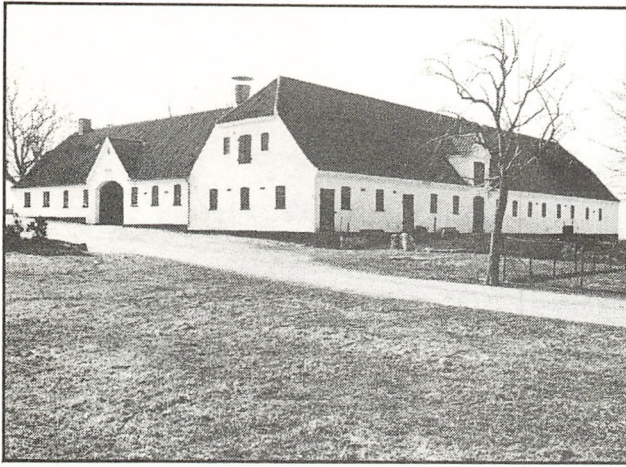
Kultursporene fra nyere tid er i flertal, men optræder også side om side med ældre kulturtræk. f.eks. i landsbyerne. I Svinninge har stationsbybebyggelsen helt fortrængt det tidligere agrare landsbypræg, især efter banens anlæggelse (1899). Her findes mange gode eksempler på huse og servicefunktionsbygninger opført i stationsby- og Bedre Byggeskik-stil. Adskillige bygninger har rummet - eller rummer stadig - håndværk, småindustri, og der findes forskellige skoler.

Gislinge udgør et andet eksempel på en landsby med stationsbybebyggelse, dog er en stor del af det oprindelige landsbypræg bibeholdt. Her findes udflyttede gårde og ældre landhåndværk, ligesom flere af andelstidens bygninger er repræsenteret - mejeri, andelsbageri m.v. Ved andelsmejeriet "Birkely" (nu nedlagt) ligger statslånshuse fra 1950'erne. Møllen er et eksempel på tidlig landindustri.

Syd for den gamle landsby ligger station, forsamlingshus og andelsmejeri (nu nedlagt).

Udover mange enkeltliggende gårde og husmandsbrug i kommunen findes områder med mere samlet husmandsbebyggelse, f.eks. ved Katrinedal, hvor bebyggelsen dels består af ældre brug oprettet i 1800-tallet og dels af statshusmandsbrug udstykket efter 1920 og opført i Bedre Byggeskik-stilen. Det samme gælder ved Vognserup - statshusmandsudstyknings fra 1923. I området ud mod Kundby Mose - Kolonihuse - ses velbevarede eksempler på ældre husmandsbrug. De blev oprettet i 1790'erne i tilknytning til Vognserup og Løvenborg med henblik på tilvejebringelse af arbejdskraft til herregårdene. Bebyggelsen bærer stadig sit sociale helhedspræg, og der findes endnu eksempler på de oprindelige 5-fags bindingsværkshuse med få tønder land jord til.

Bebyggelsen Skelbæk er fra udskiftningstiden; udstykkede husmandslodder fra gården Pedersborggård. Marke Skovhuse er ligeledes et eksempel på ældre

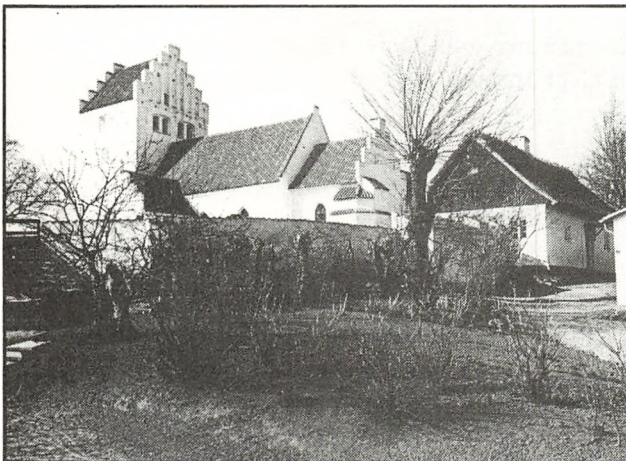
Gård i Sandby opført i 1930'erne i Bedre Byggeskik-stilen, der især var udbredt på Holbæk-egnen med baggrund i "Holbækskolen" og arkitekt Ivar Bendtsen.

husmandsbrug, desuden på statshusmandsbrug udstykket fra Aggersvold 1924-42.

Svinninge Vejle og Lammefjorden er eksempler på landvinding fra 1800-tallets sidste halvdel. Vejlen blev som den første del tørlagt 1852-62, hvorved ca. 178 ha god agerjord blev indvundet. Tørlægningen af Lammefjorden begyndte i 1873. På den del, der hører under Svinninge kommune, ligger flere af de første gårde, som opførtes på den tørlagte fjordbund.

Der findes to sent oprettede hovedgårde. Svinningegård er oprettet 1783 af jord fra nedlagte bøndergårde. Til gården hører bl.a. en særpræget, grundmuret landarbejderbolig, oprindelig til 8 familier.

Arnakkegård er opstået ved gårdsammenlægning og senere udvidelse med jord fra Svinninge by omkring 1800.

Hjembæk Kirke højt hævet over landsbyen. I de middelalderlige omgivelser indgår kirkeladen sammenbygget med muren, præstegård og stort, sjældent haveanlæg.

Middelalderen - landboreformerne

Tre ældre herregårde repræsenterer kulturspor fra før landboreformernes tid. De har dog alle enten frasolgt eller måttet afgive jord til statshusmandsudstykningsen efter 1920.

Gislingegård er som den yngste oprettet i 1730. Den blev i 1915 afhændet til Sjællands og Fyns udstykningsforening, herefter delvist udstykket.

Aggersvold går tilbage til 1581. Den er oprettet af jord fra den nedlagte landsby Agerups 6 gårde, Sasserup og Markegård. I 1756 udvidet med jord fra landsbyen Høed.

Vognserup går tilbage til middelalderen (1370). Den udvidedes i 1500-tallet ved nedlæggelse af landsbyen Vognserups 11 gårde. 1768 blev herregården stamhus og 1773 et baroni fælles med Løvenborg.

Landsbykirkerne i Kundby, Gislinge, Svinninge og Hjembæk udgør tydelige kulturspor fra middelalderen. I Hjembæk indgår desuden kirkelade og præstegård med have som betydelige kulturtræk i de helstøbte kirkeomgivelser.

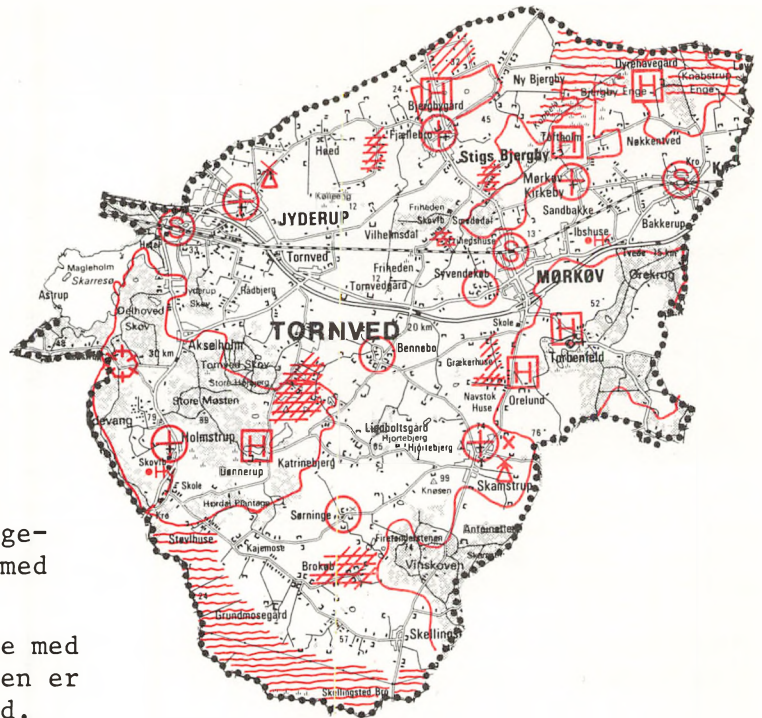
I ældre tid valfartede folk til Sct. Gunilds Kilde - en helligkilde i Hjembæk - hvor der bl.a. afholdtes kildemarked helt frem til omkring 1880.

Adskillige landsbyer rummer træk fra før udskiftningen, bl.a. Sandby med dens udflyttede gårde i den oprindelige rækkeby beliggende i et stjerneudskiftet ejerlav.

Forhistorisk tid

Der er i kommunen registreret 6 fredlyste oldtidsminder og 36 sløjfet. Flere fund fra yngre bronzealder med guldbevikling eller guldblik. I Vognserup Mose et offerfund fra ældre bronzealder med to smykkesæt. Stenalderbolpladser er lokaliseret ved Gislinge Lammefjord og Svinninge Vejle.

Tornved Kommune

Tornved Kommune er dannet af sognekommunerne Jyderup, Stigs Bjergby, Mørkøv, Skamstrup-Frydendal, Holmstrup samt en del af Hjembæk. Den største by er Jyderup, der fungerer som handels- og servicecenter med nogen industri.

Kommunen er gammelt landbrugsområde med stor godsindflydelse. Jordkvaliteten er blandet, for det meste ret let jord. Også de landskabelige variationer er store: Den nordlige halvdel af kommunen er overvejende jævnt sletteland, mens den sydlige del udgøres af det stærkt kuperede israndslandskab langs med og nord for Åmosen. Ved Stataf udnyttes bakkerne til grusgravning. Bakkelandet falder ret stejlt ned mod den brede Åmose, der i 1900-tallet er blevet udnyttet til industriel tørvegravning. Mosen er nu stort set opdyrket efter omfattende afvanding i 1900-tallet. Mod nordøst mellem Kundby og Løvenborg findes et hjørne af de store eng- og mosestrøg, der som Åmosen er blevet udnyttet til græsning og tørvegravning. Bakkelandet præges mod øst og vest af store godsmarker og skove (tildels rester af gamle storskove) der tilhører de to storgodser her. Landskabet er iøvrigt præget af spredtliggende, ret fåtallige landsbyer omgivet af mange store og mellemstore udflyttede gårde.

Først fra ca. 1850 har Åmosen kunnet passeres ved Skellingsted. Den ældre færdsel måtte passere åen ved Bromølle, hvis mølledæmning fra middelalderen dannede bro, og hvor der her ved landevejen var godt grundlag for krodrift. (Vandmøllen blev nedlagt 1777).

Nyere tid

Kommunens nordlige del præges af de 3 stationsbyer, der opstod ved Roskilde-Kalundborg-banen (o.1874). Knabstrup er et eksempel på den lille stationsby, hvor dele af den oprindelige landsby (Vented) stadig eksisterer, mens Mørkøv og især Jyderup stationsby er gode ek-

sempler på større stationsbyer opstået på bar mark, hvis bebyggelse og servicefunktioner her, langt fra nærmeste købstad, har kunnet vokse i takt med landbrugets behov, i byggefaser som i begge byer er klart synlige. Til begge byer er blevet knyttet en del industri, bl.a. har skovene tidligt medført oprettelse af flere savværker.

Andelstidens funktioner er især knyttet til stationsbyerne og til kirkelandsbyerne Jyderup, Stigs Bjergby og Skamstrup, der alle er blevet udbygget i 1900-tallet, bl.a. med "aftægtsvillae" og håndværkerhuse. I Stigs Bjergby desuden en del tidligere arbejderboliger (Bjergbygård, tørveindustri) og i Jyderup en større købmandsgård, oprettet efter næringsfriheden 1862, samt en del stationsbyhuse - først efter 1900 er stationsbyen blevet større end kirkebyen.

Især omkring Bennebo, Skamstrup og Sørninge er der bevaret mange hegn og stengærder fra udskiftningen. I Bennebo har udflytningen desuden sat sig spor i form af huller i bebyggelsen om den i øvrigt bevarede forte.

Klynger af ældre husmandsbrug, oprettet ved udskiftningen eller i løbet af 1800-tallet, findes flere steder: Høedrækken, Askov Huse, Frihedshuse, Grækerhuse og Navstok Huse, mens områderne Brokøb Overdrev og Søen/Fælded er eksempler på overdrevsbebyggelse af mindre udflyttergårde og husmandsbrug.

I kanten af godsområderne og ved skovene ses desuden mange spredtliggende, oftest hvidkalkede, herregårdshuse. Bjergby statshuse er en stor koloni af de karakteristiske huse fra 1920'erne, oprettet ved lensafløsningen af to godser ved Næstved, der købte jord fra Bjergbygård i stedet for at afstå deres egen jord til staten.

Eksempler på tidlig landindustri er de to (delvis) bevarede vindmøller, begge oprettet efter næringsfriheden. Til den ældre vandmølle Rangle mølle (n.1688, nedlagt 1932) - en af de 5 "Kongens Møller" - blev i sidste del af 1800-tallet knyttet farveri/stamperi og bageri, foruden mølleriet. Selve møllegården findes stadig.

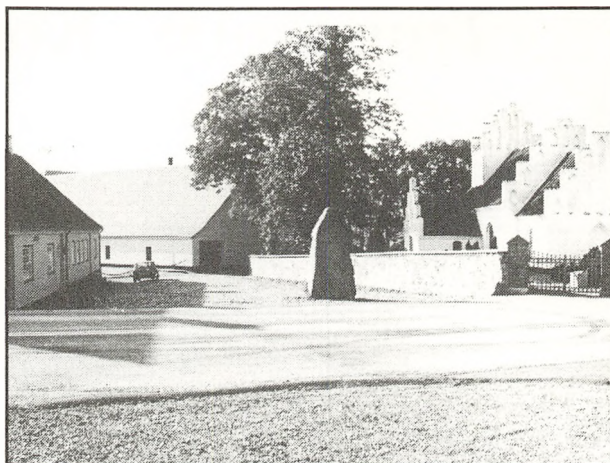

Skamstrup by set fra møllen. En landsby med mange bebyggelseslag: Kirken fra middelalderen, udflyttede gårde og huse samt nyere småhuse fra årene 1890-1930.

Middelalderen - landboreformerne

Landsbyer som Syvendekøb, Bennebo og Sørninge rummer træk som udflyttede gårde og fortepladser fra før udskiftningen. Det samme gælder kirkebyerne, særlig Jyderup og Skamstrup. Selve kirkerne er alle fra middelalderen. Den påfaldende store Holmstrup kirke er bygget i 1482 som valfartskirke for de mange mennesker, der besøgte den berømte St. Sørenskilde, hvor der 4 gange årligt blev holdt kildemarkeder til slutningen af 1500-tallet trods gentagne forbud efter reformationen (kilden findes stadig). Også ved "Jomfrukilden" øst for Mørkøv var der kildemarkeder, her helt til ca. 1800.

Bjergbygård (n.1231) er et eksempel på en landsbyherregård, der aldrig helt har opslugt landsbyen i modsætning til Torbenfeld (n.1377), der ca. 1500 og i 1600-tallet udvidedes til et egentligt

Kirken ved Torbenfeld er bygget i 1400-tallet som herregårdskapel. Til venstre arbejderboliger fra 1800-tallet, i baggrunden den store herregårdslade.

storgods ved gradvis nedlæggelse af flere landsbyer. Ved godset er derefter opstået en ny lille "by" af arbejderboliger m.m. samt en lille kirke, o. ca. 1450.

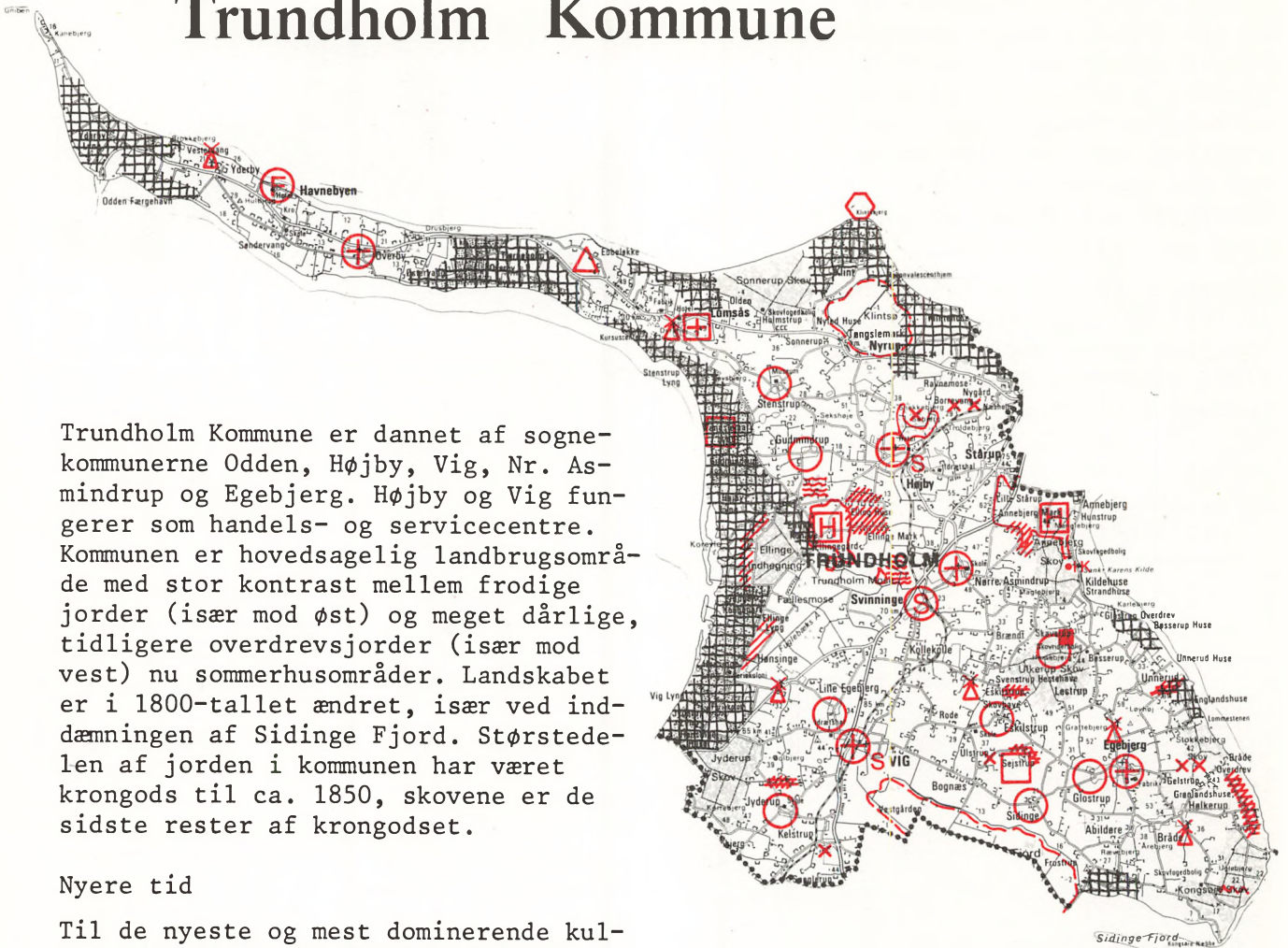
Dønnerup har navn efter en landsby med 12 gårde, der blev nedlagt ved dens oprettelse i 1730.

Af de mindre herregårde i kommunen er Toftholm oprettet ca. 1550, mens Dyrehavegård og Orelund er tidligere avlsgårde til henholdsvis Knabstrup og Torbenfeld fra 1800-tallet. Skamstrup mølle står på et vistnok middelalderligt voldsted. Områdets store herlighedsværdier i moser og enge samt skove har haft betydning for placeringen af de mange godser her og i nabokommunerne.

Forhistorisk tid

21 fredlyste og 26 sløjfede oldtidsminde. I området er fundet 3 guldringe. Åmosen rummer flere stenalderboplads, og i Toftholm mose er der bl.a. fundet 2 fintandede benspids fra ældre stenalder indskudt i brystkassen på et kronhjorteskelet. Nogle jernaldergrave og et par depotfund fra bronzealderen.

Trundholm Kommune

Trundholm Kommune er dannet af sognekommunerne Odden, Højby, Vig, Nr. Asmindrup og Egebjerg. Højby og Vig fungerer som handels- og servicecentre. Kommunen er hovedsagelig landbrugsområde med stor kontrast mellem frodige jorder (især mod øst) og meget dårlige, tidligere overdrevsjorder (især mod vest) nu sommerhusområder. Landskabet er i 1800-tallet ændret, især ved inddæmningen af Sidinge Fjord. Størstedelen af jorden i kommunen har været krongods til ca. 1850, skovene er de sidste rester af krongodset.

Nyere tid

Til de nyeste og mest dominerende kulturspor hører sommerhusbebyggelserne, der allerede fra 1930'erne bredte sig fra Jyderup og Vig Lyng (hvor flere ældre sommerhuse endnu ses), men som især har bredt sig i 1960'erne. Sommerpensionatet Klintegården (fra 1917) er et eksempel på den ældre form for turisme, mens de mange feriekolonier, især syd for Ellinge Indhegning, er karakteristiske for 1920'erne og 30'erne.

Specialiseret erhvervsfiskeri har i 1900-tallet afløst binæringsfiskeriet fra kysten. Der fiskes nu fra Havnebyen, der iøvrigt udgør en karakteristisk havnevillabebyggelse, (havnen o.1907-08) og lidt fra Klint (molen o.1952-53).

Stationsbybebyggelsen i kommunen knytter sig især til Odsherredbanen (1899). Vig har karakteristiske stationsbyhuse (flere i 2 etager) langs Hovedgaden og den tidligere landevej. Byen rummer også mange af andelstidens funktioner (andelsmejeri (nu fabrik), forsamlingshus m.m.). Højby har nærmest stationen stationsbykarakter, men ved kirken stadig landsbypræg med mange ældre gadehuse og flere gårde. Asmindrup St.by og Lumsås er eksempler på landsbyer med nogen stationsbygtagtig bebyggelse og

flere funktionsbygninger fra andelstiden, mens der i Overby, Stenstrup (med et tidligt forsamlingshus fra 1876), Gudmindrup, Ll. Egebjerg, Jyderup, Eskilstrup og Sidinge findes eksempler på gårde fra forskellige byggeperioder (bindingsværk, grundmur ca. 1860 og ca. 1900-1930).

De mange bevarede vindmøller i kommunen er eksempler på ældre landindustri, alle med bygninger fra 1800-tallet, men ved Lumsås, Yderby og Egebjerg har der også før 1800 været vindmøller. Ved Klint er kalkovnen nu sidste rest af kalkværket (1856-ca.1960). Grusindustrien i kommunen startede ca. 1900.

Særlig på den gode jord på Egebjerg-halvøen ligger de mange små landsbyer tæt, men både her og i resten af kommunen præges landskabet af, at mange gårde blev udflyttet ved udskiftningen. Flere af de mindste landsbyer er dog blevet stjerneudskiftet, og har derved, særlig i Eskilstrup, bevaret meget af deres oprindelige struktur.

Landskab med blokudskiftede brug ved Skaverup. De firkantede marker begrænses af diger. I baggrunden Ulkerup skov.

De fleste af husmandsbrugene fra udskiftningen kom til at ligge spredt, enkelte klynger af brug findes dog: Et lille område ved Eskilstrup, samt Englandshuse og Grønlandshuse, hvor fiskeri og søfart også havde betydning. I 1800-tallet opstod nye husmandsområder, f.eks. Eskilstrup Skovhave og Jyderup Sand, men først og fremmest på de store overdrevs-lyngheder langs vestkysten og på Odden. Ved den delvise udstykning af Ellingegård og Annebjerggård opstod 2 statshusmandskolonier Ellinge Mark (o. 1915 ved en udstykningsforening) og Annebjerg Mark (1924), den sidste med de karakteristiske Bedre Byggeskik-huse.

Til 1800-tallets store landvindingsarbejder hører udtørringen af Klint sø (1856-60), Højby sø (1870) samt den første af de store inddæmninger, Sidinge Fjord (1841-ca.1880).

Gudmindrup friskole, bygget 1907, men oprettet i 1868 (i Stenstrup) på initiativ af Ernst Trier, Vallekilde Højskole. Gdr. J.S. Trier stod bag den nye skole.

Middelalderen - landboreformerne

Landsbykirkerne er de mest fremtrædende middelalderspor. Udover Eskilstrup har Overby, Stenstrup, Jyderup, Glostrup og Unnerud bevaret træk fra før udskiftningen (f.eks. vejforløb, toftøgærder). I Ulkerup skov findes tomten af landsbyen Ulkerup, nedlagt ved udskiftningen i 1782, for at skoven kunne udvides. I Kongsøre skov findes på tidligere agerjord rester af middelalderlige "højryggede" agre. Ingen overdrev er bevaret, men ved Ebbeløkke findes fægangen (indhegnet af stengærder) fra byen ned over åsen til overdrevet.

Både Ellingegård (n.ca. 1370) og Annebjerggård (o.ca. 1664) er som godser opstået i 1660'erne ved landsbynedlæggelser, men størstedelen af godset i det nordlige Odsherred forblev krongods efter reformationen.

Der er i kommunen registreret mange middelalderlige voldsteder: Borrebakken, Næsholm, Drøsselholm, i Kelstrup og Sejstrup, samt 2 i Stokkebjerg skov.

Ved St. Karens kilde ved kildehusene har der til begyndelsen af 1800-tallet været holdt store kildemarkeder.

Forhistorisk tid

Kun 81 oldtidsminder er fredlyste, mens 528 er blevet sløffet. Blandt mindesmærkerne kan fremhæves: Troldstuerne ved Stenstrup, der er en dobbeltjættestue. Kongsøre skov er ualmindelig rig på oldtidsminder, bl.a. langdyssen "Kong Øres grav". Øst for Vig en bautasten "Kræmmerstenen". Ved Vig er endvidere fundet et urokseskelet fra ældre stenalder med stumper af flintpile indskudt i ribbenene. I 1902 fandtes den enestående Solvogn fra ældre bronzealder i Trundholm mose; fundstedet er fredet. I kommunen er fundet 1 guldring, 4 offerfund fra bronzealderen og nogle jernaldergrave. Vigtig er også Nationalmuseets undersøgelse af bronzealderbygden i Jyderup skov, der afsluttedes i 1970'erne.

Tølløse Kommune

Tølløse Kommune er dannet af sognekommunerne Tølløse, Soderup-Eskilstrup, St. Tåstrup og Ugerløse. Tølløse stationsby er kommunens største by og fungerer som handels- og servicecenter.

Kommunen er gammelt landbrugsområde, for størstedelen med jord af god kvalitet på jævnt terræn, der på den ene side afgrænses af stærkt kuperede, delvis skovklædte områder, og på den anden af Elverdamsåens store dalsænkning, og i midten ligger den delvist afvandede ubeboede Tysinge mose.

Landskabet er præget af, at ret få gårde er udflyttet bortset fra Ugerløse-egnen.

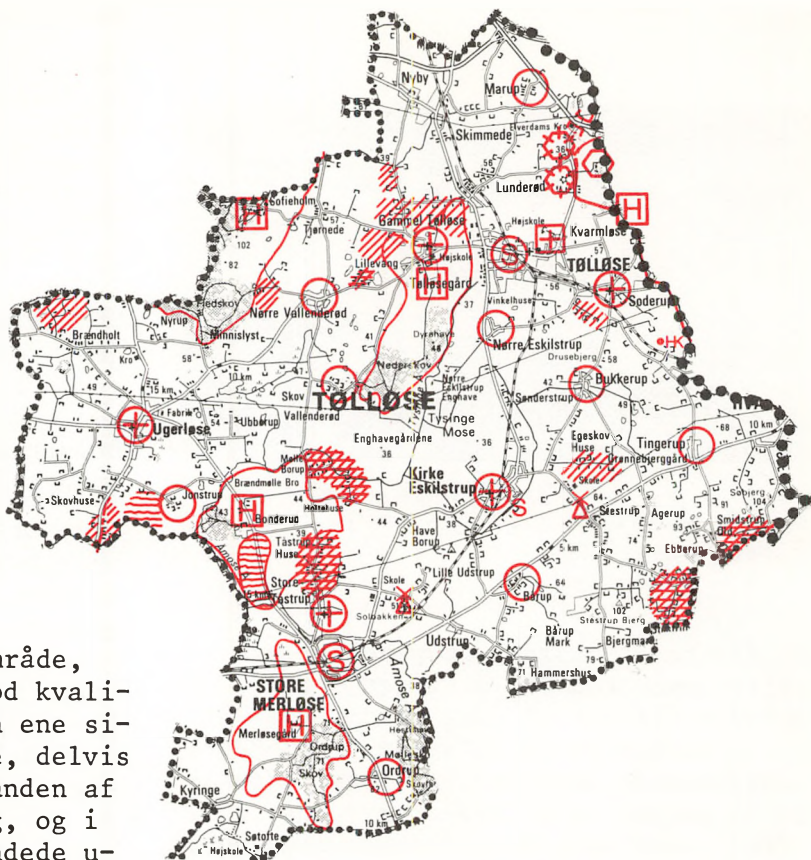
Størstedelen af kommunen er gammelt godsområde, og omkring herregårdene ses stadig udprægede godslandskaber. Åstrupgård, der ligger lige øst for kommunegrænsen, har dele af sin park og sine jorder i kommunen.

Ved Ugerløse bro og Elverdamskroen er gamle overgangssteder over de to store åer, Åmose å og Elverdams å. Den frede Kragebro er bygget 1791 til den nye hovedlandevej Roskilde-Kalundborg.

Nyere tid

Stationsbyerne præger bymønsteret i kommunen i tilknytning til de to baner, Roskilde-Kalundborg (1874) og Høng-Tølløse (1901). Tølløse St.by er opstået omkring stationen og den købmandsgård/kro, der tidligt blev bygget her, mens Kr. Eskilstrup og St. Merløse er gamle landsbyer ved Høng-Tølløse-banen, der nu har rent stationsbypræg, især St. Merløse har mange af tidens karakteristiske hjørnehuse med tårn. Også kirke-landsbyen Ugerløse har, uden at have haft jernbane, fået udpræget stationsbykarakter.

Andelstidens funktionsbygninger er få i landsbyerne. Der findes ingen forsamlingshuse, men flere missionshuse, så-

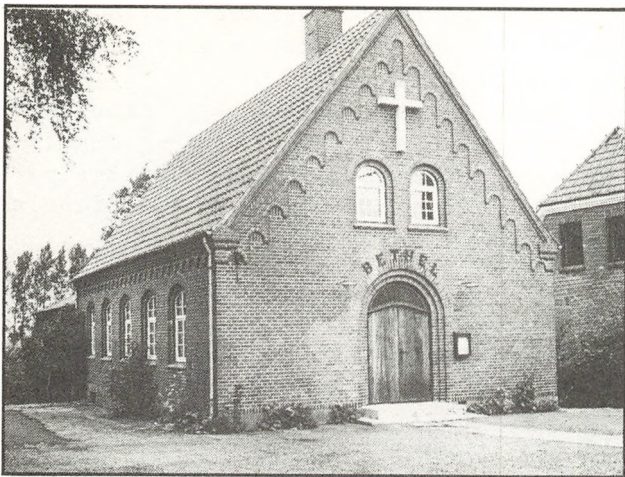
ledes i St. Merløse, Ugerløse og Tølløse - Indre Mission blev stiftet i Ordrup i 1853. Af 1800-tallets mange religiøse retninger fik desuden baptisterne stor tilslutning på egnen, særlig i 1860'erne.

Baptistkirker findes i Ugerløse samt i Tølløse, der med højskolen fra 1928 tillige blev et center for de danske baptistmenigheder.

Andelstiden har dog præget næsten alle landsbyer i form af karakteristiske grundmurede gårde, ofte med små lokale variationer i byggemåde. F.eks. er murbuerne på de mange rødstensbygninger i og omkring Ugerløse tilsyneladende inspireret af byens store nye kirke fra 1876. Mange gårde på egnen har fået udlænger i kampesten - Sofieholms avlsbygninger fra 1870'erne er i stort format eksempel på denne byggemåde.

Der er mange statshusmandsbrug i kommunen, langt de fleste i en stor koloni nord for Gl. Tølløse, oprettet ved Tølløsegårds opløsning ved lensafløsningen 1923. Præstemarken syd for Soderup er en række statshusmandsbrug oprettet efter 1899-loven på præstegårdsjorden.

Eksempler på husmandsområder oprettet ved udskiftningen er Smidstrup Old og Stestrup Old i tidligere olden-skove i

Baptistkirken i Ugerløse, bygget 1925 i røde mursten og med murbuer som på byens nye kirke fra 1876. Især fra 1860'erne fik baptisterne tilslutning på egnen.

kuperet terræn, samt Tåstrup Huse og Lillevang. Egeskov Huse, Fledskov og husene ved Ugerløse bro er udstykninger fra 1800-tallet. Mølle Borup og Holte Huse er eksempler på herregårdshuse med jord udstykket i 1800-tallet fra Bonderups jorder. Arbejderboliger og ældre tyendehuse til flere familier ses ved Åstrupgård (hvis huse er gule), Bonderup og Merløsegård, samt især i Gl. Tølløse by.

Vindmøllerne ved Stestrup og Lille Udstrup er eksempler på ældre landindustri, begge oprettet efter næringsfrihedsloven 1862. Ved den nedre del af Elverdamsåen har flere vandmøller fra middelalderen udnyttet den rigelige vandkraft. I tilknytning til Fristrup mølle er i nyere tid oprettet en brødfabrik. Vandmøllerne er alle nedlagt (mens Tadre mølle i Roskilde amt er rekonstrueret). Kildekalken i åbredderne

Stestrup andelsmejeri i Bedre Byggeskik-stil fra 1920'erne. Som så mange andre andelsmejerier nedlagt i 1960'erne, nu metalvarefabrik.

blev fra 1929 til ca. 1975 udnyttet som jordbrugskalk af Åstrup kalkværk (med ruiner af værkets ældre bygninger). Størstedelen af den nyere industri er dog samlet i Tølløse og Ugerløse, hvor der også findes flere ældre industri anlæg.

Middelalderen - landboreformerne

Mange af landsbyerne har, bl.a. på grund af få udflytninger, bevaret deres struktur fra før landboreformerne. Det gælder Nr. Vallenderød, Skov Vallenderød, Jonstrup, Ordrup, Bårup, Tingerup, Nr. Eskilstrup og Soderup. Til de direkte levn fra middelalderen hører kirkerne i Gl. Tølløse, St. Tåstrup, Kr. Eskilstrup og Soderup. Ved Soderup kirke et (fredet) hospital oprettet af Åstrupgårds ejer i 1737 med 4 pladser. Præstegården i St. Tåstrup, fra 1701, er ligeledes fredet.

Tølløsegård (n.ca.1370) er et eksempel på en middelalderlig hovedgård, der er blevet liggende i landsbyen. Den er i 1500- og 1600-tallet blevet udvidet med jord fra flere af byens gårde, men har aldrig helt slugt byen, der stadig har stærkt præg af "herregårdslandsby" med arbejderboliger m.v. Tølløsegård var fra 1843 til 1923 hovedsæde i baroniet Zeuthen, der også omfattede Sofieholm, Sonnerupgård og Søgård.

Udprægede herregårdslandskaber ses omkring Bonderup (n.1500-tallet) og Merløsegård (o.1678) der tilsammen, siden 1858, udgør den Suhrske Stiftelse. Tilsvarende, nu fredede, landskaber med udstrakte godsmarker, dyrehave og skov ses på begge sider af Elverdamsåen, ved Åstrupgård (fra 1920 i funktion som stiftelse efter testamente af 1857).

Jorden til Sofieholm ligger delvis udenfor kommunen i et stærkt kuperet landskab, det førhen meget store Grøntved Overdrev. Dele af bakkerne udnyttes nu til grusgravning, men er i øvrigt fredede.

Ved Jomfrukilderne i Elverdamsdalen har der helt til ca. 1870 været holdt store kildemarkeder.

Forhistorisk tid

32 fredlyste oldtidsminder og 67 sløjfede. Ved Søtofte en langdysse med 3 kamre. Flere gravfund fra jernalderen, bl.a. fra Kvarmløse, endvidere er et rigt dekoreret spidsvåben af elsdyrtak fundet i mosen ved Ubberup.

Metodefremstilling

Denne kulturhistoriske redegørelse udspringer af det samarbejde, som Vestsjællandss amtskommune og Amtsmuseumsrådet satte igang, da kulturhistorien skulle behandles til fredningsplanen. Samarbejdet har været et forsøg - et pilotprojekt - som gerne skulle vise veje for den kommende tids samarbejdsformer museer og fredningsfolk imellem.

Pilotprojektet vedr. historisk tid påbegyndtes 1.11.1981 og har løbet til 30.9.1982. Projektet har haft til huse i fredningsafdelingen, Amtsgården i Sorø, hvilket afgjort har været en fordel. Projektmedarbejderne har herigenem fået tilgodeset ønsker vedr. arbejdets praktiske side (kortmateriale, skemafremstilling, kopiering, tegnesteu-bistand m.v.). Af stor betydning var også den daglige kontakt og løbende drøftelse med fredningsafdelingen, udover faste møder med styringsgruppen.

Projektets hovedopgave var følgende:

- at søge tilvejebragt et materiale, hvor de enkelte kulturelementer indenfor et geografisk område sammenkøbes til forståelsesmæssige helheder,
- at belyse materielle og ikke-materielle aspekter af de kulturhistoriske spor, således at de kan få vægt i planlægningen,
- at påpege hvilke geografiske områder og hvilke specielle emner der kræver videre videnskabelige undersøgelser, hvis de berøres af større ændringer,
- at sørge for, at undersøgelsesresultaterne fremlægges i en alment forståelig form, og
- at koordinere arbejdet med fredningsafdelingens tidsplan.

Det var en forudsætning, at der ikke blev arbejdet med punktundersøgelser, men at der tilvejebragtes et oversigtsmateriale for hele amtet.

Projektet er tilrettelagt ud fra ovennævnte intentioner og forudsætninger. En del af eksperimentet var derfor også at se, hvilket materiale der kan tilvejebringes ved overholdelse af disse ret snævre vilkår.

Amtets store udstrækning og de stramme

tidsmæssige rammer har kun tilladt meget begrænset udnyttelse af eksisterende litteratur.

Et ønske om at inddrage den historiske viden som lokalbefolkningen og enkeltpersoner besidder, har heller ikke været mulig i tilfredsstillende omfang af tidsmæssige årsager.

Vi har søgt at udarbejde denne oversigt på to niveauer.

Dels på baggrund af en meget oversigtlig beskrivelse af nogle hovedområder (en overordnet arbejdshypotese). Dels ud fra en mere detaljeret beskrivelse af hver af amtets 23 kommuner, baseret på forhåndskendskab suppleret med korte berejsninger.

Den kortfattede oversigt over amtets hovedområder er udarbejdet på baggrund af et ret enkelt grundlag. Fortrinsvis de økologiske forudsætninger, der hviler på faktorer som geomorfologi, det oprindelige skov- og landskabsbillede inden landboreformerne og udskiftningen, jordbunds-klassificering og -bonitering, samt bebyggelsesmønstre - specielt landsbystrukturen i 1600'tallet.

Inddelingen viser et centralt midterområde, orienteret i landskabets hovedretning NV-SØ, med varierende terræn- og jordbundsforhold, megen skov, sø og mose, og indeholdende amtets dårligste landbrugsjorder. Vest og øst herfor er landbrugsområder på mere jævnt terræn og bedre jord. Odsherred optræder som en selvstændig enhed med kuperet terræn og stor variation i jordkvalitet.

Den her antydede struktur brydes til dels af andre, politiske og økonomiske betingede forhold. F.eks. har Københavns nærhed og de to store, gamle "transportkorridorer" tværs over Sjælland, samt godsernes forskellige politik m.h.t. fæstegodset og dets afvikling sat sig forskellige spor.

Registrering af bevaringsinteresser i egentlige byområder er udeladt, men såvel købstæderne som de nye byer - stationsbyerne - er ganske kort søgt indplaceret i forhold til det omgivende land.

Det må imidlertid understreges, at de nævnte faktorer i den overordnede beskrivelse kun er inddraget på det generelle plan. Hovedvægten er lagt på berejsning af det åbne land i alle amtets 23 kommuner for på det grundlag at tilvejebringe et brugbart materiale, der kunne danne grundlag for en uddybning

af den overordnede strukturering.

Af praktiske og administrerbare grunde er kommunerne valgt som registreringsenhed. For det må fremhæves, at kommunegrænserne endnu ikke i sig selv, kan tillægges nogen videre kulturhistorisk betydning. Sognet må stadig betragtes som den naturlige lokalt-geografiske afgrænsede enhed.

Gennem registrering af kulturspor i amtets enkelte kommuner er der tilvejebragt et basismateriale, som dels danner grundlag for en oversigt over amtets kulturhistorie i nyere tid. Dels udgør basismaterialet for det kulturhistoriske bidrag til den første fredningsplan, og som endvidere har dannet grundlag for denne rapport.

Kommuneregistreringen kan opdeles i tre faser:

- 1) Det forberedende arbejde inden berejsning.
- 2) Feltarbejdet - berejsning af de enkelte kommuner.
- 3) Bearbejdningen af det samlede materiale efter endt registrering.

1. Ved det forberedende arbejde er søgt dannet en midlertidig oversigt vedrørende den enkelte kommune, baseret på eksisterende oplysninger. Fra Trap Danmark (5.udg.) er udtrukket væsentlige oplysninger vedrørende bebyggelse, landsbyer, historiske forhold m.v. Dette er suppleret med andre oplysninger fra en række rapporter, registre, regionplanen og specielt rekvirerede lister over udvalgte emner. Det gælder oplysninger om forsamlingshuse, missionshuse, industrialanlæg, herregårde, samfundsel, statshusmandsudstyknings, eksisterende fredninger og udpegede bevaringsværdige landsbyer.

I den forberedende fase er endvidere inddraget brugen af såvel ældre som nyere kortmateriale (målebordsblade, 2 cm og 4 cm kort samt Videnskabernes Selskabs kort fra 1771). Desuden har de nye kort fra Landbrugsministeriet vedrørende jordbundsklassificering (basiskort 1:50.000) været af stor betydning.

Der er desuden inddraget viden fra en række personer ansat i amtskommunens tekniske forvaltning. Personer, der i kraft af deres mangeårige kendskab til, og arbejde med forhold indenfor amtet, besidder betydningsfuld, praktisk kulturhistorisk viden.

Herudover har naturligvis amtets museumsfolk bidraget med oplysninger.

Der er til projektet blevet udarbejdet specielle kommunekort (1:50.000) til registrering af kultursporene i de enkelte kommuner.

2. På baggrund af forarbejdet udvalgte punkter/områder til besigtigelse. En forud omtrentlig fastlagt rute berejstes pr. bil; herunder blev indsamlede oplysninger kontrolleret, revideret og nye tilføjet for på den måde at kortlægge kulturlandskabet, bebyggelsen m.v.

Forskellige arbejdsredskaber har i den forbindelse været inddraget, bl.a. kan her nævnes en anvendt opdeling af landsbyer i hovedtyper. Et spekter, der strækker sig fra: Den lille agrare landsby over den lidt større til den agrare kirkelandsby, og videre til landsbyen med udpræget stationsbygget bebyggelse og udbygning. Desuden typer som stationsbyen; den lille, den mellemstore og den helt store. En hovedtype udgør desuden den nedlagte agrare landsby, hvor kun få bygninger er bibeholdt - i reglen kun kirken.

Registrering af landsbyerne har været vigtig, selv om ikke nær alle er kommet med. Men de udvalgte er registreret på baggrund af ret ensartede kriterier og en systematik, hvori bl.a. indgår en kontrolliste over en række væsentlige forhold, man specielt må være opmærksom på.

Hovedtræk i landsbyerne, bebyggelsen i det åbne land, af produktionsarealer og -anlæg m.v. er fotograferet, og der er udarbejdet fotolister vedrørende optagelserne.

3. Ved materialebearbejdelsen efter endt kommuneberegning er der lavet en sammenfatning af oplysninger om bl.a. jordbundstype, terrænmæssige og geomorfologiske forhold, bebyggelses- og erhvervsstruktur, bl.a. i form af udtegning på skitsekort, indeholdende væsentlige kulturhistoriske elementer/helheder. Sammenfatning af materiale fra forarbejde og berejsning danner således grundlaget for beskrivelsen af den enkelte kommunes hovedstruktur.

Den efterfølgende beskrivelse af den enkelte kommune er udført på specielle registreringskort; herved er materialets anvendelse af forskellige brugere

(museer, amtet og kommunerne) tilgodeset.

Hvor det har været muligt, er kommunen i beskrivelsen opdelt i hovedområder af hensyn til kobling til den overordnede inddeling af amtet. Der er i beskrivelsen lagt vægt på:

De middelalderlige spor og deres indvirkning på kulturlandskabet - herregårde, voldanlæg, nedlagte landsbyer, vejanlæg, helligkilder m.v.

Kulturlandskab og bebyggelsens hovedstruktur - herunder skov-, overdrevs-, sø-, mose- og engarealer.

Udskiftningslandskabet efter gårdenes udflytning, samt andre karakteristiske bebyggelsestræk i det åbne land.

Landsbyerne i hovedtyper, med fremhævelse af forhold vedrørende enkeltelementer og helheder.

Husmandsbebyggelse - ældre og nyere (f.eks. statshusmandskolonier).

Industri i landområdet - vandmøller, vindmøller, teglværker m.v.

Desuden samfærdsel - herunder vejanlæg, broer, jernbaner og stationsbyer.

Ved registreringen af de enkelte kommuner har der i høj grad naturligtvis været tale om en vekselvirkning i arbejdsgang mellem ovennævnte punkter i fremgangsmåden. Men der er fremkommet et forholdsvist ensartet grundmateriale vedrørende hver enkelt kommune, bestående af:

1. En sammenfattende registrering/beskrivelse af hver kommune på kartotekskort. Desuden er udtrukket eksempler på bygninger fra forskellige perioder, og som afspejler egnens byggeskik.

2. Et oversigtskort (1:50.000) vedrørende de registrerede elementer/helheder, angivet i overensstemmelse med kartotekskortene.

3. Et oversigtskort (1:50.000) der viser den berejste rute.

4. Kontaktaftryk af fotooptagelser fra den berejste rute og et sæt fotolister der nærmere beskriver de enkelte optagelser.

5. Endelig er udarbejdet tre oversigtskort (1:100.000), der dækker hele amtet (de 23 kommuner), og viser registreringen af de væsentligste helheder og enkeltelementer fra perioderne Middelalderen-Landboreformerne, Nyere tid og endelig kultursporene fra de to tidsperioder sammentegnet på et kort.

Der er med nævnte metode anvendt for-

holdsvis megen tid på berejsning samt udredning af indsamlede data. Det skal imidlertid begrundes med en opfattelse af, at det må være de nu synlige og konstaterbare spor af tidligere perioders kultur, der skal tages stilling til i en kommende fredningsplanlægning, og som skal danne grundlaget for museernes videre arbejde.

De begrænsede forundersøgelser og vores tidspres har jo ikke i alle tilfælde gjort det muligt at se eller udrede alle sammenhænge, hvori de enkelte kulturspor hører hjemme.

På det mere praktiske plan er begrundelsen for den valgte metode, at der er fremkommet et basismateriale, som i høj grad vil kunne benyttes af forskellige interesserede parter (museer, amtskommune og kommuner).

Pilotprojektet er begyndelsen. Denne bog, hovedområderne, kommunebeskrivelserne, fotografierne og oversigtskortene viser med hvilken detaljeringsgrad et projekt af denne art har kunnet tilvejebringe oplysninger og konklusioner.

Vi har ikke påvist alle spor - vi har udvalgt og sammenfattet dem vi fandt vigtigst. Andre må nu følge arbejdet op.

Ordforklaring

Agrar: Her brugt i betydningen: Præget af eller knyttet til landbrug. F.eks. agrar landsby: Landsby der stadig i hovedsagen er præget af landbrugserhvervet.

Andelstiden: En betegnelse, der undertiden bruges om perioden ca. 1880-1950, når man taler om forhold på landet. En periode med store forandringer i alle forhold. Mange af de nye funktioner blev organiseret som andelsforetagender og andelsbevægelsen var den dominerende organisationsform.

Andelstidens funktionsbygninger: Her brugt om f.eks. andelsmejerier, forsamlingshuse, brugsforeninger m.m., men også om andre af de nye funktionsbygninger, der opstod i landsbyerne i andelstiden, selvom de ikke er andelsforetagender (f.eks. fattiggårde, landkøbmænd m.m.). I rapporten omtales bygningerne med den funktion, de i sin tid blev bygget til. Som regel er funktionen i dag ændret, selvom det ikke altid nævnes direkte.

Arvefæste: En form for fæste, hvor en fæsters arvinger har ret til automatisk at overtage gården ved fæsterens død. En arvefæster kan have ret til at optage lån i, eller sælge, gården (men ikke til at udstykke den). Arvefæste blev især almindeligt i 1800-tallet, som en overgang til egentligt selveje.

Baroni: Herregård (eller samling af herregårde) på over 1000 tønder hartkorn ialt. Fra 1671 kunne baronier (og grevskaber) oprettes og fik omfattende privilegier (skattefrihed, særlige rettigheder over deres bønder m.m.) for at skabe en ny adel til støtte for den enevældige kongemagt. Disse privilegier blev ophævet ved grundloven af 1849. Se også Stamhus.

Bautasten: Forhistorisk mindsten uden indskrift.

Bedre Byggeskik: En forening af arkitekter, der i 1915 sluttede sig sammen for at bevare de træk i dansk arkitektur, som efter deres mening var særlig karakteristiske. Foreningen lavede tegninger til mange gårde og især mange

husmandsbrug (og villaer), samt standardtegninger til statshuse. Det stilpræg, der kendetegner foreningens bygninger, kaldes undertiden "Bedre Byggeskik-stilen".

Blokudskiftning: Udskiftningsmønster, hvor landsbyens jord blev fordelt i firkantede lodder, ofte med gården placeret midt i firkanten.

Bonitering: Kvalitetsvurdering, især om vurdering af jordkvalitet.

Chaussé: Hovedlandevej. Her brugt specielt om de nye landeveje, der blev anlagt fra slutningen af 1700-tallet. De var i modsætning til de ældre veje anlagt i rette linier og befæstede.

Dyrkningsfællesskab: Fra middelalderen til udskiftningen dyrkede landsbyens bønder jorden i fællesskab. Byens jord var inddelt i store marker (vange), hvori hver gård havde sine, ofte helt smalle, jordstykker (agre). På grund af de smalle agre måtte man dyrke samme afgrøde på alle agre i en mark, og man måtte også så, høste o.s.v. samtidig.

Ejerlav: Det område der hører til den enkelte landsby. Indenfor ejerlavet er ejendommene inddelt med matrikelnumre.

Folkloristisk: Studiet af et folks overleverede tro, sagn, viser, musik m.m. Folkeminddeforskning.

Forordning: Før 1849 betegnelse for love.

Forte: Egentlig det samme som fægang, men ordet bruges også om landsbyens fællesareal, gadepladsen, en åben plads mellem gårdene, oftest med gadekær; her kunne kvæget samles, her byggedes undertiden (efter fælles aftale) f.eks. kirke, smedie, gadehuse m.m. Også efter udskiftningen kunne fællesbygninger (f.eks. skole, forsamlingshus) anbringes på fortene.

Forteby: Se kort og tekst s.29.

Fægang: Drivvej for landsbyens kvæg, forbi de dyrkede marker, ud til de fælles græsningsarealer. Vejen kunne være indhegnet, så dyrene ikke kunne gå ind i afgrøderne. Se også Forte.

Fæste, fæstebonde: I modsætning til selvejerne ejede en fæster ikke selv

sin gård, men fæstede (forpagtede) den af en herregård mod afgifter i penge, varer og arbejde (hoveri). Fæsteren betalte skatter til staten gennem herregården, som hæftede for fæsterens eventuelle skatterestancer. Før landboreformerne var kun ganske få bønder selvejere og endnu i slutningen af 1800-tallet var mange gårde, især på Sjælland, fæstegårde.

Gadehus: Egentlig kun de husmandshuse der helt fra middelalderen blev bygget på landsbyens fællesjord, gaden. Bruges også mere bredt om husmandshuse der ligger i selve landsbyen.

Geomorfologi: Læren om naturkræfternes udformning af landjordens overflade.

Grevskab: Samling af flere herregårde på over 2500 tønder hartkorn ialt. Se også Baroni og Stamhus.

Grundmur: Mur der er helt af sten (modsat f.eks. bindingsværk). Kan både betegne mur af teglsten og andre former for byggesten, f.eks. kampesten.

Gærdselhugst: Hugst af træ til at bygge gærder af, f.eks. risgærder, hvor man brugte store mængder af grene og små (unge) træer, så at skovvæksten led skade. I det ældre landbrug brugtes mange risgærder, især mellem de dyrkede marker og græsningsarealerne, hvor dyrene gik løse. Efter udskiftningen gik man mere over til faste gærder, jorddiger, stengærder eller levende hegn.

Hartkorn: Måleenhed for jord, regnet efter jordens kvalitet (anvendes ikke længere i praksis). Antallet af tønder land (eller ha) pr. tønne hartkorn (td. htk.) varierer derfor efter jordens kvalitet. Angives i tønder, der underdeles i 8 skæpper á 4 fjerdingkar, á 3 album. Meget groft taget regnedes landbrug på under 1 tønne hartkorn for husmandsbrug, almindelige bøndergårde havde mellem 1 og 12 tønder hartkorn.

Herlighedsværdier: Fællesbetegnelse for de rettigheder som en godsejer forbeholder for sig selv på fæstejorden, også når jorden overgår til selveje. Kan omfatte alle mulige rettigheder, men vigtigst er som regel jagt- og fiskeretten og retten til udnyttelse af skov.

Hollandsk vindmølle: Se under Stubmølle.

Hospital: I ældre tid betegnelsen for stiftelser, der ikke kun tog sig af syge, men også af gamle og fattige mennesker.

Hovedgård: Herregården, hvortil de underliggende fæstegårde yder hoveri, f. eks. dyrker hovedgårdsjorden. Selve hovedgårdsjorden var skattefri, hvis godset var over en vis størrelse, mens hovedgården hæftede for skatter af bøndergodset. Statsskatten spillede dog en meget mindre rolle den gang end nu.

Hoveri: De arbejdsydelser en fæstegård skulle yde til den hovedgård, den hørte under. Vigtigst var dyrkningen af hovedgårdsjorden, men også f.eks. kørsel med korn eller tømmer hørte til hoveriet.

Husmand: Egentlig én, der havde rådighed over et hus, modsat "gårdmand" og modsat "inderste", der lejede sig ind hos andre i landsbyen. Før landboreformerne havde husmænd måske lidt have, men ikke markjord. De havde ret til at græsse et par køer, nogle gæs og høns m.m. på det fælles overdrev samt forskellige andre rettigheder. I løbet af 1700-tallet voksede antallet af husmænd, så der ved landboreformerne var næsten lige så mange husmænd som gårdmænd. Ved udskiftningen fik en del husmænd jord (ofte overdrevs jord) i erstatning for de græsningsrettigheder, de mistede ved overdrevenes opdyrkning.

Højryggede agre: Agre, hvor man hele tiden pløjer furen ind mod midten, så at ageren efterhånden bliver højest midtpå; bevirker at vandet bedre kan løbe af. Denne pløjemåde blev brugt fra ca. 1200 til ind i 1800-årene.

Indelukke: Et område der var permanent indhegnet. Kunne f.eks. være et stykke af overdrevet, med særlig god græsning, der kunne forbeholdes de bedste heste.

Jordrentebrug: Se Statshuse.

Kalksandsten: Mursten fremstillet af brændt kalk og sand, der formes som teglsten og hærdes til fast form ved damptryk. Den naturlige farve er gråhvid, men stenene kan farves, f.eks. røde. Metoden var i brug efter 1880. I Stenlille lå fra 1903 til ca. 1949 en kalksandstensfabrik.

Kamudskiftning: Udskiftningsmønster, anvendt hvor en landsbys gårde lå på række, og jorden blev fordelt i lange, rektangulære lodder ud fra hver gård.

Landboreformerne: Fællesbetegnelse for de reformer, der blev gennemført i slutningen af 1700-tallet, hvoraf udskiftningen var en af de vigtigste.

Len: Betegnelsen for et lokalt administrationsområde, i denne betydning anvendt fra senmiddelalderen til 1660. En lensmand administrerede, f.eks. på statens vegne, et bestemt område fra et slot eller en større herregård, men på forskellige vilkår. Nogle lensmænd skulle blot opkræve afgifterne (der for det meste var i varer) og fik så fast løn. Andre skulle blot aflevere en vis del af afgifterne og beholdt resten som løn.

Lensafløsningen: Fællesbetegnelse for et sæt af love fra 1919, hvorved stamhusene overgik til fri ejendom mod at afstå betydelige mængder jord og kapital til staten. Staten anvendte jord og kapital til oprettelse af statshusmandsbrug.

Mageskifte: Byttehandel med jord. Især i 1500-tallet mageskiftede kronen jord med mange adelige godsejere for at skabe mere samlede godsområder for begge parter.

Manifestation: Ydre, synligt udtryk for noget usynligt, åndeligt. F.eks. er missionshusene en manifestation af en åndelig, religiøs bevægelse, som Indre Mission.

Moræne: Ler, grus og sand aflejret af isen i form af volde, bakker eller mere jævne flader.

Normannertid: Vikingetid.

Odsherredsbindingsværk: Tømmeret er i almindelighed spinkelt, og er ikke tappet men bladet sammen, dvs. samlet ved at det ene stykke træ er skåret ind i siden af det andet. Bjælkerne, der forbinder stolperne på tværs af huset, har derfor ikke en tap stukket igennem stolpen. Det vandrette tømmer, der forbinder stolperne på langs af huset, er ikke synlige tømmerstykker mellem stolperne, men lange stykker træ, bladet på stolpernes inderside. Der er kun nogle

lange stave (i stedet for risfletning) til at bære lerkliningerne mellem stolperne. Lerkliningerne i væggene må derfor være ret tyk og buler ofte ud foran stolperne i hele husets højde.

Overdrev: Fælles græsningsarealer, der før landboreformerne hørte til en landsby (eller flere). Der fandtes mange slags overdrev: Åbne, græsbevoksede områder i skoven, lyngheder, strandenge og strandheder, eller blot udyrkede jorder (ofte delvis træbevoksede), der lå for langt væk fra landsbyen (1 km) til at kunne dyrkes. Ikke nødvendigvis dårlig jord, men jord der ved udskiftningen skulle ryddes og behandles længe, før den var god at dyrke.

Reformationen: Den kirkelige omvæltning i 1500-tallet, der førte til dannelse af protestantiske kirker i modsætning til den katolske. I Danmark blev reformationen gennemført i 1536 og staten beslaglagde næsten hele den enorme mængde jord, som den danske katolske kirke da ejede.

Ryttergods: Den del af krongodset, hvor fæstebønderne skulle underholde ryttersoldater, enten ved at have dem indkvarteret eller ved at betale særlige afgifter. Ryttergodset var inddelt i rytterdistrikter, et for hvert regiment, de første blev oprettet ca. 1670. 1715-20 blev krongodset omorganiseret i 12 nye rytterdistrikter, heraf lå 1 (Antvorskov) i Vestsjælland. Allerede fra 1720'erne solgtes dele af ryttergodset (efter at militærordningen blev ændret). De sidste rytterdistrikter, der blev solgt (i 1774), var Antvorskov og Vordingborg.

Rytterskole: Skoler, der af Fr. IV blev oprettet som almueskoler (folkeskoler) for bønderbørnene på ryttergodset (de havde ikke noget med selve rytteriet at gøre, men betaltes ved en særlig afgift af ryttergodset). Der blev opført ialt 240 ens, grundmurede skoler i hele landet i årene 1722-27. Fr. IV ønskede, at skolerne skulle blive begyndelsen til et almindeligt folkeskolevæsen, men det kom først efter skoleloven af 1814.

Rækkeby: Se kort og tekst s.29.

Spåntækning: Tækning med små skiver af træ der sømmes på. Anvendtes til be-

klædning af mange vindmøller og i visse skovrige egne som gavlbeklædning.

Stamhus: Herregård som man ikke har egentlig ejendomsret, men brugsret til. Godset må ikke deles (ved arv), sælges eller pantsættes. Den der overtog stamhuset havde pligt til at forsørge f.eks. yngre søskende. Grevskaber og baronier var en særlig form for stamhuse, der kun måtte arves af ældste søn. Stamhuse ophævedes ved lensafløsningen.

Statens Jordlovsudvalg: Udvalg under Landbrugsministeriet. Oprettet i 1919 for at forestå statens overtagelse af den jord, som blev afstået ved lensafløsningen, og som blev udstykket i statshusmandsbrug.

Statshuse, statshusmandsbrug: Husmandsbrug med jord oprettet ved statens medlemkomst, dels for at fastholde arbejdskraft på landet (loven af 1899), dels for at oprette brug med jord nok til at en familie kunne leve af den alene (loven af 1919 og nogle forudgående love). Finansieringen var forskellig efter de to love. Efter 1899-loven købte man sit brug, men kunne få statslån til købet. Efter 1919-loven var det staten, der udstykkede de jorder, som man da overtog ved lensafløsningen. Der udstykkedes da større kolonier af statshuse, som man lejede af staten for en afgift, der løbende ændredes efter jordværdien (brugene kaldes derfor også jordrentebrug). På jordrentebrugene blev husene ofte opført efter (næsten) ens standardtegninger.

Stjerneudskiftning: Udskiftningsmønster, hvor landsbyens jord blev delt i trekantede lodder, der stråler ud fra den enkelte gård i landsbyen. Mange af gårdene kunne på denne måde blive liggende i byen, men lodderne fik en noget upraktisk form. Blev ofte kombineret med blokudskiftning, så at jorden nærmest byen blev stjerneudskiftet, mens jorden længere væk blev blokudskiftet.

Stubmølle: Vindmølle, hvor hele møllen med vingerne drejes efter vinden. Derfor mindre end de hollandske møller, hvor kun hatten med vingerne drejes. Den ældste form for vindmølle, kendt i Danmark fra 1200-tallet og brugt til ind i 1800-tallet. Hollandske vindmøller kom til Danmark i 1700-tallet, men blev især almindelige i 1800-tallet.

Tofte, toftegårde: Toften var under dyrkningsfællesskabet betegnelsen for den jord, der i selve landsbyen hørte til hver gård. Var ofte indhegnet med et stengærde.

Trempel: Tagkonstruktion, hvor taget ved en stolpekonstruktion er hævet lidt over muren, så at skråvæggen i loftrummet ikke begynder helt nede ved loftgulvet.

Udparcellering: Udstykning.

Udskiftningen: Den fuldstændige jordfordeling, der fandt sted i årene ca. 1780 - ca. 1800, hvorved dyrkningsfællesskabet blev ophævet og hver enkelt gård i landsbyen fik sin jord samlet i en enkelt eller nogle få lodder. En del lodder kom derved til at ligge så langt fra byen, at gården måtte flyttes ud på jorden. Efter loddernes form ved udskiftningen taler man om stjerne- eller blokudskiftning m.m.

Videnskabernes Selskabs Kort: Det første Danmarks-kort, der blev udarbejdet efter moderne opmålingsprincipper. Kortene over Sjælland blev udgivet i 1770'erne.

Vildtbane: Afgrænset jagtområde, især om de kongelige vildtbaner, hvor jagten var forbeholdt kongen alene. Afmærkedes oprindeligt med grænsepæle, vildtbanepæle, af træ, fra 1700-tallet af granit, med kongemonogram, distriktsbetegnelse og nummer.

Økologi: Læren om sammenhængen mellem de forskellige dele af naturen og deres indvirken på hinanden. Også om menneskers tilpasning til og udnyttelse af forskellige naturressourcer.

Kildehenvisning og litteratur

- Herregårde, oprettelsesperiode, kort s. 28, er hovedsagelig udarbejdet ud fra Trap: Danmark, 5. udg., Holbæk og Sorø amter, 1954, suppleret med Danske slotte og herregårde, 2. udg., 1963-67.
- Hartkornsansættelse, kort s. 29, er gengivet efter Vestsjællands Amt. Analyse. Fredningsplanudvalget for Vestsjællands Amt, 1972, s. 25: Bonitetsforhold (sognekommunegennemsnit) på grundlag af Statistisk Tabelværk 1959.
- Statshusmandsudstyknings, kort s. 29, er udarbejdet på grundlag af materiale, som venligst er stillet til rådighed af Aage H. Kampp. Det anvendte materiale er grundmateriale til Kampp: Landbrugsgeografiske studier, 1959.
- Forte- og rækkebyer, kort s. 29, er udarbejdet efter Frits Hastrup: Danske landsbytyper, 1964. Hastrups signaturer er her forenklet til to hovedtyper.
- Herregårdsarealer (på kommune- og områdekortene) er indtegnet efter kortbilag til Steen Estvad Petersen: Danske herregårde, 1980.
- Helligkilder (på kommunekortene) er indtegnet ud fra materiale som venligst er stillet til rådighed af Siegfred Svane. Dette materiale ventes udgivet i 1983 under titlen: Danske helligkilder og lægedomskilder.
- Jordklassificering Danmark. Basisdata-kort 1:50.000. Landbrugsministeriet. 1978.
-
- Bidstrup, Knud: Danmark - dit og mit. Dansk Byplanlaboratorium, 1977.
- Christmas-Møller, Ingeborg: På fattighuset. Nationalmuseet, 1978.
- Danmarkshistorien. Oldtiden. Sesam. Bind 1-6. 1979-81 (udkommer fortsat).
- Danske Kirker. Turistårbogen 1962.
- Det forsømte århundrede. Dansk Kulturhistorisk Museumsforening, 1976. Syv artikler om andelstiden.
- Det åbne land. Amtsrådsforeningen, 1982.
- Ehlers, Søren: En lokal grundtvigsk bevægelse. Etableringen af grundtvigske institutioner i Nordvestsjælland 1864-1894. Eget forlag, 1977.
- Guld fra Nordvestsjælland. Redigeret af Mogens Schou Jørgensen, 1975.
- Hansen, Bodil K.: Hanne og Rasmus. 1982. Breve fra 1880'erne med en indledning om tiden og de folkelige bevægelser.
- Hansgaard, Torben: Landboreformerne i Danmark i det 18. århundrede. 1981. Et udvalg af kilder og tekster med en indledende oversigt.
- Ingvorsen, Leif: Fortiden omkring os. 1968. (Med kommenteret litteraturliste).
- Jeppesen, Torben Grøngaard: Ploven og vikingerne. Skalk 1981, nr. 6. Om undersøgelserne af landsbyernes alder.
- Kampp, Aage H. og Aage Aagesen: Det danske kulturlandskab. Gads geografi for gymnasier og seminarier. 1965.
- Landsbyen og det danske samfund. Redigeret af Johs. Novrup. 1945. Bd. 1: Landskab og bebyggelse.
- Landskab og mennesker i Odsherred. Bygd, 1979, nr. 4. Bl.a. om turismen.
- Lokalplanlægning i landsbyer. Landsbykommissionen. 1981.
- Midt på Sjælland. Turistårbogen 1981.
- Neubert, Gerd og Karsten Vibild: Gamle sjællandske bondehuse. 1975.
- Odsherred. Turistårbogen 1968.
- Olsen, Rikke Agnete: Borgen bygges. Skalk 1980, nr. 2.
- Plon, Ulla: Undersøgelse af 6 sjællandske stationsbyer. Kunstakademiets arkitektskole, 1976. (Haslev, Høng, Gørlev, Jyderup, Mørkøv, Tølløse).
- Schmidt, August F.: Danmarks helligkilder. Danmarks Folkeminder. 1926.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Husmænd i Danmark gennem 300 år. 1942.
- Steensberg, Axel: Den danske landsby gennem 6000 år. 1973.
- Topografisk Atlas Danmark. 1974. Redigeret af Ruth Helmkjær Jensen og Kristen Marius Jensen.
- Trap: Danmark. 5. udgave. Holbæk og Sorø amter, 1954.
- Vestsjællands oldtid. Ved Lisbeth Pedersen og Kurt Petersen. Kalundborg og Omegns Museums skrifter nr. 4, 1980. En kort oversigt.

ANVENDTE FORKORTELSER

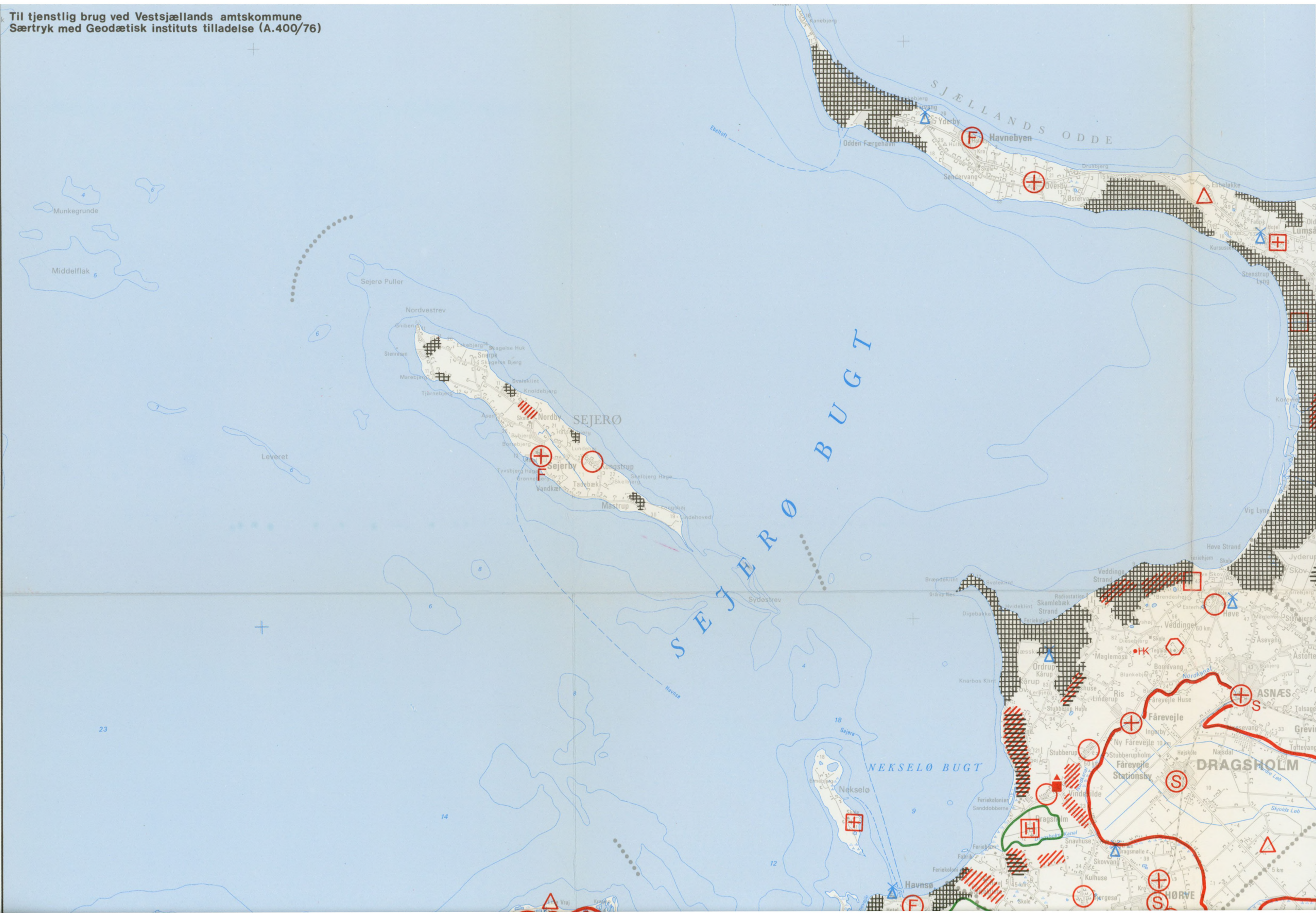
- bl.a. = blandt andet
- c.,ca. = cirka
- dvs. = det vil sige
- eks. = eksempel
- f.eks. = for eksempel
- gl. = gammel, gamle
- hhv. = henholdsvis
- i.h.t. = i henhold til
- jf. = jævnfør
- K. = kommune (f.eks. Ringsted K.)
- Kr. = Kirke (f.eks. Kr. Helsinge)
- m. = med
- m.v. = med videre (med mere)
- N = nord
- n. = nævnt (f.eks. om en herregård der første gang er nævnt i skriftlige kilder 1241, men muligvis kan være ældre)
- Nr. = Nørre
- NV = nordvest
- NØ = nordøst
- o. = oprettet (brugt i de tilfælde hvor det nøjagtige oprettelsesår kendes for f.eks. en herregård eller en jernbane)
- o.l. = og lignende
- omkr. = omkring
- opr. = oprindelig
- s. = side
- S = syd
- Sdr. = Sønder (f.eks. Sdr. Jernløse)
- St. = Store (f.eks. St. Merløse). I enkelte tilfælde = Sankt (f.eks. St. Thomas huse)
- St.by = stationsby (f.eks. Fårevejle St.by)
- SV = sydvest
- SØ = sydøst
- tidl. = tidlige
- td.ld. = tønede land
- V = vest
- Ø = øst

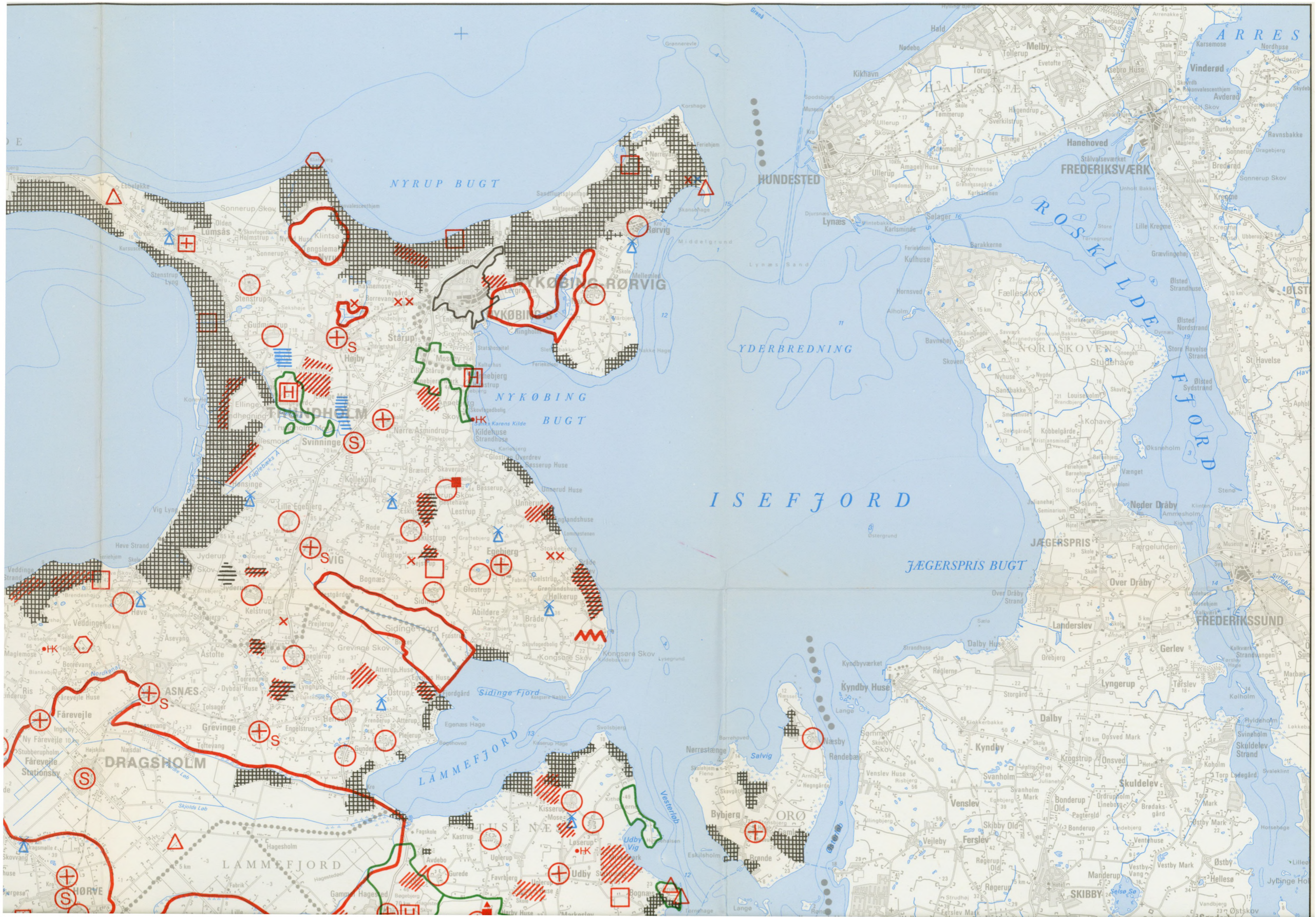
TIDSTAVLE

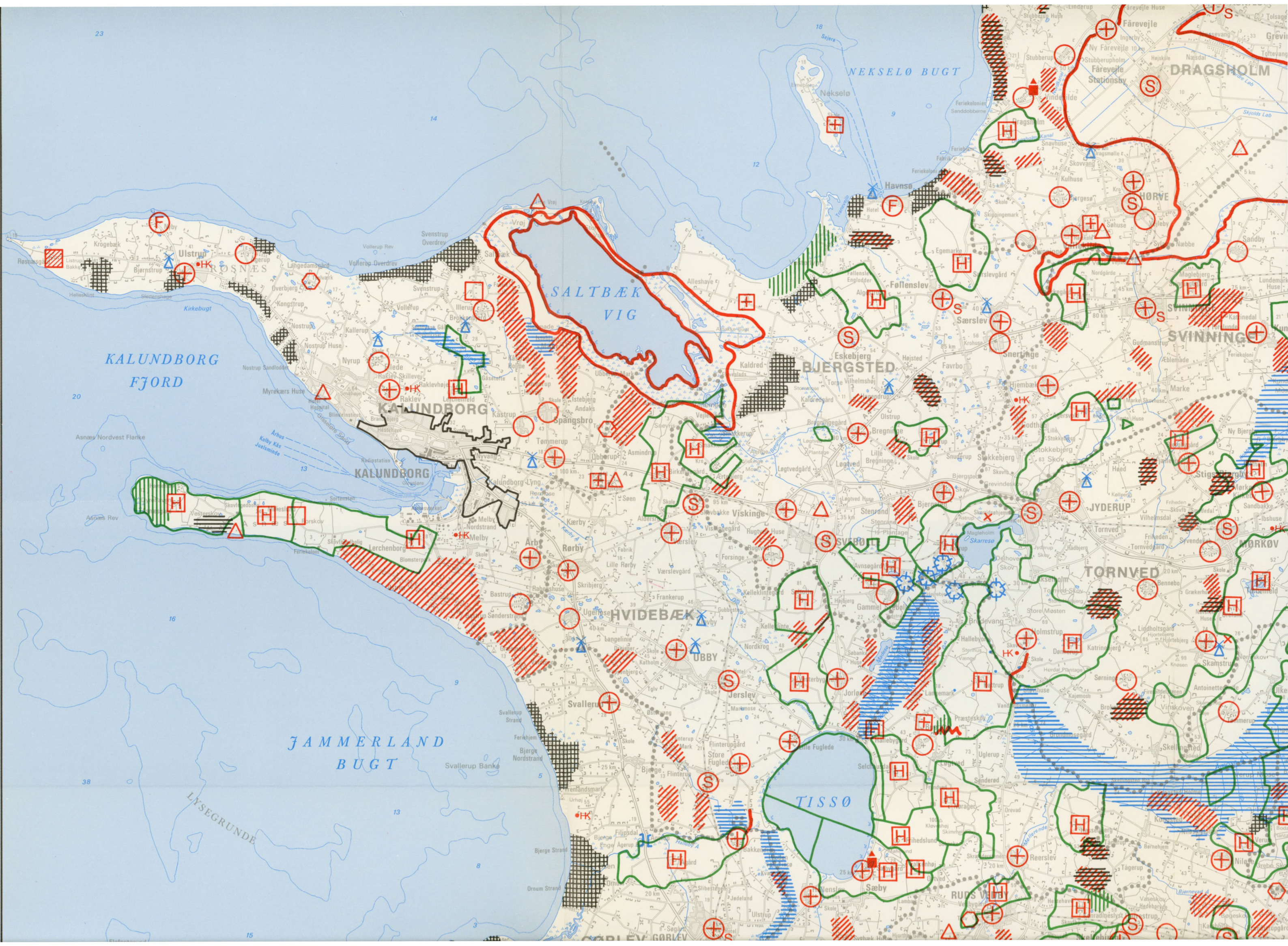
	Kulturepøke	Periode
		Nyere tid
1500 e.Kr.		
		Middelalder
1050 e.Kr.		
800 e.Kr.	Vikingetid	Jernalder
400 e.Kr.	Germanertid	
0	Romertid	
500 f.Kr.	Keltertid	
1000 f.Kr.	Yngre Bronzealder	Bronzealder
1800 f.Kr.	Ældre Bronzealder	
		Yngre stenalder: Bondestenalder
4000 f.Kr.		
	Ertebølle-tid	Ældre stenalder: Jægerstenalder
5000 f.Kr.	Kongemose-tid	
6000 f.Kr.	Maglemose-tid	
8000 f.Kr.		
12.000 f.Kr.		

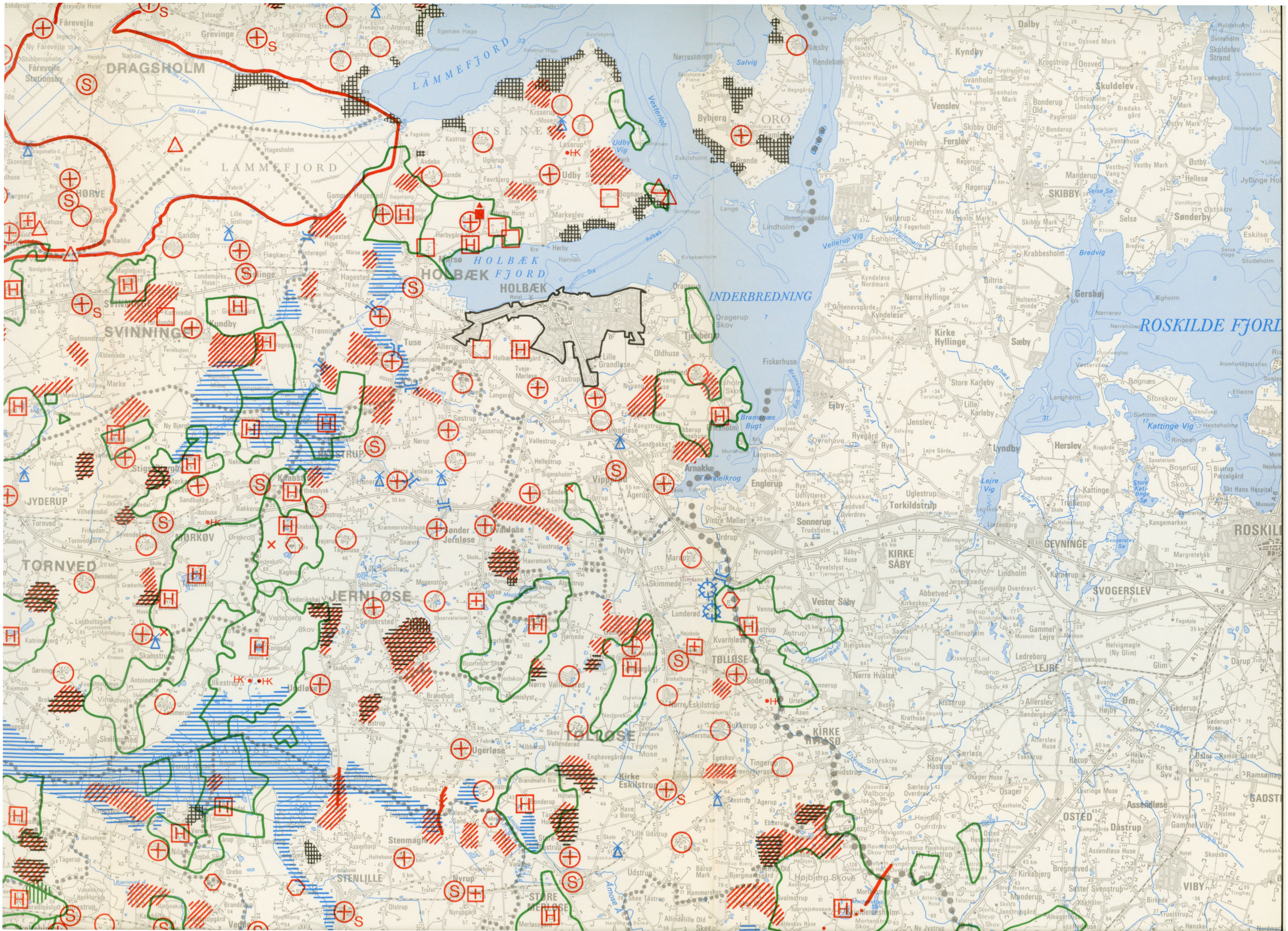
OMREGNING AF FLADEMÅL

- 1 kvadratmeter (m²) = 10.000 cm²
- 1 ar (a) = 100 m²
- 1 hektar (ha) = 10.000 m²
- 1 kvadratkilometer (km²) = 100 ha
- 1 tønede land = 14.000 kvadratalen = 0,5516 ha

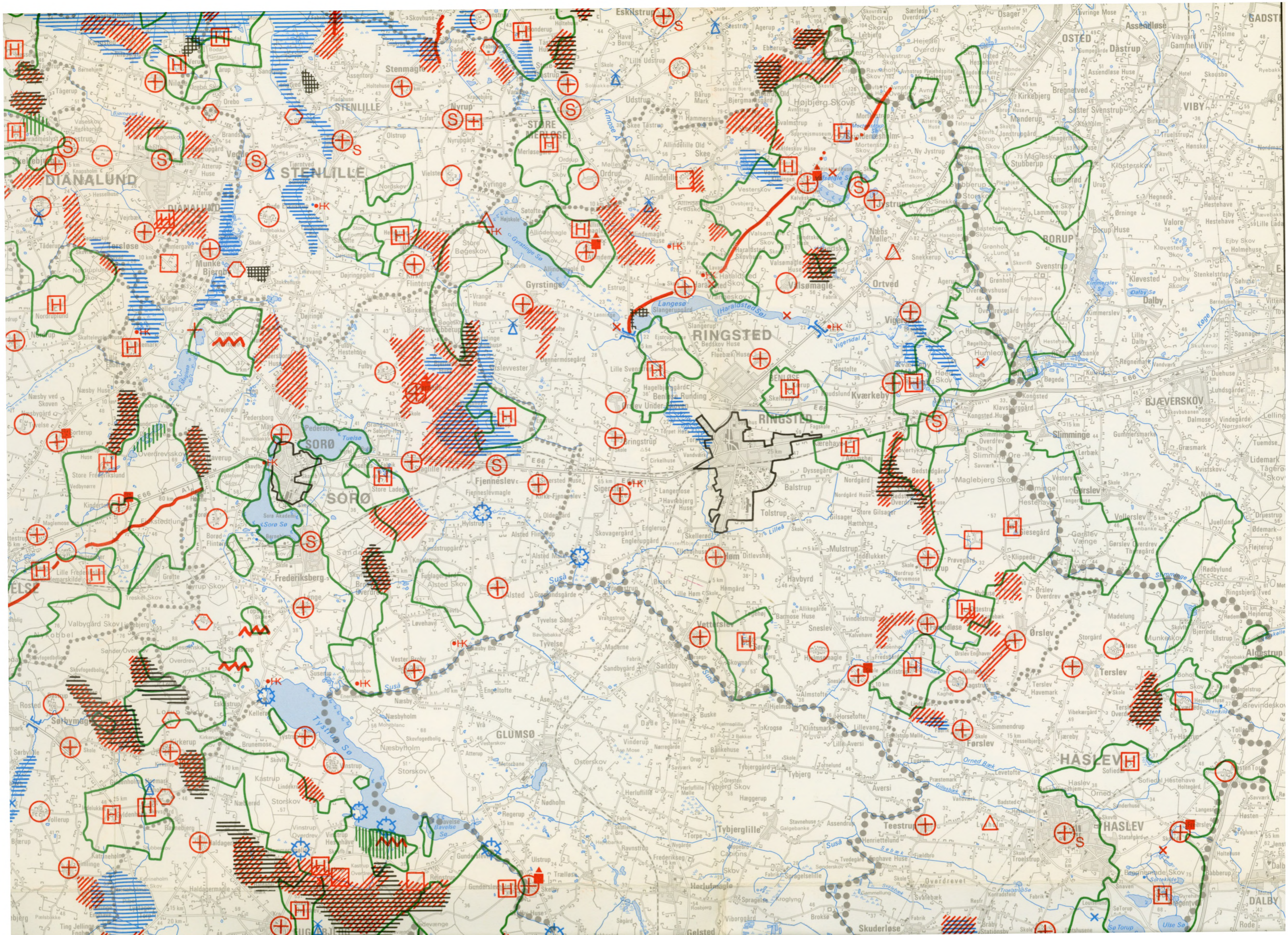

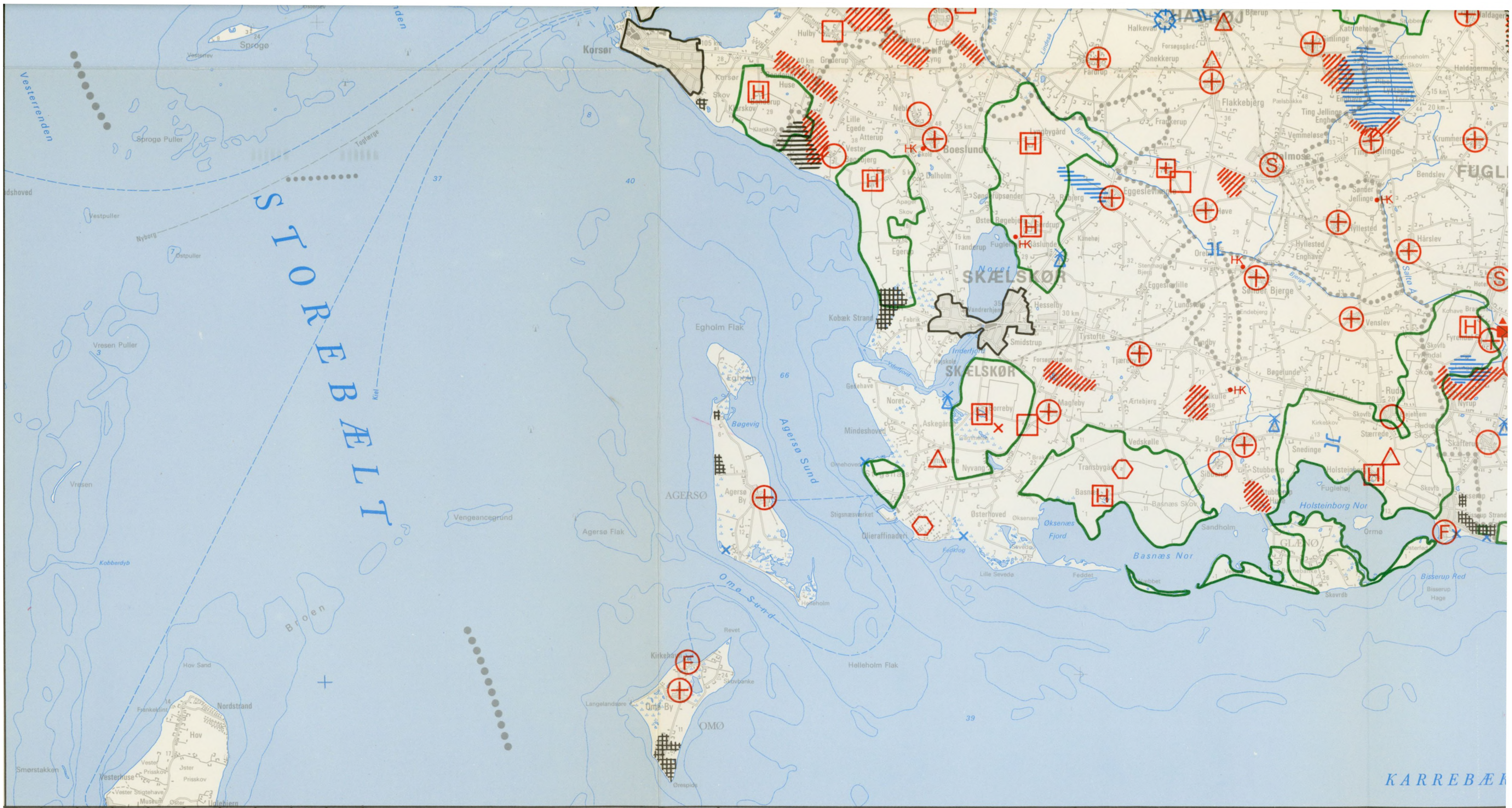

1:100.000

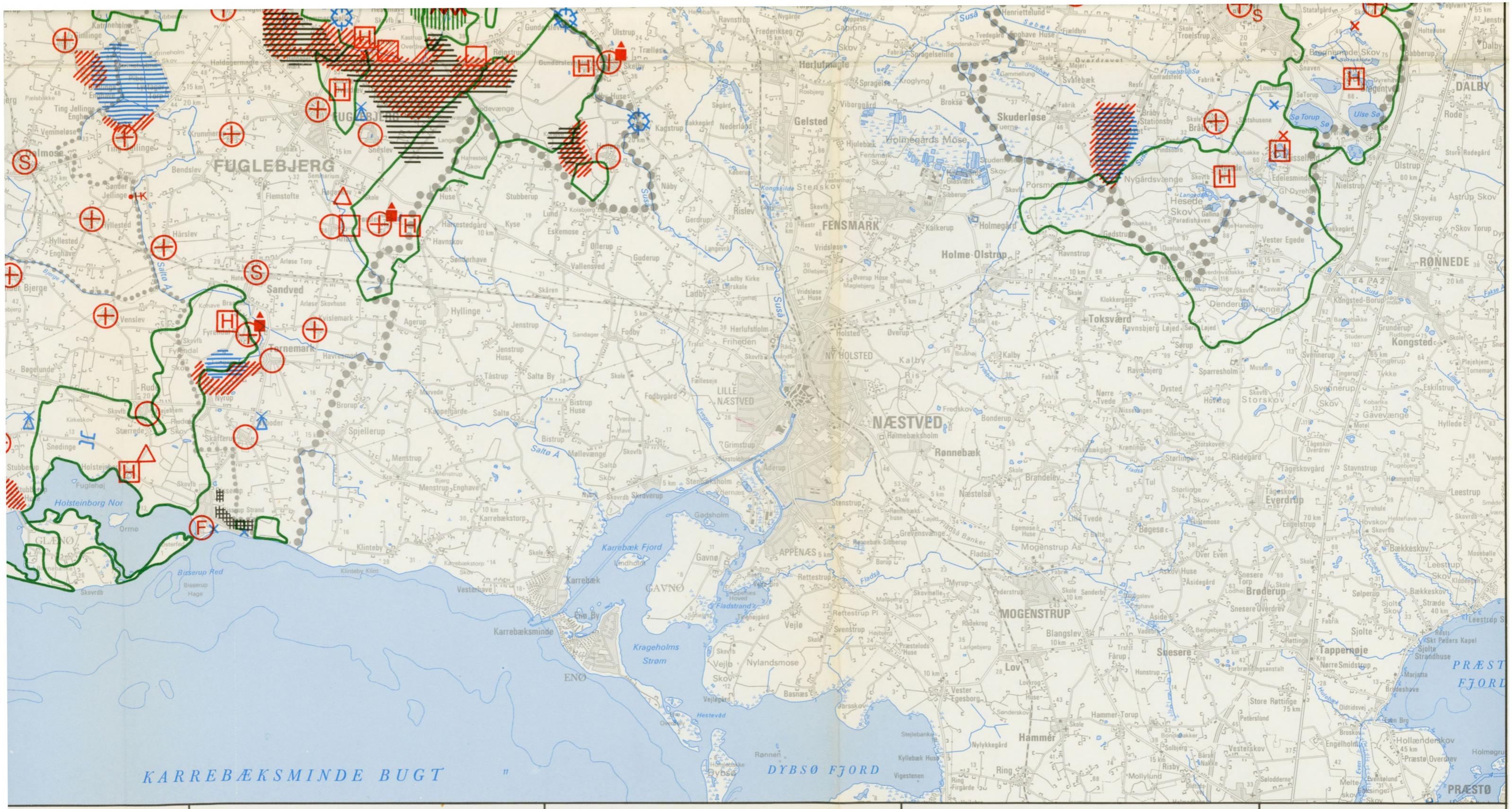
- Amtsgrense
- Kommunegrænse

Kortet er udarbejdet i 1982 af etnologerne Dorte Haahr Carlsen og Gunnar Solvang for Vestsjællands Amtsmuseumsråd som bilag til publikationen »Et kulturhistorisk bidrag til fredningsplanlægningen«.

Tegnearbejdet er udført af Eva Klinge Vestsjællands amtskommunes fredningsafdeling.

Kortet er trykt med økonomisk bistand fra Fredningsstyrelsens Informationskontor.

	Herregård med tilhørende areal		Nedlagt agrar kirkelandsby p.g.a. herregårdsudvidelse		Andet		H
	Agrar landsby		Nedlagt agrar kirkelandsby p.g.a. udflytning		Industrilæg/-bygning		Ir (f)
	Kirkelandsby med middelalderkirke		Kirkelandsby med middelalderkirke (stationsbypræg)		Vandmølle (evt. spor heraf)		H
	Kirkelandsby med middelalderkirke (stationsbypræg)		Kirke fra nyere tid		Vindmølle		H
	Stationsby		Enkeltbygning udenfor landsby (fredet)		Helligkilde		H
			Enkeltbygning udenfor landsby		Voldsted, ruin		H
					Skanse		H
					Gl. bro		H

30 40 50 60 km

- Gl. vejforløb
- Højryggede agre
- Inddæmmede arealer (fjord, sø)
- Husmandsbebyggelse
- Uopdyrket overdrevarsareal
- Opdyrket/uopdyrket mose- og engstrækning
- Opdyrket/bebygget overdrevarsareal
- Sommerhusbebyggelse
- Købstad

KULTURHISTORISKE SPOR

VESTSJÆLLANDS AMT HISTORISK TID (ca. 1000 - 1960)

VESTSJÆLLANDS AMTSMUSEUMSRÅD 1982

1:500000

BÆLT

KALUNDBORG FJORD

JAMMERLAND BUGT

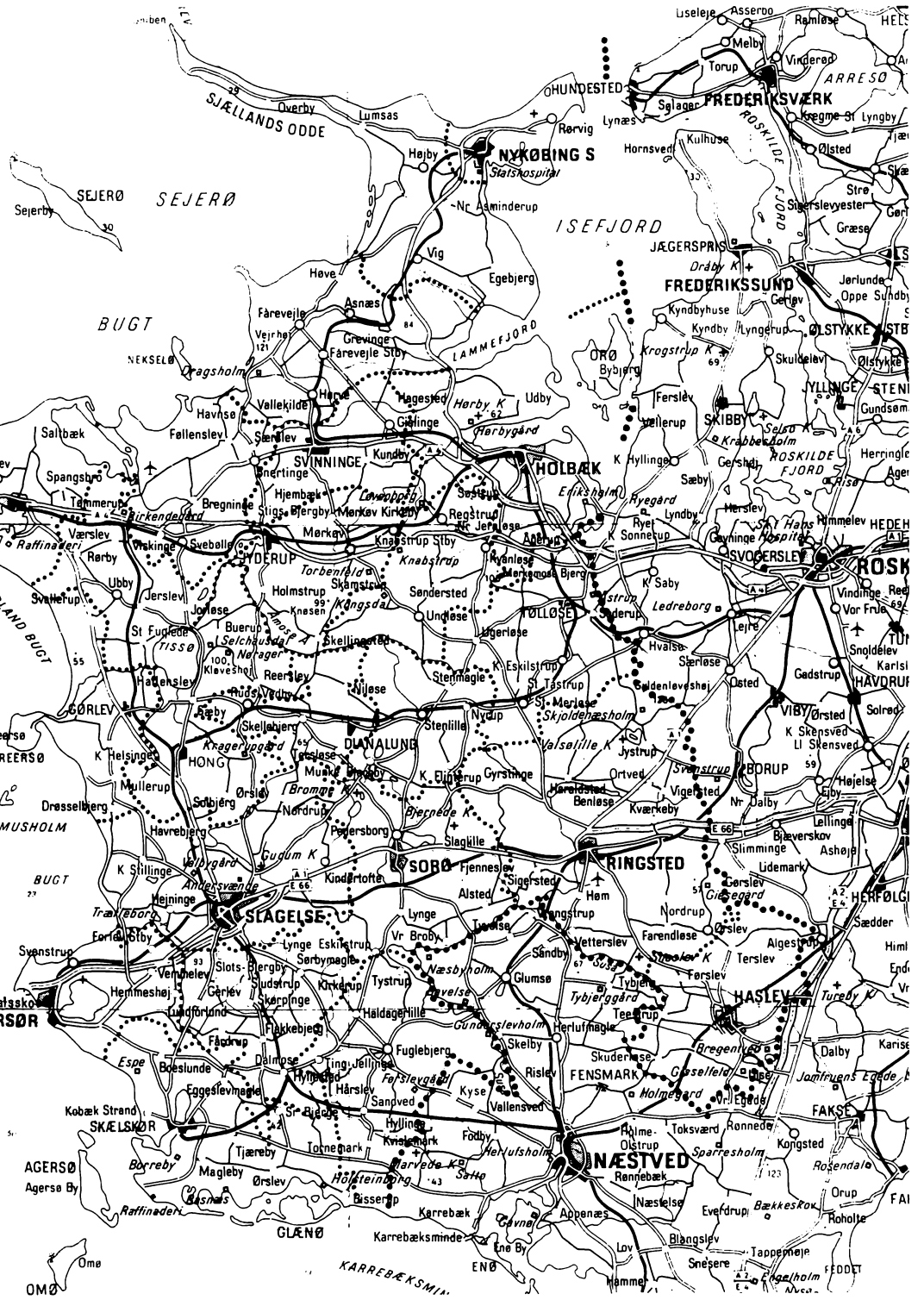
STORE-BUGT

NYBORG Knudshoved Havn

BÆLT

ergård Hav Lohalsk

1:500000

Vestsjællands museer

1. **ODSHERREDS MUSEUM**, Kirkestræde 12, 4500 Nykøbing Sj. Tlf. 03 - 41 14 86
2. **ODSHERREDS MUSEUM**, Høvevej 57, 4550 Asnæs. Tlf. 03 - 45 11 70.
3. **ODSHERREDS MUSEUM**, Kirkevej 10, Kirkebyen, 4540 Faarevejle. Tlf. 03 - 45 51 05
4. **STENSTRUP MUSEUM**, Stenstrupvej 66, 4573 Højby Sj. Tlf. 03 - 42 20 27
5. **OURØ MINDER**, Bygaden 56, Orø, 4300 Holbæk. Tlf. 03 - 47 00 68
6. **MUSEET FOR HOLBÆK OG OMEGN**, Klosterstræde 16, 4300 Holbæk. Tlf. 03 - 43 23 53
7. **KALUNDBORG OG OMEGNS MUSEUM**, Lindegården, 4400 Kalundborg. Tlf. 03 - 51 21 41
8. **TERSLØSEGAARD**, Tersløse, 4293 Dianalund. Tlf. 03 - 56 43 84
9. **SORØ AMTS MUSEUM**, Storgade 17A, 4180 Sorø. Tlf. 03 - 63 40 63
10. **KUNSTMUSEET I SORØ, VESTSJÆLLANDS KUNSTMUSEUM**, Storgade 9, 4180 Sorø. Tlf. 03 - 63 22 29
11. **HASLEV MUSEUM**, Frederiksgade 6, 4690 Haslev. Tlf. 03 - 69 37 00